

ΤΩΝ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Επιστημονικό Περιοδικό
Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

*Εξαμηνιαία επιστημονική
επιθεώρηση*

ΤΟΜΟΣ 22

Τεύχος 79

• **Παναγάκη Ν., Τζωρτζάτου Κ. και Τσάμη Β.**

Αφηγήσεις στο κοινοβούλιο για μεταναστευτικά-προσφυγικά θέματα: Κατασκευή ταυτοτήτων και εθνικός λόγος

• **Λεμοντζόγλου Τρ.**

Ο ρόλος της κλαδικής διάρθρωσης στην οικονομική ανάπτυξη, τις ανισότητες και τη φτώχεια: Η περίπτωση των PIIGS κατά την περίοδο 2000-2021

• **Φωτιάδης Ν. Κ., Βλάχος Β., Μπιτζένης Αρ. και Χατζόγλου Δ. Πρ.:**

Κύριοι προσδιοριστικοί παράγοντες της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα

• **Ρωσσίδης Ζ.:**

Η Δημόσια διπλωματία στον 21^ο αιώνα: Τεχνητή νοημοσύνη-Οι συνέπειες στην Οικονομία και στις διεθνείς σχέσεις

• **Κουτρούκης Α.Θ.:**

Ο Σταυρός και η Γροθιά: Επιδράσεις της Εκκλησίας στα εργατικά συνδικάτα

• **Βιβλιοκριτική:**

Nikos Christofis and Anthony Deriziotis (Eds) (2024) *A Century of Greek–Turkish Relations. A Handbook*. London: Transnational Press
Ανδρέας Στεργίου

Επιστημονικό Περιοδικό Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

εξαμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ 22

Τεύχος 79

Επιμέλεια: Μιχαήλ Ζουμπουλάκης-Πηνελόπη Βέργου

Περιεχόμενα

- **Νικολέττα Παναγάκη, Κυριακούλα Τζωρτζάτου και Βάσια Τσάμη**
Αφηγήσεις στο κοινοβούλιο για μεταναστευτικά-προσφυγικά θέματα:
Κατασκευή ταυτοτήτων και εθνικός λόγος
.....3
- **Τρύφωνας Λεμοντζόγλου**
Ο ρόλος της κλαδικής διάρθρωσης στην οικονομική ανάπτυξη, τις ανισότητες
και τη φτώχεια: Η περίπτωση των PIIGS κατά την περίοδο 2000-2021
.....33
- **Κωνσταντίνος Ν. Φωτιάδης, Βασίλειος Βλάχος, Αριστείδης Μπιτζένης και
Πρόδρομος Χατζόγλου**
Κύριοι προσδιοριστικοί παράγοντες της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα
.....75
- **Ζαφείρης Ρωσσίδης:**
Η Δημόσια διπλωματία στον 21^ο αιώνα: Τεχνητή νοημοσύνη-Οι συνέπειες στην
Οικονομία και στις διεθνείς σχέσεις
.....95
- **Θεόδωρος Κουτρούκης**
Ο Σταυρός και η Γροθιά: Επιδράσεις της Εκκλησίας στα εργατικά συνδικάτα
.....125
- **Βιβλιοκριτική:**
Nikos Christofis and Anthony Deriziotis (Eds) (2024) *A Century of Greek–Turkish
Relations. A Handbook*. London: Transnational Press
Ανδρέας Στεργίου
.....142

Αφηγήσεις στο κοινοβούλιο για μεταναστευτικά- προσφυγικά θέματα: Κατασκευή ταυτοτήτων και εθνικός λόγος

Νικολέττα Παναγάκη,* Κυριακούλα Τζωρτζάτου# και Βάσια Τσάμη‡

Περίληψη

Στην έρευνα αυτή αναλύουμε κριτικά κοινοβουλευτικές αφηγήσεις που αφορούν σε μεταναστευτικά/προσφυγικά θέματα και έχουν διατυπωθεί σε ομιλίες στην Ολομέλεια της Βουλής από τον Ιούλιο του 2015 έως τον Ιανουάριο του 2020. Ειδικότερα, στο παρόν άρθρο μελετάμε δύο αφηγήσεις, μία του Κυριάκου Μητσοτάκη και μία του Γιάννη Βαρουφάκη, αρχηγών αντίπαλων κομμάτων του ελληνικού κοινοβουλίου. Οι αφηγήσεις τους αφορούν τη μεταναστευτική/προσφυγική μετακίνηση των Ελλήνων/ίδων στις ΗΠΑ (τέλη 19^{ου}-αρχές 20^{ού} αι.) και αξιοποιούνται ως επιχείρημα για το τι είδους μεταναστευτική/προσφυγική πολιτική πρέπει να ασκήσει η Ελλάδα σήμερα. Σύμφωνα με τα ευρήματά μας, ο μεν Μητσοτάκης προωθεί κατεξοχήν τον αποκλεισμό των Άλλων, ο δε Βαρουφάκης την αφομοίωσή τους, επιδιώκοντας ο καθένας με τον δικό του τρόπο την ενίσχυση του εθνικού ομογενοποιητικού λόγου.

Λέξεις-κλειδιά: αφήγηση, κοινοβούλιο, μεταναστευτικά/προσφυγικά θέματα, εθνικός ομογενοποιητικός λόγος

* Υπ. Διδακτορίσσα Κοινωνιογλωσσολογίας, Τμήμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Πατρών.

Μεταδιδ. Ερευνήτρια Κοινωνιογλωσσολογίας, Τμήμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Πατρών.

‡ Επίκουρη Καθηγήτρια, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Εισαγωγή

Η αυξημένη πληθυσμιακή κινητικότητα σε παγκόσμιο σχεδόν επίπεδο έχει ως αποτέλεσμα τον έντονο δημόσιο διάλογο και την ανάπτυξη ποικίλων στάσεων προς τους μετακινούμενους πληθυσμούς που κυμαίνονται από ξενοφοβικές έως αλληλέγγυες. Η Ελλάδα, ενώ παλαιότερα ανήκε στις χώρες αποστολής μεταναστών/τριών και προσφύγων/ισσών σε αναπτυγμένες χώρες, όπως οι ΗΠΑ, ο Καναδάς, η Αυστραλία (κατά τα τέλη του 19^{ου} και αρχές του 20^{ου} αι.) και η Γερμανία (κυρίως από το 1960 και ύστερα), τις τελευταίες δεκαετίες αποτελεί και χώρα υποδοχής τους¹. Ειδικότερα, από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 στην Ελλάδα έφτασαν μεταναστευτικοί/προσφυγικοί πληθυσμοί κυρίως από βαλκανικές χώρες (όπως Αλβανία, Βουλγαρία, Ρουμανία) που αναζητούσαν εργασία και καλύτερες συνθήκες διαβίωσης, ενώ πρόσφατα (από το 2014 και ύστερα) έχει αυξηθεί η προσέλευση σε αυτήν ατόμων από χώρες όπως η Συρία, το Αφγανιστάν και το Ιράκ (Σκούρτου κ.ά. 2004: 10-11, Υπηρεσία Ασύλου 2019).

Αυτή η 'διασάλευση' της θεωρούμενης ομοιογενούς σύστασης του πληθυσμού της Ελλάδας κατά το παρελθόν (Χριστόπουλος 2021) αποτελεί συχνά την αφορμή έντονων συζητήσεων. Θέματα μεταναστευτικής/προσφυγικής πολιτικής συζητούνται πρωτίστως στο κοινοβούλιο, το οποίο ως κυρίαρχος θεσμός με συμβολικό ρόλο την αντιπροσώπευση του έθνους, συνδέεται με την οικοδόμηση της *εθνικής ταυτότητας* (national identity, Shenhan 2008) και την προώθηση του επίσημου *εθνικού ομογενοποιητικού λόγου* (national homogenizing discourse, Αρχάκης 2020). Στο κοινοβούλιο, οι ομιλητές/τριες επιδιώκουν κατεξοχήν να πείσουν το κοινό τους, χρησιμοποιώντας συγκεκριμένα επιχειρήματα (Chilton & Schäffner 2002). Σε αυτό το πλαίσιο, συχνά αξιοποιούν *αφηγήσεις*, οι οποίες σε πολιτικά περικείμενα λειτουργούν ως ένα μέσο πειθούς και παρέχουν στους/στις πολιτικούς τη δυνατότητα να κατασκευάζουν ποικίλες ταυτότητες.

Στόχος της δικής μας μελέτης είναι να εξετάσουμε πώς οι δύο πολιτικοί αρχηγοί ο Μητσοτάκης και ο Βαρουφάκης, (ανα)κατασκευάζουν ο καθένας υπό τη δική του οπτική τη μετακίνηση των Ελλήνων/ίδων μεταναστών/τριών-προσφύγων/ισσών στις ΗΠΑ για να τοποθετηθούν σχετικά με την μεταναστευτική/προσφυγική πολιτική που πρέπει να εφαρμόσει η Ελλάδα σήμερα.

Για την ανάλυση των αφηγήσεών τους αξιοποιούμε το μοντέλο που προτείνει ο Bamberg (1997), διακρίνοντας τρία επίπεδα *τοποθέτησης* (positioning): τον

αφηγηματικό κόσμο, όπου το ενδιαφέρον μας στρέφεται στο πώς τοποθετούνται οι χαρακτήρες μεταξύ τους στο πλαίσιο των αναπαριστώμενων γεγονότων· την *αφηγηματική διεπίδραση*, όπου εξετάζουμε πώς τοποθετείται ο/η αφηγητής/τρια σε σχέση με το ακροατήριο μέσω συγκεκριμένων *επιχειρηματολογικών στρατηγικών* (Reisigl & Wodak 2001)· και το *ευρύτερο κοινωνικοϊδεολογικό πλαίσιο*, το οποίο αφορά την τοποθέτηση του/της αφηγητή/τριας ως προς τους λόγους που βρίσκονται σε κοινωνική κυκλοφορία, δηλαδή ως προς τους ιδεολογικά προσδιορισμένους τρόπους αναπαράστασης της πραγματικότητας (Fairclough 1992, 2003).

Ειδικότερα, στον αφηγηματικό κόσμο θα μελετήσουμε πώς οικοδομεί ο Μητσοτάκης και πώς ο Βαρουφάκης τη διαδικασία ταυτοποίησης και επιλογής των μεταναστών/τριών-προσφύγων/ισσών στο νησί Έλις για την είσοδό τους στις Η.Π.Α, πώς κατασκευάζονται οι ΗΠΑ ως εθνικός ελεγκτικός μηχανισμός και τι είδους ταυτότητες κατασκευάζει ο καθένας μέσα από τον τρόπο που αναπαριστά τους/τις μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες. Στο επίπεδο της αφηγηματικής διεπίδρασης, θα εξετάσουμε τις επιχειρηματολογικές στρατηγικές που αξιοποιούν ο Μητσοτάκης και ο Βαρουφάκης με στόχο να οικοδομήσουν μια συλλογική ταυτότητα με τα άτομα που κομματικά πρόσκεινται στη ΝΔ και στο Μέγα25, αντίστοιχα. Τέλος, όσον αφορά το ευρύτερο πολιτισμικό ιδεολογικό και κοινωνικό πλαίσιο, θα διερευνήσουμε πώς τοποθετούνται και οι δύο απέναντι στον εθνικό ομογενοποιητικό λόγο.

Στις ενότητες που ακολουθούν εστιάζουμε στην αφήγηση και στον τρόπο που αυτή λειτουργεί ως μέσο κατασκευής ταυτοτήτων (ενότητα 2.1). Ειδικότερα, μας απασχολεί η κατασκευή των εθνικών ταυτοτήτων (ενότητα 2.2), καθώς και η οικοδόμηση των ταυτοτήτων αυτών σε αφηγήσεις που (ανα)παράγονται στο κοινοβουλευτικό πλαίσιο (ενότητα 2.3). Στη συνέχεια, ακολουθούν τα δεδομένα της έρευνάς μας (ενότητα 3) και τα αναλυτικά μας εργαλεία (ενότητα 4). Στην ενότητα 5, παρουσιάζουμε τα ευρήματα της ανάλυσής μας, ενώ στην ενότητα 6 συνοψίζουμε τα συμπεράσματα της έρευνας.

2. Θεωρητικό πλαίσιο

2.1 Αφήγηση και κατασκευή ταυτοτήτων

Η αφήγηση είναι το πρωταρχικό κειμενικό είδος μέσω του οποίου επιχειρούνται η κατασκευή, η ερμηνεία και ο διαμοιρασμός της ανθρώπινης εμπειρίας (Schiffrin 1996: 167, Γεωργακοπούλου 2006: 33). Ο άνθρωπος διακρίνεται από ετοιμότητα να οργανώνει αφηγηματικά τον τρόπο που προσλαμβάνει τον περιβάλλοντα κόσμο και

την ανθρώπινη δράση εντός αυτού, τον τρόπο που εκφράζει την πρόσληψή του και εν τέλει τον τρόπο που δραστηριοποιείται κοινωνικά (Bruner 1990: 77-80). Ωστόσο, η αφήγηση διέπεται από πολιτισμικά καθορισμένες συμβάσεις. Το πώς οργανώνεται αφηγηματικά η πρόσληψη του ατόμου, το πώς εκφράζεται και το πώς ερμηνεύεται είναι πολιτισμικά προσδιορισμένο (Bruner 1990: 80, 1991: 4, πρβλ. Αρχάκης 2008: 250). Στο σημείο αυτό πρέπει να λάβουμε υπόψη μας την επισήμανση του Bruner (1991: 11-12) ότι για να είναι «ενδιαφέρουσα» μια αφήγηση και «άξια» να ειπωθεί πρέπει να αντίκειται, σε κάποιο τουλάχιστον βαθμό, στην αναμενόμενη κανονικότητα (πρβλ. Labov 1972: 366). Η κανονικότητα αυτή προσδιορίζεται από πολιτισμικές συμβάσεις και παραδοχές. Έτσι, η «αφηγηματική αναγκαιότητα» συνίσταται στην παραδοχή ότι υφίσταται μια αναμενόμενη πολιτισμική κανονικότητα, η ανατροπή της οποίας προβάλλεται και ερμηνεύεται μέσω της αφήγησης (Bruner 1990: 49-50, 2001: 29-30). Υπό την έννοια αυτή, η αφήγηση δεν αναπαριστάνει την πραγματικότητα ως μία λογικά επιβεβαιωμένη αλήθεια, αλλά προσφέρει μια εκδοχή της πραγματικότητας από μία ορισμένη αξιολογική σκοπιά και με βάση συγκεκριμένες πολιτισμικές παραδοχές (Bruner 1991: 4-5, Αρχάκης & Τσάκωνα 2011: 62). Μπορούμε να πούμε ότι η αφήγηση αναφέρεται στη στοχευμένη ανθρώπινη δράση και, ειδικότερα, στη διαδοχή παρελθοντικών κυρίως γεγονότων τα οποία παρουσιάζονται από μια αξιολογική οπτική (Bruner 1990: 77, Labov 1972: 359-360, Αρχάκης & Τσάκωνα 2011: 62).

Λόγω λοιπόν της αξιολογικής της διάστασης, η αφήγηση μελετάται ως ένα μέσο κατασκευής των ταυτοτήτων του ατόμου και του περιβάλλοντα κόσμου (Αρχάκης & Τσάκωνα 2011: 62). Στο πλαίσιο της *κοινωνικής κατασκευής* (social constructionism), η ταυτότητα δεν θεωρείται ένα σύνολο στατικών χαρακτηριστικών που φέρει εγγενώς το άτομο (Schiffrin 1996: 169, De Fina 2003: 16). Προσεγγίζεται ως αναδυόμενη μέσα από σημειωτικές διαδικασίες κατά τις οποίες τα άτομα επιχειρούν να κατασκευάσουν την εικόνα του εαυτού τους ή/και των άλλων (βλ. ενδεικτικά De Fina 2003, Αρχάκης & Τσάκωνα 2011, De Fina & Georgakopoulou 2015). Έτσι η μορφή των αφηγήσεων, το περιεχόμενό τους και ο τρόπος που αφηγείται κάποιος/α μελετώνται ως ένα μέσο κατασκευής ατομικών/συλλογικών κοινωνικών, πολιτισμικών, εθνικών κ.ά. ταυτοτήτων (Bruner 1990, 1991, 2001, Bamberg 1997) και, συνεπώς, ως ένα μέσο ανάδειξης πολιτισμικών και άλλων παραδοχών.

Δεδομένων των παραπάνω, η τάση του ατόμου για αφηγηματοποίηση της εμπειρίας του έχει διπλή κοινωνική λειτουργία και σκοπιμότητα (πρβλ. Αρχάκης & Τσάκωνα 2011: 61). Όπως ισχυρίζεται ο Bruner (1991: 19-20), η δημιουργία του

πολιτισμού, δηλαδή η κατασκευή μιας ιστορίας, μιας παράδοσης, ενός νομικού συστήματος, συνίσταται σε μια «τοπική» ικανότητα συγκέντρωσης αφηγήσεων για γεγονότα του παρελθόντος, τα οποία ερμηνεύονται και (επανα)προσδιορίζονται στο παρόν. Παράλληλα, καθώς το άτομο αφηγείται, τοποθετείται απέναντι σε αξίες και κυρίαρχα νοήματα κατασκευάζοντας μια ταυτότητα του εαυτού του ως μέλους ενός κοινωνικού συνόλου. Ουσιαστικά, δηλαδή, το άτομο δεν βασίζεται απλώς σε πολιτισμικές παραδοχές για να επιτελέσει αφηγήσεις. Το πώς έχουν διαμορφωθεί οι κοινότητες και οι πολιτισμικές παραδοχές τους και το πώς οι παραδοχές αυτές (επανα)προσδιορίζονται προκύπτει επίσης από την επιτέλεση αφηγήσεων. Όπως μάλιστα επισημαίνει ο Fisher (1987: 63), οι αφηγήσεις επιδιώκουν να βάλουν σε τάξη την ανθρώπινη εμπειρία και να παρακινήσουν τους/τις άλλους/ες να ταυτιστούν μαζί τους, ώστε να διαμορφώσουν κοινούς τρόπους ζωής μέσα σε συγκεκριμένες κοινότητες.

2.2 Κατασκευή εθνικής ταυτότητας στο πλαίσιο του έθνους-κράτους

Ο τρόπος που αντιλαμβάνονται τα άτομα τις κοινότητες όπου ζουν και κατασκευάζουν τις ταυτότητές τους στο πλαίσιο αυτό, έχει δεχτεί έντονη επιρροή από τη δημιουργία του έθνους-κράτους (Gellner 1983, Hobsbawm 1992, Anderson 2006), το οποίο συνιστά τη «θεμελιώδη μονάδα πολιτικής οργάνωσης του κόσμου» (Blackledge 2005: 40, βλ. επίσης Αρχάκης 2020: 35). Πιο συγκεκριμένα, το έθνος-κράτος μπορεί να περιγραφεί ως μια κυρίαρχη περιχαρακωμένη επικράτεια (το κράτος), η οποία κατοικείται από ένα σύνολο ατόμων (το έθνος) που αισθάνονται ότι μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά, όπως καταγωγή, πολιτισμό, ιστορικές μνήμες, δικαιώματα κ.ά. (Smith 1991: 14, Anderson 2006). Η αίσθηση αυτή του συνανήκειν σε ένα έθνος-κράτος κατασκευάζεται μέσα από τις παραδοχές της μονογλωσσίας και της μονοπολιτισμικότητας, οι οποίες προωθούνται στη βάση ενός εθνικού ομογενοποιητικού λόγου (Archakis 2016). Η έννοια του λόγου (discourse) μπορεί να οριστεί ως «ένας τρόπος αναπαράστασης πτυχών του κόσμου» (Fairclough 2003: 124), ο οποίος δεν αντικατοπτρίζει απλώς την πραγματικότητα, αλλά επιχειρεί την κατασκευή της υπό συγκεκριμένη οπτική (Fairclough 1992: 3). Θα λέγαμε, λοιπόν, ότι ο εθνικός λόγος επιχειρεί να παρουσιάσει τα έθνη ως ομοιογενείς οντότητες στα όρια του κράτους (Αρχάκης 2020: 37), προβάλλοντας τον κατακερματισμό του κόσμου σε

διακριτά έθνη συνδεδεμένα με διαφορετικά κράτη και πατρίδες ως κάτι φυσικό (πρβλ. Billig 1995: 61, Triandafyllidou 1998: 595).

Η οικοδόμηση των εθνών-κρατών έχει συνοδευτεί από τη δημιουργία και αναπαραγωγή αφηγήσεων που εξυπηρετούν την κατασκευή της εθνικής ταυτότητας (Roudometof 2002). Οι εθνικές ταυτότητες είναι κυρίαρχοι ιδεολογικά προσδιορισμένοι τρόποι μέσω των οποίων προσλαμβάνουμε «εμάς, το έθνος» και τους/τις «άλλους/ες, τους/τις ξένους» (Billig 1995: 60-61). Οι Άλλοι/ες είναι αυτοί/ες που αναγνωρίζουμε ως διαφορετικούς/ες από Εμάς, γιατί δεν έχουν την ίδια εθνικότητα με Εμάς, και δεν είναι πολίτες του κράτους μας (Billig 1995: 61, Triandafyllidou 1998: 593-594). Η ιδέα του/της Άλλου/ης είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την έννοια της εθνικής ταυτότητας και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που θεωρητικά προσδιορίζουν τη μοναδικότητα ενός έθνους (Triandafyllidou 1998: 596, 2001). Για να φανταστούμε το έθνος μας σε όλη του τη μοναδικότητα πρέπει να το φανταστούμε ως ένα έθνος ανάμεσα σε άλλα έθνη. Αυτό διότι ο εθνικός λόγος λειτουργεί ως κυβερνώσα αρχή στην οποία υπόκεινται τόσο το έθνος μας όσο και τα άλλα έθνη. Η κυβερνώσα αυτή αρχή δημιουργεί κράτη εντός των οποίων Εμείς και οι Άλλοι/ες αναπαραγόμαστε ως έθνη συνδεδεμένα με τους τόπους 'μας'. Η αρχή αυτή εξουσιάζει εξίσου Εμάς και τους/τις Άλλους/ες και μας επιβάλλει να ενεργούμε σεβόμενοι/ες καθολικούς κανόνες που ορίζουν τι μπορεί να κάνει και τι όχι μια κοινωνία σε έναν κόσμο κατακερματισμένο σε έθνη-κράτη (Billig 1995: 82-83).

Παρά την εθνοκεντρική οργάνωση του κόσμου και την ταύτιση συγκεκριμένων εθνών με συγκεκριμένες πατρίδες που αυτή συνεπάγεται, η σύγχρονη πραγματικότητα χαρακτηρίζεται από την αυξανόμενη μετακίνηση μεταναστευτικών/προσφυγικών πληθυσμών. Στο πλαίσιο αυτό, οι χώρες υποδοχής επιχειρούν με διάφορες πολιτικές εθνικής ομογενοποίησης να διασφαλίσουν την εθνική τάξη και την πολιτισμική και γλωσσική 'καθαρότητα' που διασαλεύεται από την έλευση των Άλλων. Κατεξοχήν πολιτικές μέσω των οποίων ο εθνικός λόγος «υπερασπίζεται τον εθνικό εαυτό του» (Αρχάκης 2020: 120) είναι η έξωση και η αφομοίωση. Πιο συγκεκριμένα, η πολιτική της *έξωσης* ή αλλιώς ο *αποκλεισμός* των Άλλων επιτελείται με αυστηρούς συνοριακούς ελέγχους και αστυνόμευση, όπως επίσης με βίαιες απελάσεις και «επιαναπροωθήσεις» (Αρχάκης 2020: 121).

Η πολιτική της *αφομοίωσης*, σύμφωνα με τον Χριστόπουλο (2004: 352-353),

στοχεύει στην *όμοια* στράτευση των υποκειμένων στους κυρίαρχους κώδικες συμπεριφοράς αλλά και στα ιδανικά μιας πολιτικής κοινότητας (...). Η στρατηγική

της αφομοίωσης ουσιαστικά σηματοδοτεί και υπαγορεύει την εγκατάλειψη των ετεροτήτων στο όνομα της συμμετοχής και της ισότητας (βλ. επίσης Αρχάκης 2020: 129-130).

Μέσω της αφομοίωσης, επιδιώκεται οι Άλλοι/ες να απεκδυθούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ταυτότητάς τους και να γίνουν όμοιοι/ες με τους/τις πλειονοτικούς/ές (Αρχάκης κ.ά. 2023). Παραδείγματα κρατών που εφαρμόζουν αφομοιωτικές μεταναστευτικές πολιτικές είναι, μεταξύ άλλων, οι ΗΠΑ και ο Καναδάς (βλ. Μουσούρου 1991:126). Ουσιαστικά, η εν λόγω πολιτική εκκινεί από τη διάκριση των Άλλων στη βάση των ιδιαίτερων (γλωσσικών και πολιτισμικών) ταυτοτήτων τους με στόχο να εξαλείψει αυτές τις διαφορές «υποσχόμενη» την ομαλή τους ένταξη στη χώρα υποδοχής (Αρχάκης 2020: 167). Μάλιστα σε κείμενα του δημόσιου λόγου και προγράμματα μεταναστευτικής πολιτικής, η αφομοίωση συχνά μεταμφιέζεται ως *ενσωμάτωση*, *ένταξη* ή *συμπερίληψη* (βλ. Αρχάκης, Καραχάλιου & Τσάκωνα 2023: 26). Με δυο λόγια, οι χώρες υποδοχής, υπηρετώντας τον εθνικό λόγο, διακρίνουν τα έθνη τους από τα υπόλοιπα έθνη και είτε επιχειρούν να κλείσουν τα σύνορά τους σε όσους/ες δεν θεωρούνται ομοεθνείς είτε επιχειρούν να τους/τις αφομοιώσουν, ώστε να διατηρήσουν ομοιογενές το εθνικό εσωτερικό της επικράτειάς τους και να διασφαλίσουν την καθαρότητα της εθνικής τους ταυτότητας.

2.3 Εθνικές ταυτότητες και αφηγήσεις στο κοινοβούλιο

Το κοινοβούλιο, ως κυρίαρχος θεσμός προώθησης του εθνικού ομογενοποιητικού λόγου (βλ. van Dijk 1992: 129) συνδέεται άρρηκτα με την οικοδόμηση της εθνικής ταυτότητας (Shenhav 2008). Τα κείμενα που παράγονται στο πλαίσιο του κοινοβουλίου ανήκουν ως κειμενικό είδος στην ευρύτερη κατηγορία των πολιτικών κειμένων (Chilton & Schäffner 2002). Τα κοινοβουλευτικά κείμενα απευθύνονται στα άτομα που είναι παρόντα στις συνεδριάσεις της Βουλής, αλλά παράλληλα διαχέονται από τα τηλεοπτικά και ψηφιακά μέσα στο ευρύτερο κοινό, στους/στις ψηφοφόρους των κομμάτων, στους/στις πολίτες και γενικότερα σε κάθε ενδιαφερόμενο/η (Negrine & Lilleker 2002, Αρχάκης & Τσάκωνα 2008, Τσάκωνα 2014).

Στόχος είναι ο/η εκάστοτε πολιτικός να πείσει το κοινό του/της για τις θέσεις και τις προτάσεις του/της. Όπως επισημαίνουν οι Chilton & Schäffner (2002: 229), «οι

κοινοβουλευτικές συζητήσεις ανήκουν κατεξοχήν στον λόγο πειθούς», μέσω του οποίου τα μέλη του κοινοβουλίου παίρνουν πολιτικές θέσεις, εκφράζουν τις απόψεις τους και αντικρούουν όσους/ες τις αμφισβητούν. Άλλωστε,

[ο]ι συζητήσεις στο κοινοβούλιο γίνονται γενικώς στη βάση κάποιας επιχειρηματολογίας. Οι ομιλητές[/τριες] υπερασπίζονται τη δική τους θέση με επιχειρήματα, ενώ επιτίθενται στους[/στις] αντίπαλούς τους και τους[/τις] απονομιμοποιούν με αντεπιχειρήματα (van Dijk 2020: 140).

Ένα από τα μέσα που χρησιμοποιούνται για να επιτευχθεί ο παραπάνω στόχος του κοινοβουλευτικού λόγου είναι η αφήγηση, η οποία, μέσα από την κατάθεση εμπειριών και από την περιγραφή γεγονότων, συμβάλλει στην ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας των πολιτικών και στην οικοδόμηση των ταυτοτήτων τους (Τσάκωνα 2014: 533, Κύζυκαλί 2015).

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, στόχος της δικής μας έρευνας είναι να αναλύσουμε κριτικά τις αφηγήσεις που διατυπώνονται από δύο πολιτικούς αντιπάλους στο κοινοβούλιο και να μελετήσουμε πώς οι αφηγητές, επιχειρηματολογώντας για θέματα μεταναστευτικής/προσφυγικής πολιτικής, κατασκευάζουν τις εθνικές και πολιτικές τους ταυτότητες και τοποθετούνται σε σχέση με τον εθνικό λόγο.

3. Δεδομένα

Τα δεδομένα μας αποτελούν αφηγήσεις από αποσπάσματα ομιλιών της ολομέλειας της Βουλής που αναφέρονται στη μεταναστευτική/προσφυγική μετακίνηση των Ελλήνων/ίδων κατά το παρελθόν. Αρχικά, συγκεντρώσαμε τα πρακτικά των συνεδριάσεων της ολομέλειας από την επίσημη ιστοσελίδα της Βουλής των Ελλήνων/ίδων (greekparliament.gr) και εντοπίσαμε τις ομιλίες που αφορούν μεταναστευτικά/προσφυγικά θέματα και χρονικά εντάσσονται στο διάστημα: Ιούλιος 2015 - Ιανουάριος 2020. Από τις διακόσιες εξήντα τέσσερις (264) συνολικά ομιλίες, οι εκατόν τριάντα δύο (132) περιέχουν αφηγήσεις, εκ των οποίων οι είκοσι τέσσερις (24) αναφέρονται στη μεταναστευτική/προσφυγική μετακίνηση των Ελλήνων/ίδων κατά το παρελθόν.

Στην παρούσα μελέτη επιλέξαμε να αναλύσουμε δύο (2) από τις είκοσι τέσσερις (24) αφηγήσεις στις οποίες δύο πολιτικοί αρχηγοί ιδεολογικά αντίπαλων κομματικών

παρατάξεων αναπλαισιώνουν αφηγηματικά τη μεταναστευτική/προσφυγική μετακίνηση των Ελλήνων/ίδων κατά το παρελθόν για να επιχειρηματολογήσουν αναφορικά με το μεταναστευτικό/προσφυγικό ζήτημα του παρόντος. Συγκεκριμένα, πρόκειται για μια αφήγηση του τότε πρωθυπουργού Κυριάκου Μητσοτάκη, προέδρου της Νέας Δημοκρατίας (στο εξής ΝΔ), και μια αφήγηση του Γιάννη Βαρουφάκη, προέδρου του Μετώπου Ευρωπαϊκής Ρεαλιστικής Ανυπακοής (στο εξής ΜέΡΑ25), το οποίο ανήκε τότε στα κόμματα της αντιπολίτευσης.

Η ΝΔ, σύμφωνα με τις προγραμματικές της δηλώσεις για το προσφυγικό/μεταναστευτικό θέμα, υποστηρίζει στην επίσημη ιστοσελίδα του κόμματος τα εξής:

- «αδιαπραγμάτευτη πολιτική προτεραιότητα είναι η διασφάλιση της ασφάλειας των Ελλήνων πολιτών»,
- «[η] φύλαξη των συνόρων είναι όρος εθνικής κυριαρχίας»,
- «μιλάμε συχνά ως Νέα Δημοκρατία για τα ζητήματα της ασφάλειας. Της εφαρμογής του νόμου και της τάξης»,
- «επιτάχυνση των διαδικασιών εξέτασης αιτημάτων ασύλου»,
- «είμαστε απολύτως ξεκάθαροι. Διάκριση μεταξύ προσφύγων/[ισσών] και παράτυπων μεταναστών/[τριών]»,
- «[ο]ι παράτυποι/[ες] μετανάστες/[τριες], αυτοί/[ές] οι οποίοι/[ες] δεν δικαιούνται ασύλου, μέχρι που να επιστραφούν στην Τουρκία, θα πρέπει να φιλοξενοούνται σε κλειστές δομές φιλοξενίας»,
- «και φυσικά θα πρέπει οι διαδικασίες επιστροφής στην Τουρκία να επιταχυνθούν στο μέγιστο δυνατό». ⁱⁱ

Αντίθετα, το πολιτικό πρόγραμμα του ΜέΡΑ25, όπως διατυπώνεται μέσω της επίσημης ιστοσελίδας του κόμματος, περιλαμβάνει για το μεταναστευτικό/προσφυγικό θέμα τα εξής:

- «[τ]ο ΜέΡΑ25 [...] θα εναντιώνεται σε κάθε милитарιστική “λύση”»,
- «ο διαχωρισμός μεταναστών/[τριών]-προσφύγων/[ισσών] είναι ξεπερασμένος και απαράδεκτος για πολιτισμένες χώρες»,
- «μια χώρα όπως η Ελλάδα [...] έχει υποχρέωση να δημιουργήσει δυνατότητες άμεσης, πραγματικής ένταξης για τους/[τις] μετανάστες/[τριες] που ζουν εδώ»,

- «[κ]υβέρνηση, [α]ντιπολίτευση και λοιποί θεσμοί δεν θα δύνανται πλέον να αντιμετωπίζουν τους/[τις] μετανάστες/[τριες] ως μια άμορφη, άβουλη ανθρώπινη μάζα της οποίας οι απόψεις δεν καταγράφονται και δεν έχουν καμία δυνατότητα παρέμβασης στις αποφάσεις και πολιτικές που καταδυναστεύουν τόσες ζωές»,
- «[τ]ο ΜέΡΑ25 θα νομοθετήσει την παροχή μόνιμης άδειας εργασίας/παραμονής σε όποιον/[α] έχει κλείσει διετία στην χώρα ως εργαζόμενος/[η], σε όποιον/[α] έχει κλείσει δεκαετία χωρίς να εργάζεται, σε όλα τα παιδιά που έχουν γεννηθεί στην χώρα από τις πιο πάνω ομάδες, και την εντός διετίας έναρξη της διαδικασίας παροχής υπηκοότητας για όσους/[ες] έχουν μόνιμη άδεια εργασίας/παραμονής». ⁱⁱⁱ

Όπως ήδη αναφέραμε, οι δύο αφηγήσεις που επιλέξαμε αναφέρονται στο ίδιο ιστορικό πλαίσιο, δηλαδή στη μετακίνηση των Ελλήνων στις ΗΠΑ κατά τα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αι. Τόσο ο Μητσοτάκης όσο και ο Βαρουφάκης κάνουν λόγο για την υποδοχή και ταυτοποίηση των μεταναστών/τριών-προσφύγων/ισσών στο νησί Έλις των ΗΠΑ. Το νησί Έλις βρίσκεται έξω από το Μανχάταν και από το 1892 έως το 1954 λειτουργούσε ως κέντρο υποδοχής των μετακινούμενων πληθυσμών, καθώς και ως σημείο για τον νομικό και ιατρικό τους έλεγχο.

Οι ομιλίες από τις οποίες αντλήσαμε τα αποσπάσματα πραγματοποιήθηκαν τον Οκτώβριο του 2019, διάστημα κατά το οποίο η ΝΔ ήταν το κυβερνών κόμμα και βρίσκονταν στην επικαιρότητα θέματα διαχείρισης του μεταναστευτικού/προσφυγικού ζητήματος (Βουλή των Ελλήνων 2019α, 2019β). Ειδικότερα, η αφήγηση του Μητσοτάκη πραγματοποιήθηκε στις 19 Οκτωβρίου στο πλαίσιο της ΚΣΤ΄ συνεδρίασης, με αφορμή επίκαιρη ερώτηση που δέχτηκε από τον Βαρουφάκη με θέμα την «Κατάργηση καταυλισμού Μόριας και εσωτερικών συνόρων» (βλ. Εικόνα 1). Από την άλλη, η αφήγηση του Βαρουφάκη πραγματοποιήθηκε στις 31 Οκτωβρίου στο πλαίσιο της Μ΄ συνεδρίασης, με αφορμή τη συζήτηση σχετικά με τροπολογίες του σχεδίου νόμου του Υπουργείου Προστασίας του Πολίτη με τίτλο «Περί Διεθνούς Προστασίας και άλλες διατάξεις» (βλ. Εικόνα 2).

ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ Μ'

Πέμπτη 31 Οκτωβρίου 2019

ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ ΚΣΤ'

Παρασκευή 4 Οκτωβρίου 2019

Β. ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ

2. Συζήτηση επικαίρων ερωτήσεων:

α) Προς τον Πρωθυπουργό, του Προέδρου της Κοινοβουλευτικής Ομάδας ΜέΡΑ25 κ. Γιάνη Βαρουφάκη με θέμα: «Κατάργηση καταυλισμού Μόριας και εσωτερικών συνόρων», σελ. 3015

ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΜΗΤΣΟΤΑΚΗΣ (Πρόεδρος της Κυβέρνησης):

Αναφερθήκατε στο Άγαλμα της Ελευθερίας. Όταν οι οικονομικοί μετανάστες των προηγούμενων γενιών αντίκρουζαν το Άγαλμα της Ελευθερίας μέσα από την ομίχλη που συχνά υπάρχει στην περιοχή, γνώριζαν ότι ταυτόχρονα θα πάνε και στη Νήσο Έλις, όπου θα καταγραφούν, θα ταυτοποιηθούν και θα γνωρίζουν οι αμερικανικές αρχές ποιος μπαίνει στη χώρα και ποιος δεν μπαίνει!

(Χειροκροτήματα από την πτέρυγα της Νέας Δημοκρατίας)

Και μη συγκρίνετε, σας παρακαλώ, κύριε Βαρουφάκη, μία χώρα η οποία χτίστηκε από μετανάστες, μία χώρα με τεράστιες εκτάσεις που χρειαζόταν τους μετανάστες, μια πολυπολιτισμική και πολυεθνική χώρα, με την Ελλάδα ή με άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Εικόνα 1: Αφήγηση Κ. Μητσοτάκη,
Συνεδρίαση ΚΣΤ' 04.10.19, σελ. 3019

Γ. ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

3. Συζήτηση και ψήφιση επί της αρχής, των άρθρων, των τροπολογιών και του συνόλου του σχεδίου νόμου του Υπουργείου Προστασίας του Πολίτη με τίτλο: «Περί Διεθνούς Προστασίας και άλλες διατάξεις», σελ. 4003 – 4120

ΓΙΑΝΗΣ ΒΑΡΟΥΦΑΚΗΣ (Γραμματέας του ΜέΡΑ25):

Όμως, αν το δούμε το πράγμα λίγο πιο γενικά και όχι συγκεκριμένα. Ο διαχωρισμός μεταξύ προσφύγων και μεταναστών, που είναι όντως κομμάτι του Διεθνούς Δικαίου, έχει μια ιστορία που είναι πάρα πολύ διαφορετική από το παρόν. Πάμε πίσω στο 1922, στη Μικρασιατική Καταστροφή. Καραβιές Ελλήνων της Μικράς Ασίας έφυγαν. Πολλοί από αυτούς κατέληξαν στο Ellis Island στη Νέα Υόρκη.

Άλλοι είχαν φύγει από την Πελοπόννησο, από την Αίγυπτο. Μιλάμε για Έλληνες συμπατριώτες μας, οι οποίοι κατέληξαν στο Ellis Island. Εκεί καταγράφηκαν και έγινε ο διαχωρισμός, αν ήταν κάποιος διωκόμενος ή απλά μετανάστης. Δεν πέταξαν στη θάλασσα, δεν έβαλαν στα καράβια αυτούς που ήταν μετανάστες και δεν θεωρούνταν επισήμως πρόσφυγες να τους επιστρέψουν πίσω. Έγινε η διαλογή τους και ακολούθησε η ένταξή τους στην αμερικανική κοινωνία. Σήμερα οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν θα ήταν τόσο ισχυρές αν δεν είχε συμβεί αυτό.

Οι ξένοι δημιουργήσαν πιο πολλές θέσεις εργασίας από αυτές που πήραν. Ναι, η προσφορά εργασίας αυξήθηκε όταν είχαμε μεταναστευτικά ρεύματα, είτε αυτό ήταν στις Ηνωμένες Πολιτείες είτε στην Αυστραλία ή εδώ στην Ελλάδα το 1991,

είτε οπουδήποτε αλλού. Ταυτόχρονα, όμως, αυξάνεται και η ζήτηση εργασίας λόγω των πληθυσμιακών αντιδράσεων.

Εικόνα 2: Αφήγηση Γ. Βαρουφάκη,
Συνεδρίαση Μ' 31.10.19., σελ. 4026-4027

Με την ανάλυση των παραπάνω αφηγήσεων επιδιώκουμε να εξετάσουμε πώς οι δύο πολιτικοί αρχηγοί κατασκευάζουν αφηγηματικά το ίδιο μεταναστευτικό/προσφυγικό γεγονός, πώς επιχειρηματολογούν κατά τη διεπίδραση με το κοινό τους και πώς με αφορμή το μεταναστευτικό/προσφυγικό τοποθετούνται απέναντι στον εθνικό ομογενοποιητικό λόγο.

4. Εργαλεία ανάλυσης

Λαμβάνοντας υπόψη την κατασκευαστική δυνατότητα της αφήγησης για την οικοδόμηση της ταυτότητας των ομιλητών/τριών και της κοινωνικής τους πραγματικότητας, στην ανάλυσή μας αξιοποιούμε το μοντέλο που προτείνει ο Bamberg (1997, 2004). Ο Bamberg (1997, 2004) διακρίνει τρία επίπεδα τοποθέτησης, θέτοντας τρία βασικά ερωτήματα. Το πρώτο ερώτημα που έθεσε ήταν το εξής: *Πώς*

τοποθετούνται οι χαρακτήρες των γεγονότων; Στο επίπεδο αυτό, μελετάται η διαδοχή των γεγονότων και η οικοδόμηση του αφηγηματικού κόσμου, μέσω των οποίων αναδεικνύονται πτυχές της ταυτότητας του/της αφηγητή/τριας και του προβαλλόμενου κόσμου του/της. Η ικανότητα του ατόμου για εναλλακτική θέαση του παρελθόντος υπό το φως του παρόντος διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην οικοδόμηση του αφηγηματικού κόσμου. Ο τρόπος με τον οποίο τα γεγονότα επιλέγονται, διατάσσονται, αξιολογούνται και κωδικοποιούνται γλωσσικά αποτελεί απόφαση και επιλογή του/της αφηγητή/τριας. Γενικότερα, κάθε αφηγηματικός κόσμος έχει τη σφραγίδα του/της αφηγητή/τριας του (Bruner 1990: 109-110). Στο επίπεδο αυτό, στόχος της δικής μας ανάλυσης είναι να συγκρίνουμε τον διαφορετικό τρόπο με τον οποίο οι δύο πολιτικοί αρχηγοί, ο Μητσοτάκης και ο Βαρουφάκης (ανα)κατασκευάζουν αφηγηματικά το ίδιο ιστορικό γεγονός της έλευσης των μεταναστών/τριών-προσφύγων/ισσών στο νησί Έλις.

Το δεύτερο ερώτημα που θέτει ο Bamberg (1997, 2004) είναι το εξής: *Πώς τοποθετεί ο/η αφηγητής/τρια τον εαυτό του/της σε σχέση με το ακροατήριό του/της;* Στο επίπεδο αυτό, μελετάται η αφηγηματική διεπίδραση και δίνεται έμφαση στον τρόπο με τον οποίο ο αφηγητής επιδιώκει να πείσει το υπαρκτό ή φαντασικό του ακροατήριό^{iv} (imagined audience, Litt & Hargittai 2016) και να κατασκευάσει με αυτό μία εσω-ομάδα (in-group, Duszak 2002), μία κοινή, *συλλογική ταυτότητα* (collective identity, Polletta & Jasper 2001, πρβλ. Sifianou & Bayraktaroglu 2012: 295). Ειδικότερα, στόχος μας εδώ είναι να δείξουμε πώς ο Μητσοτάκης, από τη μία, και ο Βαρουφάκης, από την άλλη, κατασκευάζοντας δύο διαφορετικούς αφηγηματικούς κόσμους για το ίδιο ιστορικό γεγονός, διαμορφώνουν διαφορετική επιχειρηματολογία σχετικά με το πώς θα πρέπει οι ελληνικές αρχές σήμερα να λειτουργήσουν σε σχέση με το μεταναστευτικό/προσφυγικό ζήτημα. Δεδομένου ότι τα επιχειρήματα λειτουργούν ως μέσα πειθούς του αφηγητή προς το ακροατήριό του, επιλέγουμε να τα αναλύσουμε στο δεύτερο επίπεδο τοποθέτησης του Bamberg όπου εξετάζουμε την διεπίδραση του αφηγητή με το ακροατήριό του.

Για να ανιχνεύσουμε τον τρόπο που οικοδομούν τα επιχειρήματά τους οι δύο αφηγητές, αντλούμε εργαλεία από την κριτική ανάλυση λόγου και πιο συγκεκριμένα αξιοποιούμε τρεις από τις *επιχειρηματολογικές στρατηγικές* (argumentation strategies) που προτείνουν οι Reisigl & Wodak (2001). Με τις επιχειρηματολογικές στρατηγικές αναλύονται τα επιχειρήματα που επιστρατεύουν οι κειμενικοί/ές παραγωγοί για να υποστηρίξουν την άποψή τους (Reisigl & Wodak 2001: 45, 74-75) μέσω *λογικών*

τόπων (topoi/loci). Οι λογικοί τόποι αποτελούν «συμπερασματικούς κανόνες» που συνδέουν την προκείμενη ή τις προκείμενες με το συμπέρασμα ή αλλιώς τον ισχυρισμό (Reisigl & Wodak 2001: 75-80). Όπως αναφέρει η Μπουκάλα (2020: 295), οι τόποι «μπορούν να συντελέσουν σε μια εις βάθος ανάλυση των πολιτικών [κειμένων], καθώς είναι “ερευνητικές φόρμουλες” που εξετάζουν την κοινή γνώμη και κυρίαρχη γνώση». Στα δεδομένα μας εντοπίσαμε και αναλύουμε τους εξής λογικούς τόπους:

- i. τον *τόπο της ιστορίας* (topos of history): Μια πράξη θα πρέπει να πραγματοποιείται ή να αποφεύγεται, όταν παρουσιάζει ομοιότητες με κάποιο ιστορικό παράδειγμα και πιθανόν να έχει ανάλογα θετικά ή αρνητικά αποτελέσματα (Reisigl & Wodak 2001: 80).
- ii. τον *τόπο του πλεονεκτήματος ή της χρησιμότητας* (topos of advantage or usefulness): Μια πράξη θα πρέπει να εκτελείται, όταν υπό μια συγκεκριμένη οπτική είναι χρήσιμη (Reisigl & Wodak 2001: 75).
- iii. τον *τόπο του μειονεκτήματος ή της αχρηστίας* (topos of disadvantage or uselessness): Μια πράξη θα πρέπει να απορρίπτεται, όταν προβλέπεται να μην οδηγήσει στα επιθυμητά αποτελέσματα (Reisigl & Wodak 2001: 75-76).

Στόχος μας, λοιπόν, στο επίπεδο της αφηγηματικής διεπίδρασης είναι να αναδείξουμε ότι οι δύο αφηγητές αξιοποιούν διαφορετικά τον τόπο της ιστορίας και το αντιθετικό ζεύγος των τόπων πλεονεκτήματος/χρησιμότητας και μειονεκτήματος/αχρηστίας, στοχεύοντας ο καθένας να πείσει το δικό του ακροατήριο. Κάθε πολιτικός αρχηγός απευθυνόμενος στο υπαρκτό ή φαντασιακό του ακροατήριο επιχειρεί να κατασκευάσει μία *εσω-ομάδα*, μία κοινή εθνική ταυτότητα με τα άτομα που πρόσκεινται στην ίδια κομματική παράταξη με αυτόν ή με τα άτομα που θέλει να επηρεάσει. Θα λέγαμε, λοιπόν, ότι κάθε πολιτικός αρχηγός επιχειρεί να κατασκευάσει με το ακροατήριό του μια κοινή οπτική σχετικά με το πώς μπορεί να επιτευχθεί στην Ελλάδα του σήμερα η εθνική ομοιογένεια.

Στο τρίτο επίπεδο, ο Bamberg (1997, 2004) θέτει το ερώτημα *Πώς αυτοτοποθετείται ο/η αφηγητής/τρια;* Στο επίπεδο αυτό, γίνεται μετάβαση στο ευρύτερο πολιτισμικό, ιδεολογικό και κοινωνικό πλαίσιο. Οι αφηγητές/τριες, μέσα από τον τρόπο που οικοδομούν τον εαυτό τους και μέσα από τις αναπαραστάσεις που οικοδομούν για τον κόσμο στις αφηγήσεις τους, τοποθετούνται απέναντι σε ρητές ή άρρητες κοινωνικές παραδοχές. Στόχος μας στο επίπεδο αυτό, είναι να εξετάσουμε πώς

τοποθετούνται οι δύο πολιτικοί αρχηγοί απέναντι στον εθνικό λόγο και με ποιες πρακτικές προωθούν την εθνική ομογενοποίηση.

Στον παρακάτω πίνακα 1 συνοψίζουμε σχεδιαγραμματικά τα επιμέρους αναλυτικά εργαλεία και τους ερευνητικούς στόχους που θέτουμε σε κάθε, προτεινόμενο από τον Bamberg (1997, 2004), επίπεδο αφηγηματικής ανάλυσης.

Πίνακας 1: Σχεδιαγραμματική απεικόνιση εργαλείων ανάλυσης και ερευνητικών στόχων

Επίπεδα Ανάλυσης	Ερευνητικός Στόχος
1^ο: Αφηγηματικός κόσμος	<i>Πώς οικοδομεί ο Μητσοτάκης και πώς ο Βαρουφάκης τη διαδικασία ταυτοποίησης και επιλογής των μεταναστών/τριών-προσφύγων/ισσών στο νησί Έλις για την είσοδό τους στις Η.Π.Α; Πώς κατασκευάζονται οι ΗΠΑ ως εθνικός ελεγκτικός μηχανισμός; Τι είδους ταυτότητες κατασκευάζει ο καθένας μέσα από τον τρόπο που αναπαριστά τους/τις μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες;</i>
2^ο: Αφηγηματική διεπίδραση <ul style="list-style-type: none"> • Επιχειρηματολογικές στρατηγικές: <ul style="list-style-type: none"> i. Τόπος της ιστορίας ii. Τόπος του πλεονεκτήματος ή της χρησιμότητας iii. Τόπος του μειονεκτήματος ή της αχρηστίας 	<i>Τι είδους επιχειρηματολογικές στρατηγικές αξιοποιούν ο Μητσοτάκης και ο Βαρουφάκης με στόχο να οικοδομήσουν μια συλλογική ταυτότητα με τα άτομα που κομματικά πρόσκεινται στη ΝΔ και στο Μέγα25, αντίστοιχα;</i>
3^ο: Ευρύτερο πολιτισμικό ιδεολογικό και κοινωνικό πλαίσιο	<i>Πώς τοποθετείται ο Μητσοτάκης και πώς ο Βαρουφάκης απέναντι στον εθνικό λόγο;</i>

5. Ανάλυση

5.1. Αφηγηματικός κόσμος: Οικοδομώντας τους/τις Έλληνες/ίδες μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες των ΗΠΑ

Στο επίπεδο του αφηγηματικού κόσμου εξετάζουμε τον διαφορετικό τρόπο με τον οποίο οι δύο πολιτικοί αρχηγοί προσδιορίζουν τους μετακινούμενους πληθυσμούς, κατασκευάζουν τους/τις Έλληνες/ίδες μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες των ΗΠΑ, τις συνθήκες που υπήρχαν όταν αυτοί/ές έφτασαν εκεί, καθώς και τις πολιτικές που εφάρμοσαν οι αμερικανικές αρχές για την υποδοχή τους.

Αρχικά, ο Μητσοτάκης προσδιορίζει τους μετακινούμενους πληθυσμούς από την Ελλάδα στις ΗΠΑ ως «(οικονομικούς) μετανάστες/τριες», δηλαδή, ως «εργατικό δυναμικό», ως «ξένα εργατικά χέρια» (βλ. επίσης Μουσούρου 1991: 127) τα οποία ταυτοποιούσαν οι αρμόδιοι ελεγκτικοί μηχανισμοί των ΗΠΑ και στη συνέχεια, επέλεγαν σε ποια από τα άτομα αυτά θα επιτρέψουν την είσοδο στην χώρα υποδοχής και ποια θα αποκλείσουν. Στο πλαίσιο αυτό, ο Μητσοτάκης παρουσιάζει τους/τις «(οικονομικούς) μετανάστες/τριες» των ΗΠΑ ως εθνικούς/ές Άλλους/ες που είχαν επίγνωση (*γνώριζαν ότι*) των ελέγχων που έκαναν οι αμερικανικές αρχές και πειθαρχούσαν σε αυτές. Επιπλέον, δηλώνει ότι οι μετανάστες/τριες ήταν χρήσιμοι/ες για τις ΗΠΑ, οι οποίες χτίστηκαν από αυτούς/ες, καθώς ήταν μια *πολυπολιτισμική και πολυεθνική χώρα με τεράστιες εκτάσεις*. Επομένως, ο Μητσοτάκης προσεγγίζει τους/τις Έλληνες/ίδες που έφτασαν στις ΗΠΑ κατά το παρελθόν ως όφελος για τη συγκεκριμένη χώρα, υπονοώντας ότι γενικότερα οι μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες μπορούν υπό συγκεκριμένες συνθήκες να είναι χρήσιμοι/ες σε κάποιες αναπτυσσόμενες οικονομικά χώρες οι οποίες θέλουν να καλύψουν τις ελλείψεις τους σε εργατικό δυναμικό και τα δημογραφικά τους κενά (βλ. επίσης Μουσούρου 1991: 127).

Από την άλλη πλευρά, ο Βαρουφάκης, οικοδομώντας, υπό τη δική του οπτική, τον αφηγηματικό κόσμο, προσδιορίζει τους μετακινούμενους ελληνικούς πληθυσμούς ως «μετανάστες/τριες», «διωκόμενους/ες» και «πρόσφυγες/ισσες». Με την αναφορά του σε «διωκόμενους/ες» και «πρόσφυγες/ισσες» γίνεται πιο συμπεριληπτικός, καθώς αναγνωρίζει ότι ορισμένοι/ες εκ των μετακινούμενων πιθανόν δικαιούνται άσυλο. Στη συνέχεια, αναφέρει ότι αρχικά γινόταν απλή καταγραφή όσων έφταναν στο νησί Ellis ώστε να διαπιστωθεί ποιοι/ες είναι διωκόμενοι/ες (πρόσφυγες/ισσες) και ποιοι/ες

μετανάστες/τριες. Σύμφωνα με την αφήγηση του Βαρουφάκη, οι *καραβιές Ελλήνων* ή οι *Έλληνες συμπατριώτες μας* μετά την καταγραφή τους γίνονταν όλοι/ες δεκτοί/ές, διέμεναν και εργάζονταν στις ΗΠΑ και εν τέλει αφομοιώνονταν από την αμερικανική κοινωνία. Ακόμα, ο Βαρουφάκης δηλώνει ότι οι μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες μπορούν να είναι χρήσιμοι/ες για οποιαδήποτε χώρα, αυξάνοντας τις προσφερόμενες θέσεις εργασίας και συνεισφέροντας στην οικονομική ανάπτυξη.

Όσον αφορά την κατασκευή των αμερικανικών αρχών, ο Μητσοτάκης δίνει ιδιαίτερη έμφαση στον ρόλο τους ως κρατικών ελεγκτικών μηχανισμών που λειτουργούν ως εθνικοί «θεματοφύλακες» του κράτους των ΗΠΑ. Το στοιχείο αυτό εμμέσως αναδεικνύεται και από το γεγονός ότι ξεκινά την αφήγησή του, αναφερόμενος στο κατεξοχήν εθνικό σύμβολο των ΗΠΑ, το Άγαλμα της Ελευθερίας. Ο Βαρουφάκης, αντίθετα, περιορίζει ή/και υπονομεύει τον ελεγκτικό ρόλο των αμερικανικών αρχών, χρησιμοποιώντας ρήματα από τα οποία απουσιάζει ο δράστης (βλ. *καταγράφηκαν, έγινε*).

Από τα παραπάνω αναδεικνύεται η ταυτότητα που επιθυμούν να κατασκευάσουν για τον εαυτό τους οι δύο πολιτικοί αρχηγοί. Ο Μητσοτάκης κατασκευάζει τον εαυτό του ως θεσμικό πρόσωπο που ενστερνίζεται την πολιτική των ΗΠΑ, μια πολιτική που, σύμφωνα με την αφήγησή του, βασίζεται στην ενεργοποίηση των ελεγκτικών μηχανισμών, οι οποίοι νομιμοποιούνται να διακρίνουν τους/τις εθνικούς/ές Άλλους/ες σε όσους/ες επιτρέπεται η είσοδος στη χώρα και σε όσους/ες δεν επιτρέπεται και να αποκλείσουν τους/τις τελευταίους/ες. Αντίθετα, ο Βαρουφάκης κατασκευάζει τον εαυτό του ως θεσμικό πρόσωπο που ταυτίζεται με τη συμπεριληπτική πολιτική των ΗΠΑ, μια πολιτική που, σύμφωνα με την αφήγησή του, συνεπάγεται την έλευση, αφομοίωση και αξιοποίηση όλων των εθνικών Άλλων.

Συνοψίζοντας την τοποθέτηση των χαρακτήρων στον αφηγηματικό κόσμο, παρατηρούμε ότι ο Μητσοτάκης κατασκευάζει τις ΗΠΑ ως μια χώρα που ενέτασσε και αφομοίωνε επιλεκτικά μόνο όσους/ες *χρειαζόταν* για να *χτιστεί* και να καλύψει τις ανάγκες της, δηλαδή, αξιοποιούσε μόνο τους/τις χρήσιμους/ες γι' αυτή μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες, ενώ απέκλειε τους/τις υπόλοιπους/ες (πρβλ. Μουσουρού 1991: 126-127). Από την άλλη πλευρά, ο Βαρουφάκης οικοδομεί τις ΗΠΑ ως μια χώρα που αξιοποιούσε, ενέτασσε και αφομοίωνε όλους/ες τους/τις μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες, καθώς όλοι/ες ήταν χρήσιμοι/ες για την ανάπτυξη της οικονομίας της. Ωστόσο, ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα κοινά σημεία που εμφανίζονται στους δύο υπό μελέτη αφηγηματικούς κόσμους. Και οι δύο πολιτικοί

κατασκευάζουν τις ΗΠΑ ως ένα κυρίαρχο έθνος-κράτος το οποίο ορίζει τι μπορούν και τι δεν μπορούν να κάνουν τα μέλη μιας κοινωνίας. Ακόμα, σύμφωνα με τους δύο ομιλητές οι ΗΠΑ αξιοποιούν συμφεροντολογικά τους/τις μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες με στόχο την παραγωγική τους εξέλιξη και την οικονομική τους ανάπτυξη.

5.2. Αφηγηματική διεπίδραση: Επιχειρήματα ομιλητών

Στο επίπεδο της αφηγηματικής διεπίδρασης, μας ενδιαφέρει πώς ο καθένας από τους δύο ομιλητές κατασκευάζει το ακροατήριό του και τον εαυτό του σε σχέση με αυτό. Ειδικότερα, εξετάζουμε τον τρόπο με τον οποίο επιτελείται η αφήγηση για να επιτευχθεί η σύνδεση μεταξύ αφηγητή και ακροατηρίου (υπαρκτού ή φαντασιακού). Στο πλαίσιο αυτό, οι δύο αφηγητές αξιοποιούν επιχειρήματα που αντλούν από το ιστορικό γεγονός της μεταναστευτικής/προσφυγικής μετακίνησης των Ελλήνων/ίδων καθώς και επιχειρήματα που αφορούν το κατά πόσο οι μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες μπορούν να φανούν χρήσιμοι/ες και να συνεισφέρουν στην οικονομία της χώρας υποδοχής. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, με τα επιχειρήματα αυτά ο καθένας δεν επιδιώκει μόνο να προωθήσει διαφορετικές θέσεις σχετικά με την μεταναστευτική/προσφυγική πολιτική της Ελλάδας, αλλά επιδιώκει και την κατασκευή μιας συλλογικής ταυτότητας με το εκάστοτε ακροατήριό του.

Επιχειρήματα με βάση το ιστορικό γεγονός

Μέσα από τον τρόπο που ο κάθε ομιλητής έχει κατασκευάσει τον αφηγηματικό του κόσμο απορρέει η διαμόρφωση της επιχειρηματολογίας τους για το πώς θα πρέπει να λειτουργήσουν σήμερα οι ελληνικές αρχές για το μεταναστευτικό/προσφυγικό. Αρχικά, οι δύο πολιτικοί αρχηγοί αξιοποιούν το ίδιο ιστορικό γεγονός για την κατασκευή των επιχειρημάτων τους, τα οποία βασίζονται στον τόπο της ιστορίας για να δείξουν την αναλογία με την Ελλάδα του σήμερα.

Στον πίνακα 2 βλέπουμε πώς αξιοποιεί τον συγκεκριμένο λογικό τόπο ο Μητσοτάκης για να επιχειρηματολογήσει υπέρ των ελέγχων ταυτοποίησης, του διαχωρισμού των μεταναστών/τριών-προσφύγων/ισσών σε όσους/ες εγκρίνεται να εισέλθουν στη χώρα και σε όσους/ες δεν εγκρίνεται να εισέλθουν στη χώρα και εν τέλει του αποκλεισμού των τελευταίων.

Πίνακας 2: Τόπος της ιστορίας στην αφήγηση του Μητσοτάκη

Τόπος της ιστορίας	<i>Μια πράξη θα πρέπει να πραγματοποιείται ή να αποφεύγεται, όταν παρουσιάζει ομοιότητες με κάποιο ιστορικό παράδειγμα και πιθανόν να έχει ανάλογα θετικά ή αρνητικά αποτελέσματα.</i>
Προκείμενες	<ul style="list-style-type: none"> • Οι μετανάστες/τριες που πήγαιναν στις ΗΠΑ γνώριζαν ότι θα καταγραφούν και θα ταυτοποιηθούν από τις αμερικανικές αρχές. • Οι αμερικανικές αρχές γνώριζαν ποιος μπαίνει και ποιος δεν μπαίνει στη χώρα.
Συμπεράσματα	<p>Άρα:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Στην Ελλάδα οι μετανάστες/τριες πρέπει να γνωρίζουν ότι θα ελέγχονται και θα ταυτοποιούνται από τις ελληνικές αρχές. • Οι ελληνικές αρχές πρέπει να γνωρίζουν ποιος/α μπαίνει και ποιος/α δεν μπαίνει στη χώρα.

Στο παραπάνω επιχείρημα, ο Μητσοτάκης υπογραμμίζει ότι οι μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες που πήγαιναν στις ΗΠΑ είχαν επίγνωση ότι θα γίνει καταγραφή και ταυτοποίηση των στοιχείων τους από τις αμερικανικές αρχές (*γνώριζαν ότι*) και ταυτόχρονα πειθαρχούσαν στη διαδικασία αυτή. Συνδέοντας τους/τις Έλληνες/ίδες μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες του παρελθόντος με την ελληνική πραγματικότητα του σήμερα, υποστηρίζει ότι και όσοι/ες εισέρχονται στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια πρέπει να πειθαρχούν στους αντίστοιχους ελέγχους των ελληνικών αρχών. Υποδεικνύει ότι όπως και οι ΗΠΑ κατέγραφαν και ταυτοποιούσαν τους νεοαφιχθέντες πληθυσμούς και απέκλειαν όποιον/α δεν δικαιούνταν να εισέλθει στη χώρα, έτσι πρέπει να κάνει αντίστοιχα και η Ελλάδα, υπονοώντας ότι δικαίωμα εισόδου στη χώρα έχουν συγκεκριμένοι/ες μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες και ότι θα πρέπει βάσει κριτηρίων να γίνεται διαχωρισμός τους σε νόμιμους/ες και παράνομους/ες. Οι παράνομοι/ες προσεγγίζονται ως εν δυνάμει απειλή για την εθνική ασφάλεια, η οποία αποτέλεσε κυρίαρχο στοιχείο της προεκλογικής εκστρατείας του κόμματος της ΝΔ (Μπουκάλα 2020: 306, βλ. επίσης ενότητα 3).

Από την άλλη πλευρά, ο Βαρουφάκης προσπαθεί με την επιχειρηματολογία του να διαμορφώσει μία άλλη εικόνα για τη διαδικασία ταυτοποίησης των

μεταναστών/τριών-προσφύγων/ισσών στην Ελλάδα σήμερα. Αξιοποιώντας και αυτός τον τόπο της ιστορίας (βλ. πίνακα 3), επιχειρεί να πείσει το ακροατήριό του για την εγκατάσταση του συνόλου των μεταναστών/τριών-προσφύγων/ισσών στη χώρα.

Πίνακας 3: Τόπος της ιστορίας στην αφήγηση του Βαρουφάκη

Τόπος της ιστορίας	<i>Μια πράξη θα πρέπει να πραγματοποιείται ή να αποφεύγεται, όταν παρουσιάζει ομοιότητες με κάποιο ιστορικό παράδειγμα και πιθανόν να έχει ανάλογα θετικά ή αρνητικά αποτελέσματα.</i>
Προκείμενες	<ul style="list-style-type: none">• Στις ΗΠΑ καταγράφηκαν και μπήκαν όλοι/ες, είτε ήταν διωκόμενοι/ες [ενν. αιτούντες/ούσες άσυλο] είτε ήταν μετανάστες/τριες.• Δεν πέταξαν στη θάλασσα, δεν εκδίωξαν τους/τις μετανάστες/τριες.• Έγινε η ένταξή τους στην αμερικανική κοινωνία.
Συμπεράσματα	Άρα: <ul style="list-style-type: none">• Στην Ελλάδα, πρέπει όλοι/ες οι μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες να εισέλθουν και να καταγραφούν.• Είναι ανεπίτρεπτη πρακτική η εκδίωξη και ο αποκλεισμός όσων δεν πληρούν τα -θεσμικά προσδιορισμένα- χαρακτηριστικά του/της πρόσφυγα/ισσας.• Είναι πολύ σημαντική η αφομοίωσή τους από την ελληνική κοινωνία.

Σύμφωνα με τον τόπο της ιστορίας, όπως τον αξιοποιεί ο Βαρουφάκης, η Ελλάδα οφείλει να καταγράψει και να αφομοιώσει τους/τις μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες και να μην υιοθετεί πρακτικές εκδίωξης και αποκλεισμού. Ο Βαρουφάκης, συντονιζόμενος με τις διακηρυκτικές δηλώσεις του κόμματός του σχετικά με τον «απαράδεκτο διαχωρισμό» των ατόμων που φτάνουν στη χώρα και με την «παροχή μόνιμης άδειας εργασίας/παραμονής» (βλ. ενότητα 3), επιχειρηματολογεί υπέρ της αποδοχής και της αφομοίωσης του συνόλου των μεταναστών/τριών-προσφύγων/ισσών.

Επιχειρήματα με βάση τη χρησιμότητα ή μη των εθνικών Άλλων

Οι δύο πολιτικοί επιχειρηματολογούν και για το πόσο χρήσιμοι/ες είναι οι εθνικοί/ές Άλλοι/ες στην Ελλάδα του σήμερα. Αρχικά, ο Μητσοτάκης επιχειρηματολογεί για τη μη χρησιμότητά τους στην Ελλάδα με την αξιοποίηση του τόπου του μειονεκτήματος ή της αχρηστίας, όπως βλέπουμε στον πίνακα 4, που ακολουθεί.

Πίνακας 4: Τόπος του μειονεκτήματος ή της αχρηστίας στην αφήγηση του Μητσοτάκη

Τόπος του μειονεκτήματος ή της αχρηστίας	<i>Μια πράξη θα πρέπει να απορρίπτεται, όταν προβλέπεται να μην οδηγήσει στα επιθυμητά αποτελέσματα.</i>
Προκείμενες	<ul style="list-style-type: none"> • Οι ΗΠΑ ήταν μια χώρα με τεράστιες εκτάσεις. • Οι ΗΠΑ ήταν μια χώρα που χρειαζόταν μετανάστες/τριες. • Οι ΗΠΑ ήταν μια πολυπολιτισμική και πολυεθνική χώρα που χτίστηκε από μετανάστες/τριες.
Συμπεράσματα	Άρα, επειδή η Ελλάδα είναι μια μικρή σε έκταση και (υποτίθεται) μονοπολιτισμική χώρα, δεν χρειάζεται τους/τις μετανάστες/τριες.

Ο Μητσοτάκης, αξιοποιώντας τον τόπο του μειονεκτήματος ή της αχρηστίας, επιχειρηματολογεί υπέρ του αποκλεισμού των εθνικών Άλλων από τη στιγμή που η Ελλάδα σήμερα δεν έχει οικονομικό όφελος από την έλευσή τους, όπως είχαν οι ΗΠΑ τότε. Ταυτόχρονα, η Ελλάδα δεν μπορεί να συγκριθεί με τις ΗΠΑ στην γεωγραφική έκταση και στην πολυπολιτισμικότητα που τη χαρακτηρίζει. Η Ελλάδα, δηλαδή, ως χώρα μικρή σε έκταση και εθνικά-πολιτισμικά (υποτίθεται) ομοιογενής δεν «χωρά» τους/τις μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες και δεν επιθυμεί πολιτισμικές προσμίξεις.

Ο Βαρουφάκης, από την άλλη πλευρά, με την επιχειρηματολογία του προσπαθεί να ενισχύσει τη χρησιμότητα της αφομοίωσης όλων των μεταναστών/τριών-προσφύγων/ισσών. Για τον σκοπό αυτό, απαντά στην επιχειρηματολογία του Μητσοτάκη, αξιοποιώντας τον τόπο του πλεονεκτήματος ή της χρησιμότητας, όπως βλέπουμε στον πίνακα 5, που ακολουθεί.

Πίνακας 5: Τόπος του πλεονεκτήματος ή της χρησιμότητας στην αφήγηση του Βαρουφάκη

Τόπος του πλεονεκτήματος ή της χρησιμότητας	<i>Μια πράξη θα πρέπει να εκτελείται, όταν υπό μια συγκεκριμένη οπτική είναι χρήσιμη.</i>
Προκείμενες	<ul style="list-style-type: none"> • Οι μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες ήταν χρήσιμοι/ες σε όποια χώρα πήγαν στο παρελθόν (ΗΠΑ, Αυστραλία, Ελλάδα). • Η προσφορά εργασίας αυξήθηκε όταν είχαμε μεταναστευτικά/προσφυγικά ρεύματα.
Συμπέρασμα	Οι μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες θα είναι χρήσιμοι/ες και στην Ελλάδα σήμερα, καθώς θα αυξηθούν οι θέσεις εργασίας.

Με τον τόπο του πλεονεκτήματος ή της χρησιμότητας, ο Βαρουφάκης δηλώνει ότι οι μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες δεν μειώνουν αλλά αυξάνουν τις θέσεις εργασίας, ενισχύοντας οικονομικά μια χώρα. Αναγνωρίζει, λοιπόν, τη συμμετοχή των μεταναστών/τριών-προσφύγων/ισσών στην «οικονομική ευημερία» κάθε χώρας υποδοχής (βλ. επίσης Παύλου 2004: 61). Άρα, είναι προς όφελος της Ελλάδας να επιτρέψει την έλευση των μεταναστών/τριών-προσφύγων/ισσών και να επιχειρήσει την αφομοίωσή τους.

Συνοψίζοντας, οι δύο πολιτικοί αρχηγοί, στο επίπεδο της αφηγηματικής διεπίδρασης, αξιοποιούν αρχικά τον τόπο της ιστορίας, υποστηρίζοντας μια «ιστορική αναλογία» (historical analogy, Chilton 2004: 149), σύμφωνα με την οποία μπορούμε να παραλληλίσουμε γεγονότα του παρελθόντος που πιθανόν έχουν κοινά στοιχεία με γεγονότα του σήμερα με αποτέλεσμα να υποθέσουμε ποια θα ήταν η πιθανή εξέλιξή τους. Εν προκειμένω, υποστηρίζουν την αναλογία ανάμεσα στο μεταναστευτικό φαινόμενο των ΗΠΑ και τις αφίξεις μεταναστών/τριών και προσφύγων/ισσών στην Ελλάδα του σήμερα. Η διαφορετική πρόσληψη και αναπαράσταση του αφηγηματικού κόσμου (βλ. ενότητα 5.1.) συνδέονται με την κατασκευή διαφορετικών επιχειρημάτων από τους ομιλητές κατά την αφηγηματική διεπίδραση καθώς και με την κατασκευή διαφορετικών εθνικών ταυτοτήτων. Ακόμα, αξιοποιώντας τους αντιτιθέμενους τόπους μειονεκτήματος/αχρηστίας και πλεονεκτήματος/χρησιμότητας, οι ομιλητές παρουσιάζουν την οπτική τους για το αν οι μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες είναι χρήσιμοι/ες σε μία χώρα, αντιμετωπίζοντάς τους εν τέλει ωφελιμιστικά (πρβλ.

Μουσούρου 1991: 127-128, 133). Με την παραπάνω επιχειρηματολογία, ο καθένας από τους δύο ομιλητές κατασκευάζει μια κοινή εθνική ταυτότητα με το υπαρκτό ή/και φαντασικό του ακροατήριο, επιχειρώντας να γίνει αρεστός, να ικανοποιήσει τις προσδοκίες του κοινού του ή/και να πείσει περισσότερους/ες πολίτες να υποστηρίξουν το κόμμα του.

5.3. Ευρύτερο κοινωνικοϊδεολογικό πλαίσιο

Στο τρίτο επίπεδο της τοποθέτησης μας ενδιαφέρει να μελετήσουμε το ευρύτερο πολιτισμικό, ιδεολογικό και κοινωνικό πλαίσιο από το οποίο αντλούν οι ομιλητές. Ειδικότερα, ο Μητσοτάκης μέσα από την αφήγησή του προτάσσει τη διάκριση των μεταναστών/τριών-προσφύγων/ισσών σε όσους/ες εγκρίνεται να εισέλθουν στη χώρα και σε όσους/ες δεν εγκρίνεται να εισέλθουν στη χώρα, δηλαδή, σε όσους/ες πρόκειται να αποκλειστούν. Αντίθετα, ο Βαρουφάκης προτάσσει την αφομοίωση του συνόλου των μεταναστών/τριών-προσφύγων/ισσών. Και στις δύο περιπτώσεις, ωστόσο, πρόκειται για ομογενοποιητικές πρακτικές που αποσκοπούν στην εξάλειψη κάθε (εθνοτικής, πολιτισμικής, γλωσσικής) διαφοράς και στην οικοδόμηση μιας κοινής εθνικής ταυτότητας (Park & Wee 2017). Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι ο Μητσοτάκης, αποκλείοντας τους/τις εθνικούς/ές Άλλους/ες, υιοθετεί μια «πάγια ανακλαστική αντίδραση των εθνών-κρατών» που επιδιώκουν την καθαρότητα και την εθνική ομοιογένεια (Αρχάκης 2020: 69). Από την άλλη, ο Βαρουφάκης υποστηρίζει την αφομοίωσή τους, η οποία συνεπάγεται την εξάλειψη της ετερότητας «στο όνομα της συμμετοχής και της ισότητας» (Αρχάκης 2020: 130). Τόσο ο αποκλεισμός όσο και η αφομοίωση αποτελούν κεντρικές παραδοχές και επιδιώξεις του εθνικού λόγου και αποσκοπούν στη διατήρηση της εθνικής ομοιογένειας. Φαίνεται, λοιπόν, οι δύο πολιτικοί αρχηγοί να αναπαράγουν διαφορετικές πτυχές του εθνικού λόγου.

6. Συμπεράσματα

Στην παρούσα μελέτη εστίασαμε την προσοχή μας στον τρόπο με τον οποίο δύο πολιτικοί αρχηγοί αντίπαλων ιδεολογικά παρατάξεων προωθούν τον εθνικό λόγο μέσω των αφηγήσεών τους στο πλαίσιο κοινοβουλευτικών ομιλιών. Ειδικότερα, μελετήσαμε πώς ο αρχηγός της ΝΔ και ο αρχηγός του ΜέΡΑ25 αναπλαισιώνουν αφηγηματικά τη μεταναστευτική/προσφυγική μετακίνηση των Ελλήνων/ίδων στις ΗΠΑ κατά το παρελθόν για να επιχειρηματολογήσουν αναφορικά με το μεταναστευτικό/προσφυγικό

ζήτημα του παρόντος. Στο πλαίσιο αυτό, αναλύσαμε δύο αφηγήσεις, μία του Μητσοτάκη και μία του Βαρουφάκη, αξιοποιώντας το μοντέλο των τριών επιπέδων τοποθέτησης (αφηγηματικός κόσμος, αφηγηματική διεπίδραση, ευρύτερο κοινωνικοϊδεολογικό πλαίσιο) που προτείνει ο Bamberg (1997), και ορισμένες από τις επιχειρηματολογικές στρατηγικές (τόπος της ιστορίας, τόπος του πλεονεκτήματος ή της χρησιμότητας, τόπος του μειονεκτήματος ή της αχρηστίας) που προτείνουν οι Reisigl & Wodak (2001).

Συνοψίζοντας τα ευρήματά μας, στο πλαίσιο της κατασκευής του αφηγηματικού κόσμου, οι δύο πολιτικοί αρχηγοί φανερώνουν την τοποθέτησή τους απέναντι στους/στις Έλληνες/ίδες μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες των ΗΠΑ στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ού} αι., όπως επίσης απέναντι στη μεταναστευτική/προσφυγική πολιτική των ΗΠΑ. Έτσι, ο Μητσοτάκης κατασκευάζει τις ΗΠΑ ως μια χώρα που αφομοίωνε και αξιοποιούσε μόνο όποιον/α ήταν χρήσιμος/η γι' αυτή και απέκλειε τους/τις υπόλοιπους/ες, ενώ ο Βαρουφάκης οικοδομεί τις ΗΠΑ ως μια χώρα που αφομοίωνε όλους/ες τους/τις μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες, καθώς όλοι/ες θεωρούνταν χρήσιμοι/ες για την οικονομική της ανάπτυξη.

Μέσα από τον τρόπο που ο Μητσοτάκης και ο Βαρουφάκης αναπαριστούν, στον αφηγηματικό κόσμο, τους/τις Έλληνες/ίδες μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες στις ΗΠΑ και μέσα από τον τρόπο που τοποθετούνται απέναντι στην μεταναστευτική/προσφυγική πολιτική των ΗΠΑ, επιδιώκουν, στο πλαίσιο της αφηγηματικής διεπίδρασης, να επιχειρηματολογήσουν σχετικά με τη μεταναστευτική/προσφυγική πολιτική που πρέπει να ασκήσει η Ελλάδα σήμερα. Ειδικότερα, οι αφηγητές αξιοποιώντας συγκεκριμένες επιχειρηματολογικές στρατηγικές, προσπαθούν να οικοδομήσουν με το κοινό τους (πραγματικό και φαντασιακό) μία εσω-ομάδα (Sifianou & Bayraktaroğlu 2012: 298) με κοινές προσδοκίες, επιδιώκοντας να το πείσουν για τις πολιτικές που θεωρούν κατάλληλες σχετικά με τη διαχείριση του μεταναστευτικού/προσφυγικού ζητήματος. Ο Μητσοτάκης, συντονισμένος με τις προγραμματικές δηλώσεις του κόμματός του για «διασφάλιση της ασφάλειας των Ελλήνων πολιτών», για «[δ]ιάκριση μεταξύ προσφύγων/[ισσών] [δηλ. νόμιμων] και παράτυπων μεταναστών/[τριών]» και για «διαδικασίες επιστροφής», υποστηρίζει την πρακτική της διάκρισης σε όσους/ες έχουν και σε όσους/ες δεν έχουν δικαίωμα να εισέλθουν στη χώρα, καθώς και του αποκλεισμού των τελευταίων. Αντίθετα, ο Βαρουφάκης προωθεί τις απόψεις που εκφράζουν τη δική του παράταξη, σχετικά με τον «απαράδεκτο διαχωρισμό» ανάμεσα

σε πρόσφυγες/ισσες και μετανάστες/τριες και την «παροχή μόνιμης άδειας εργασίας/παραμονής», υποστηρίζοντας την πρακτική της αφομοίωσης των Άλλων (βλ. ενότητα 4).

Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να πούμε ότι οι δύο πολιτικοί αρχηγοί διατυπώνουν ανταγωνιστικές αφηγήσεις στη βάση των οποίων κατασκευάζουν διαφορετικές εθνικές ταυτότητες, οι οποίες αντανακλώνται και μέσα από τις επιδιώξεις των παρατάξεών τους. Με την αφήγησή του, ο Μητσοτάκης μάχεται να διατηρήσει η παράταξή του τον έλεγχο των θεσμικών οργάνων του κράτους και το δικαίωμα να μιλά για το έθνος, ένα έθνος που αποκλείει τους/τις άλλους/ες αν δεν είναι χρήσιμοι/ες για την ευημερία του. Ο δε Βαρουφάκης με την αφήγησή του, ασκώντας κριτική στην αφήγηση του πρωθυπουργού, μάχεται ώστε μελλοντικά να κερδίσει η δική του παράταξη τον έλεγχο του κράτους και επιδιώκει να παρουσιάσει τη φωνή του ΜέΡΑ25 ως τη φωνή του εθνικού συνόλου, ενός συνόλου που αφομοιώνει τους/τις Άλλους/ες προς όφελός του (πρβλ. Billig 1995: 71). Παρ' όλα αυτά, και οι δύο ενισχύουν το επιχείρημα ότι μια χώρα αξιοποιεί αυτούς/ές που είναι χρήσιμοι/ες, που μπορούν να ενταχθούν στον παραγωγικό ιστό και εν τέλει να συμβάλουν στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Η αντιμετώπιση, λοιπόν, των μεταναστών/τριών-προσφύγων/ισσών είναι σε κάθε περίπτωση ωφελιμιστική (Παύλου 2004: 45).

Περνώντας στο τρίτο και τελευταίο επίπεδο τοποθέτησης, διαπιστώσαμε ότι, παρά τις διαφορές στις τοποθετήσεις των ομιλητών στα δύο προηγούμενα επίπεδα, το ευρύτερο κοινωνικοϊδεολογικό πλαίσιο κάθε αφήγησης είναι κοινό. Και οι δύο αφηγήσεις προκύπτουν από την ανατροπή της αναμενόμενης πολιτισμικής κανονικότητας, η οποία συνίσταται στην παραδοχή ότι ο κατακερματισμός του κόσμου σε διακριτά έθνη συνδεδεμένα με διαφορετικά κράτη και πατρίδες είναι κάτι φυσικό (Bruner 1991: 11-12, Billig 1995: 61, Triandafyllidou 1998: 595). Η ανατροπή της κανονικότητας αυτής, την οποία επιχειρούν να προβάλουν, να ερμηνεύσουν και να διαχειριστούν οι δύο ομιλητές μέσω των αφηγήσεών τους, είναι η μετακίνηση πληθυσμών έξω από τα «επιτρεπτά» σύνορα. Παρά, λοιπόν, τη διαφορετική πολιτική κατεύθυνση των δύο πολιτικών αρχηγών και των κομμάτων τους, φαίνεται ότι και οι δύο εξυπηρετούν τον εθνικό λόγο. Με γνώμονα το «εθνικό συμφέρον» βάσει του οποίου ο Μητσοτάκης και ο Βαρουφάκης ορίζουν αν και πώς θα αξιοποιηθούν οι μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες, επιχειρούν μέσω των αφηγήσεών τους τον επαναπροσδιορισμό της πολιτισμικής κανονικότητας, χωρίς να διαρραγεί το εθνικό ιδεώδες. Επομένως, οι δύο ομιλητές αντλούν από έναν κοινό εθνικό λόγο και

εξυπηρετούν την εθνική ομοιογένεια. Ακόμα δηλαδή και στο πλαίσιο πολιτικών που προσανατολίζονται στη διευκόλυνση των διαδικασιών υποδοχής μεταναστών/τριών-προσφύγων/ισσών και παρά τη φαινομενική αποδοχή και τον σεβασμό προς αυτές τις ομάδες, έμμεσες και καλυμμένες διεργασίες τροφοδοτούν τον εθνικό λόγο και τις ομογενοποιητικές του επιδιώξεις και τροφοδοτούνται από αυτόν. Μια τέτοια διεργασία είναι αυτή της αφομοίωσης με αντάλλαγμα την προστασία και την παροχή προνομίων από την πλειονοτική ομάδα προς τους/τις μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες. Ο εθνικός ομογενοποιητικός λόγος, λοιπόν, είναι κυρίαρχος και βαθιά ριζωμένος στα δυτικά έθνη-κράτη. Για τον λόγο αυτό, συχνά αναπαράγεται ακόμα και όταν φαινομενικά αμφισβητείται (Αρχάκης κ.ά. 2023).

Συμπερασματικά, οι δύο πολιτικοί αρχηγοί, αναπλαισιώνοντας αφηγηματικά το ιστορικό γεγονός της μετακίνησης των Ελλήνων/ίδων μεταναστών/τριών-προσφύγων/ισσών στις ΗΠΑ, προσπαθούν να επιχειρηματολογήσουν για το ποια πρέπει να είναι η μεταναστευτική/προσφυγική πολιτική της Ελλάδας σήμερα. Έτσι και οι δύο χρησιμοποιούν το παράδειγμα της τότε πολιτικής των ΗΠΑ ως πρότυπο αντιμετώπισης των μεταναστών/τριών-προσφύγων/ισσών σήμερα. Με άλλα λόγια, με τις αφηγήσεις τους επιβεβαιώνουν ότι στο πλαίσιο του εθνικού λόγου, τα κράτη υπόκεινται σε μια κυβερνώσα αρχή που τα διακρίνει και τα συνδέει με συγκεκριμένα έθνη. Η αρχή αυτή εξουσιάζει εξίσου Εμάς (Αμερικανούς/ίδες και Έλληνες/ίδες) όσο και τους/τις μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες που επιδιώκουν να εισέλθουν στις χώρες μας και μας επιβάλλει να ενεργούμε σεβόμενοι/ες καθολικούς κανόνες που ορίζουν τι μπορεί να κάνει και τι όχι μια κοινωνία (βλ. Billig 1995: 82-83). Ωστόσο, οι δύο πολιτικοί αρχηγοί δίνουν διαφορετικό περιεχόμενο στη μεταναστευτική/προσφυγική πολιτική των ΗΠΑ και, ως εκ τούτου, προσδιορίζουν με διαφορετικό τρόπο ποιοι είναι οι καθολικοί κανόνες που 'πρέπει' ως κοινωνία να σεβαστούμε και να ακολουθήσουμε. Ο μεν Μητσοτάκης προωθεί ως κανόνα τον αποκλεισμό των Άλλων από τα εθνικά σύνορα, ο δε Βαρουφάκης την αφομοίωσή τους. Τόσο ο αποκλεισμός όσο και η αφομοίωση των Άλλων αποτελούν ομογενοποιητικές πρακτικές. Συνεπώς, οι δύο πολιτικοί αρχηγοί μέσω των αφηγήσεών τους ενισχύουν διαφορετικές πτυχές του εθνικού λόγου.

Θεωρούμε ότι τέτοιου είδους κοινωνικές και κριτικές προσεγγίσεις των κοινοβουλευτικών ομιλιών, μπορούν να ενισχύσουν τα κριτικά αντανεκλαστικά των ατόμων, ώστε να αποκτήσουν επίγνωση των σκοπιμοτήτων που φέρουν οι

τοποθετήσεις των πολιτικών προσώπων και να συνειδητοποιήσουν τον τρόπο με τον οποίο αναπαράγεται ο εθνικός ομογενοποιητικός λόγος στο κοινοβουλευτικό πλαίσιο.

Βιβλιογραφία

- Anderson B., *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London/New York, 2006.
- Αρχάκης Α., «Από το αφηρημένο γλωσσικό σύστημα στο κοινωνικά προσδιορισμένο νόημα: Η αφήγηση ως μέσο κατασκευής νοήματος», στο Θεοδωροπούλου Μ. (επιμ.) *Θέρμη και Φως. Αφιερωματικός Τόμος στη Μνήμη του Α.-Φ. Χριστίδη*, 131-142, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη, 2008.
- Archakis A., «National and post-national discourses and the construction of linguistic identities by students of Albanian origin in Greece», *Multilingua*, vol. 35(1), 57–83, 2016.
- Αρχάκης Α., *Από τον Εθνικό στον Μετα-εθνικό Λόγο: Μεταναστευτικές Ταυτότητες και Κριτική Εκπαίδευση*, Πατάκης, Αθήνα, 2020.
- Αρχάκης Α., Καραχάλιου Ρ. & Τσάκωνα Β., «Θεωρητική πλαισίωση της κριτικής ανάλυσης του ρευστού ρατσισμού», στο Αρχάκης Α., Καραχάλιου Ρ. & Τσάκωνα Β. (επιμ.) *Ιχνηλατώντας τη Διείσδυση του Ρατσισμού στον Αντιρατσιστικό Λόγο: Μελέτες για τον Ρευστό Ρατσισμό*, 15-48, Πεδίο, Αθήνα, 2023.
- Αρχάκης Α., Καραχάλιου Ρ., Τσάμη Β. & Λαζανάς Α., «Ανιχνεύοντας τον ρατσισμό σε ένα σώμα αντιρατσιστικών κειμένων για μεταναστευτικούς και προσφυγικούς πληθυσμούς», στο Αρχάκης Α., Καραχάλιου Ρ. & Τσάκωνα Β. (επιμ.) *Ιχνηλατώντας τη Διείσδυση του Ρατσισμού στον Αντιρατσιστικό Λόγο: Μελέτες για τον Ρευστό Ρατσισμό*, 51-125, Πεδίο, Αθήνα, 2023.
- Αρχάκης Α. & Τσάκωνα Β., «Αναλύοντας την κοινοβουλευτική ειδησεογραφία στις ελληνικές εφημερίδες», στο Πολίτης Π. (επιμ.) *Ο Λόγος της Μαζικής Επικοινωνίας: Το Ελληνικό Παράδειγμα*, 25-49, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 2008.
- Αρχάκης Α. & Τσάκωνα Β., *Ταυτότητες, Αφηγήσεις και Γλωσσική Εκπαίδευση*, Πατάκης, Αθήνα, 2011.
- Bamberg M., «Positioning between Structure and Performance», *Journal of Narrative and Life History*, vol. 7, 335-342, 1997.
- Bamberg M., «Form and functions of 'slut-bushing' in male identity construction in 15-year-olds», *Human Development*, vol. 47, 331-353, 2004.
- Billig M., *Banal Nationalism*, Sage Publications, London, 1995.
- Blackledge A., *Discourse and Power in a Multilingual World*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 2005.

- Βουλή των Ελλήνων, «Πίνακας Περιεχομένων Συνεδρίαση ΚΣΤ'», Παρασκευή 4 Οκτωβρίου 2019, 2019α.
- Βουλή των Ελλήνων, «Πίνακας Περιεχομένων Συνεδρίαση Μ'», Πέμπτη 31 Οκτωβρίου 2019, 2019β.
- Bruner J., *Acts of Meaning*, Harvard University Press, Cambridge, 1990.
- Bruner J., «The narrative construction of reality», *Critical Inquiry*, vol.18(1), 1-21,1991.
- Bruner J., «Self-making and world-making», στο Brockmeier J. & Carbaugh D. (eds.) *Narrative and Identity: Studies in Autobiography, Self and Culture*, 25-37, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 2001.
- Γεωργακοπούλου Α., «Αφηγηματικά κείμενα: Τύποι, “ατυπίες” και πρακτικές», στο Γούτσος Δ., Κουτσουλέλου Στ., Μπακάκου-Ορφανού Αι. & Παναρέτου Ε. (επιμ.) *Ο Κόσμος των Κειμένων: Μελέτες Αφιερωμένες στον Γιώργο Μπαμπινιώτη*, 33-48, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006.
- Chilton P., *Analysing Political Discourse: Theory and Practice*, Routledge, London/New York, 2004.
- Chilton P. & Schäffner C., «Introduction: Themes and principles in the analysis of political discourse», στο Chilton P. & Schäffner C. (eds.) *Politics as Text and Talk: Analytic Approaches to Political Discourse*, 1-41, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 2002.
- De Fina A., *Identity in Narrative: A Study of Immigrant Discourse*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 2003.
- De Fina A. & Georgakopoulou A., (επιμ.) *The Handbook of Narrative Analysis*, Wiley Blackwell, Chichester, 2015.
- Duszak A., (ed.) *Us and Others: Social Identities Across Languages, Discourses and Cultures*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 2002.
- Fairclough N., *Discourse and Social Change*, Polity Press, Cambridge, 1992.
- Fairclough N., *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*, Routledge, London/New York, 2003.
- Fisher W.R., *Human Communication as Narration: Toward a Philosophy of Reason, Value, and Action*, University of South Carolina, Columbia, 1987.
- Gellner E., *Nations and Nationalism: New Perspectives on the Past*, Blackwell, Oxford, 1983.
- Hobsbawm E. J., *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality* (2η έκδοση), Cambridge University Press, Cambridge, 1992.
- Küçükalı C., *Discursive Strategies and Political Hegemony: The Turkish Case*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 2015.
- Labov W., *Language in the Inner City*, University of Philadelphia Press, Philadelphia, 1972.

- Litt E. & Hargittai E., «The imagined audience on social network sites», *Social Media & Society*, vol. 2(1), 1-12, 2016.
- Μουσούρου Μ. Λ., *Μετανάστευση και Μεταναστευτική Πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Gutenberg, Αθήνα, 1991.
- Μπουκάλα Σ., «Κριτική ανάλυση λόγου και επιχειρηματολογία: Η πολιτική του φόβου και της ασφάλειας στον λόγο της Νέας Δημοκρατίας», στο Μπουκάλα Σ. & Στάμου Α. (επιμ.) *Κριτική Ανάλυση Λόγου: (Απο)δομώντας την Ελληνική Πραγματικότητα*, 289-321, Νήσος, Αθήνα, 2020.
- Negrine R. & Lilleker D. G., «The professionalization of political communication: Continuities and change in media practices», *European Journal of Communication*, vol. 17(3), 305-323, 2002.
- Park J. S.-Y. & Wee L., «Nation-state, transnationalism, and language», στο Canagarajah S. (eds.) *The Routledge Handbook of Migration and Language*, 47-62, Routledge, London/New York, 2017.
- Παύλου Μ., «Οι μετανάστες “σαν κι εμάς”: όψεις της απόκρισης στο μεταναστευτικό φαινόμενο στην Ελλάδα και την Ευρώπη», στο Παύλου Μ. & Χριστόπουλος Δ. (επιμ.) *Η Ελλάδα της Μετανάστευσης: Κοινωνική Συμμετοχή, Δικαιώματα και Ιδιότητα του Πολίτη*, 39-87, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 2004.
- Polletta F. & Jasper J. M., «Collective identity and social movements», *Annual Review of Sociology*, vol. 27, 283-305, 2001.
- Reisigl M. & Wodak R., (επιμ) *Discourse and Discrimination: Rhetoric of Racism and Antisemitism*, Routledge, London, 2001.
- Roudometof V., *Collective Memory, National Identity, and the Ethnic Conflict: Greece, Bulgaria, and the Macedonian Question*, Praeger, London, 2002.
- Schiffrin D., «Narrative as self-portrait: Sociolinguistic constructions of identity», *Language in Society*, vol. 25(2), 167-203, 1996.
- Shenhav S. R., «Showing and telling in parliamentary discourse: the case of repeated interjections to Rabin's speeches in the Israeli parliament», *Discourse & Society*, vol. 19(2), 223–255, 2008.
- Sifianou M. & Bayraktaroğlu A., «‘Face’, stereotyping, and claims of power: The Greeks and Turks in interaction», στο Bratt Paulston C., Kiesling S. F. & Rangel E. S. (eds.) *The Handbook of Intercultural Discourse and Communication*, 292-312, Wiley/Blackwell, Oxford, 2012.
- Σκούρτου Ε., Βρατσάλης Κ. & Γκόβαρης Χ., *Μετανάστευση στην Ελλάδα και Εκπαίδευση: Αποτίμηση της Υπάρχουσας Κατάστασης-Προκλήσεις και Προοπτικές*, ΙΜΕΠΟ, Αθήνα, 2004.
- Smith A. D., *National Identity*, Penguin Books, London, 1991.

- Στεργίου Λ. & Σιμόπουλος Γ., *Μετά το Κοντέινερ: Διαπολιτισμική Ματιά στην Εκπαίδευση Προσφύγων*, Gutenberg, Αθήνα, 2019.
- Triandafyllidou A., «National identity and the 'other'», *Ethnic and Racial Studies*, vol. 21(4), 593-612, 1998.
- Triandafyllidou A., *Immigrants and National Identity in Europe*, Routledge, London, 2001.
- Τσάκωνα Β., «Ανάλυση πολιτικού λόγου», στο Γεωργαλίδου Μ., Σηφianού Μ. & Τσάκωνα Β. (επιμ.) *Ανάλυση Λόγου: Θεωρία και Εφαρμογές*, 521-551, Νήσος, Αθήνα, 2014.
- Υπηρεσία Ασύλου, *Στατιστικά Στοιχεία Υπηρεσίας Ασύλου (από 7.6.2013 έως 31.12.2018)*, 2019. Ανακτήθηκε από: http://asylo.gov.gr/?page_id=143 [5 Οκτωβρίου 2019].
- van Dijk T. A., «Discourse and the denial of racism», *Discourse and Society*, vol. 3(1), 87-118, 1992.
- van Dijk T. A., «Κριτικές Σπουδές Λόγου: Μια κοινωνιογνωσιακή προσέγγιση», στο Μπουκάλα Σ. & Στάμου Α. (επιμ.) *Κριτική Ανάλυση Λόγου: (Από)δομώντας την Ελληνική Πραγματικότητα*, 101-143, Νήσος, Αθήνα, 2020.
- Χριστόπουλος Δ., «Οι μετανάστες στην ελληνική πολιτική κοινότητα», στο Παύλου Μ. & Χριστόπουλος Δ. (επιμ.) *Η Ελλάδα της μετανάστευσης: Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*, 338-366, Κριτική & ΚΕΜΟ, Αθήνα, 2004.
- Χριστόπουλος Δ., *Αν το Προσφυγικό ήταν Πρόβλημα, θα είχε Λύση* (2η έκδοση), Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2021.

Σημειώσεις

ⁱ Ο όρος *μετανάστης/τρια* δηλώνει τα άτομα που μετακινούνται εκούσια αναζητώντας επαγγελματικές ευκαιρίες και καλύτερες συνθήκες διαβίωσης, ενώ με τον όρο *πρόσφυγας/ισσα* προσδιορίζονται τα άτομα που μετακινούνται υπό την πίεση γεωπολιτικών μεταβολών και παραβιάσεων των δικαιωμάτων τους και τα οποία βρίσκονται υπό καθεστώς ασύλου ή αιτούνται άσυλο (για έναν πιο λεπτομερή προσδιορισμό των δύο όρων βλ. ενδεικτικά Στεργίου & Σιμόπουλος 2019: 33-34). Αντιλαμβανόμενες τη γενικευτική χρήση των όρων αυτών, τα πολλές φορές δυσδιάκριτα μεταξύ τους όρια, καθώς και τις πολιτικές σκοπιμότητες που πιθανόν υποκρύπτει η χρήση του ενός ή του άλλου όρου, στο άρθρο αυτό επιλέγουμε και χρησιμοποιούμε μαζί τους όρους *μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες* και αναφερόμαστε ταυτόχρονα και στις δύο ομάδες.

ⁱⁱ Οι προγραμματικές δηλώσεις της ΝΔ για το προσφυγικό/μεταναστευτικό θέμα είναι διαθέσιμες στον παρακάτω σύνδεσμο: <https://nd.gr/nea/omilia-toy-proedroy-tis-nd-k-k-mitsotaki-gia-prosfigiko-metanasteftiko-sti-hio>.

ⁱⁱⁱ Οι προγραμματικές δηλώσεις του ΜέΡΑ25 για το προσφυγικό/μεταναστευτικό θέμα είναι διαθέσιμες στον παρακάτω σύνδεσμο: <https://mera25.gr/prosfigiko-metanasteftiko/>.

^{iv} Εν προκειμένω, ως υπαρκτό ακροατήριο προσδιορίζουμε τα άτομα που σε πραγματικό χρόνο βρίσκονται στη Βουλή κατά τη διάρκεια διεξαγωγής των συνεδριάσεων της Ολομέλειας. Ως φαντασιακό ακροατήριο προσδιορίζουμε τα άτομα που σε μεταγενέστερο χρόνο παρακολουθούν βιντεοσκοπημένες τις ομιλίες από τις Συνεδριάσεις ή/και τις διαβάζουν στα πρακτικά.

Ο ρόλος της κλαδικής διάρθρωσης στην οικονομική ανάπτυξη, τις ανισότητες και τη φτώχεια: Η περίπτωση των PIIGS κατά την περίοδο 2000-2021

Τρύφωνα Λεμοντζόγλου*

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη επιδιώκει να διερευνήσει εμπειρικά την ύπαρξη τυχόν μακροχρόνιων σχέσεων ανάμεσα στην κλαδική διάρθρωση, τους ρυθμούς ανάπτυξης, τις οικονομικές ανισότητες και την ακραία φτώχεια, εστιάζοντας στο γκρουπ των PIIGS (βλ. Πορτογαλία, Ιταλία, Ιρλανδία, Ελλάδα και Ισπανία) κατά την περίοδο 2000-2021. Ως πηγές άντλησης των δεδομένων μας χρησιμοποιήθηκαν οι ψηφιακές βάσεις της Παγκόσμιας Τράπεζας και του ΟΟΣΑ. Σύμφωνα με τα αποτελέσματά μας, η συνεισφορά του βιομηχανικού κλάδου στο ΑΕΠ βρέθηκε πως σχετιζόταν θετικά και στατιστικά σημαντικά με τους ρυθμούς ανάπτυξης των PIIGS στο μακροχρόνιο επίπεδο. Αντίθετα, αρνητικό υπήρξε το πρόσημο της μακροχρόνιας σχέσης που συνέδεε τη συνεισφορά του κλάδου των υπηρεσιών στο ΑΕΠ με την οικονομική ανάπτυξη. Την ίδια στιγμή, η συμβολή του κλάδου των υπηρεσιών στο ΑΕΠ βρέθηκε πως σχετιζόταν θετικά και στατιστικά σημαντικά στο μακροχρόνιο επίπεδο τόσο με τις τιμές του δείκτη των οικονομικών ανισοτήτων του Gini όσο και με τα επίπεδα της ακραίας φτώχειας.

Λέξεις-κλειδιά: ανισότητα, κλαδική διάρθρωση, οικονομική ανάπτυξη, φτώχεια.

* Διδάσκων Ποσοτικών Μεθόδων, Πάντειο Πανεπιστήμιο, e-mail: trifonaslemon@gmail.com

Βιβλιογραφική Επισκόπηση και Προηγούμενα Εμπειρικά Ευρήματα

Η αναζήτηση του βασικού παράγοντα που συντελεί στην ταχύτερη οικονομική ανάπτυξη των κοινωνιών αποτέλεσε και αποτελεί κεντρικό ζήτημα ενδιαφέροντος καθ'όλη την πορεία εξέλιξης της σύγχρονης οικονομικής σκέψης. Από τους λεγόμενους κλασικούς της πολιτικής οικονομίας έως τους νεοκλασικούς οικονομολόγους και τα διάφορα ρεύματα της ετερόδοξης σκέψης, ένα πλήθος μελετητών αποπειράθηκε να προσδιορίσει τους παράγοντες εκείνους που είναι σε θέση να εξηγήσουν τις σημαντικές διακυμάνσεις που παρατηρούνταν ανάμεσα στους ρυθμούς ανάπτυξης των οικονομιών. Για τους οπαδούς της υπόθεσης της γεωγραφίας, το κλίμα, η θερμοκρασία, τα συστατικά του εδάφους, η συχνότητα των βροχών και η εγγύτητα στο νερό είναι μερικοί από τους παράγοντες που ευθύνονται για την ανισόμετρη οικονομική ανάπτυξη των κοινωνιών. Πιο πρόσφατα, οι εκπρόσωποι των λεγόμενων θεσμικών οικονομικών εστίασαν στην ποιότητα των οικονομικών και πολιτικών θεσμών (βλ. “καλές” και “κακές” πολιτικές), αναγορεύοντας την επέκταση των οικονομικών ανισοτήτων ως την κύρια αιτία πίσω από τη συρρίκνωση των ρυθμών οικονομικής ανάπτυξης. Ανάμεσα στους παράγοντες που εμφανίζονται στη βιβλιογραφία ως πιθανοί διαμορφωτές της οικονομικής ανάπτυξης, συναντάμε και την καινοτομία, το ανθρώπινο κεφάλαιο, καθώς και το εμπορικό ισοζύγιο.

Σε γενικές γραμμές, η κουβέντα γύρω από τις πιθανές επιδράσεις της κλαδικής διάρθρωσης στους ρυθμούς ανάπτυξης των οικονομιών οφείλει την ύπαρξή της στις παραδοχές των Kuznets, Clark και Fischer. Σύμφωνα με τον πρώτο νόμο που διατύπωσε ο Kaldor, ο ρυθμός μεταβολής του συνολικού προϊόντος μιας οικονομίας σχετίζεται θετικά με τον ρυθμό μεταβολής του προϊόντος στον βιομηχανικό τομέα (Πασσάς, 2023). Η σύνδεση μεταξύ βιομηχανικού τομέα και οικονομικής ανάπτυξης συναντάται και στον τρίτο νόμο του Kaldor, σύμφωνα με τον οποίο ο ρυθμός μεταβολής του συνολικού προϊόντος μιας οικονομίας σχετίζεται θετικά με τον ρυθμό μεταβολής της απασχόλησης στον βιομηχανικό κλάδο (Πασσάς, 2023). Με πιο απλά λόγια, για τον Kaldor, ο βιομηχανικός τομέας κατέχει κεντρική θέση στην αναπτυξιακή διαδικασία της οικονομίας (η βιομηχανία είναι δηλαδή η ατμομηχανή της οικονομικής ανάπτυξης), ενώ αντίθετα η αποβιομηχάνιση είναι συνώνυμη με τη συρρίκνωση των ρυθμών ανάπτυξης (Τσουφλίδης, 2009).

Beck et al., 2004; Belloumi, 2010; Brida et al., 2008; Chenery & Syrquin, 1975; Delivani & Nikas, 2013; Dritsakis, 2004; Gunduz & Hatemi, 2005; Jalil et al., 2010; King & Levine, 1993; Levine & Zervos, 1998; Matuka & Asafo, 2021; Meglio & Gallego, 2022; Roubini & Sala-i-Martin, 1992; Spinthiropoulos et al., 2018; Zortuk, 2009). Ο Χάρτης 2 παρουσιάζει τη γεωγραφία για κάποιες από τις περιπτώσεις των οικονομιών στις οποίες εντοπίστηκαν θετικές σχέσεις ανάμεσα στους μη βιομηχανικούς κλάδους της οικονομίας (βλ. υπηρεσίες, χρηματοοικονομικός τομέας, τουρισμός, κλπ) και τους ρυθμούς ανάπτυξης.

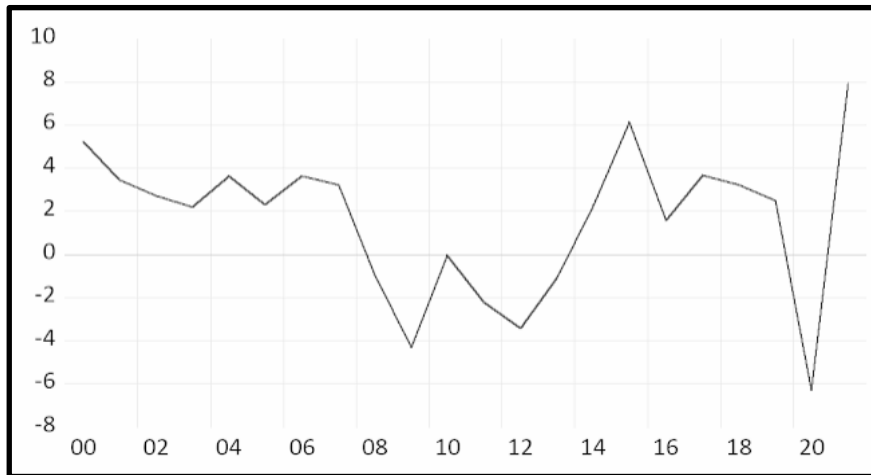

Χάρτης 2: Η γεωγραφία των μελετών που επιβεβαιώνουν τη θετική σχέση ανάμεσα στους μη βιομηχανικούς κλάδους και την οικονομική ανάπτυξη

PIIGS και Ρυθμοί Ανάπτυξης

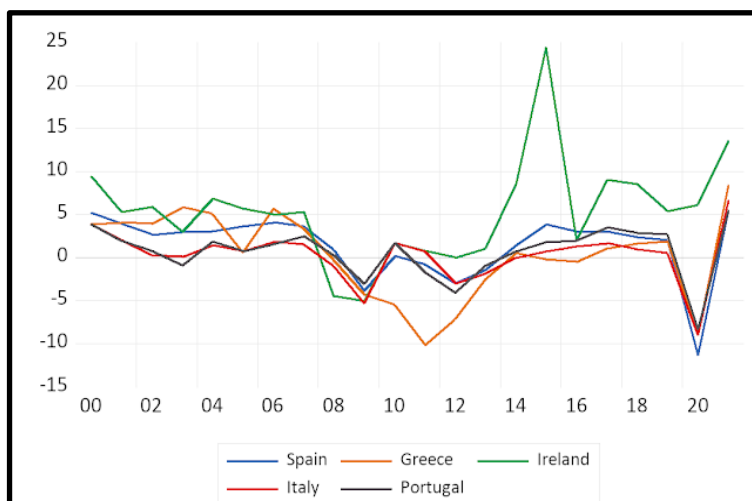
Ο μέσος ρυθμός ανάπτυξης των PIIGS μειώθηκε από το 5.2% το 2000 στο 3.2% το 2007, διατηρώντας, ωστόσο, το θετικό του πρόσημο καθ' όλη την περίοδο 1994-2007 (φάση σταθεροποίησης). Έπειτα, η παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008 οδήγησε σε μια κατακόρυφη πτώση των τιμών του δείκτη, φθάνοντας το -4.3% το 2009. Αξίζει να σημειωθεί πως η τιμή του δείκτη διατήρησε το αρνητικό της πρόσημο μέχρι το έτος 2013 (φάση συρρίκνωσης). Κατά την περίοδο 2012-2015 οδηγούμαστε σε μια φάση ανάκαμψης των ρυθμών ανάπτυξης των PIIGS, ενώ σύντομα θα ακολουθήσει σε μια νέα πτώση, με την τιμή του δείκτη να αγγίζει το -6.3% το 2020

(πανδημική κρίση). Τέλος, μια νέα ανάκαμψη των τιμών του δείκτη διακρίνεται κατά το έτος 2021.

Διάγραμμα 1: Ο μέσος ρυθμός οικονομικής ανάπτυξης των PIIGS (%), 2000-2021

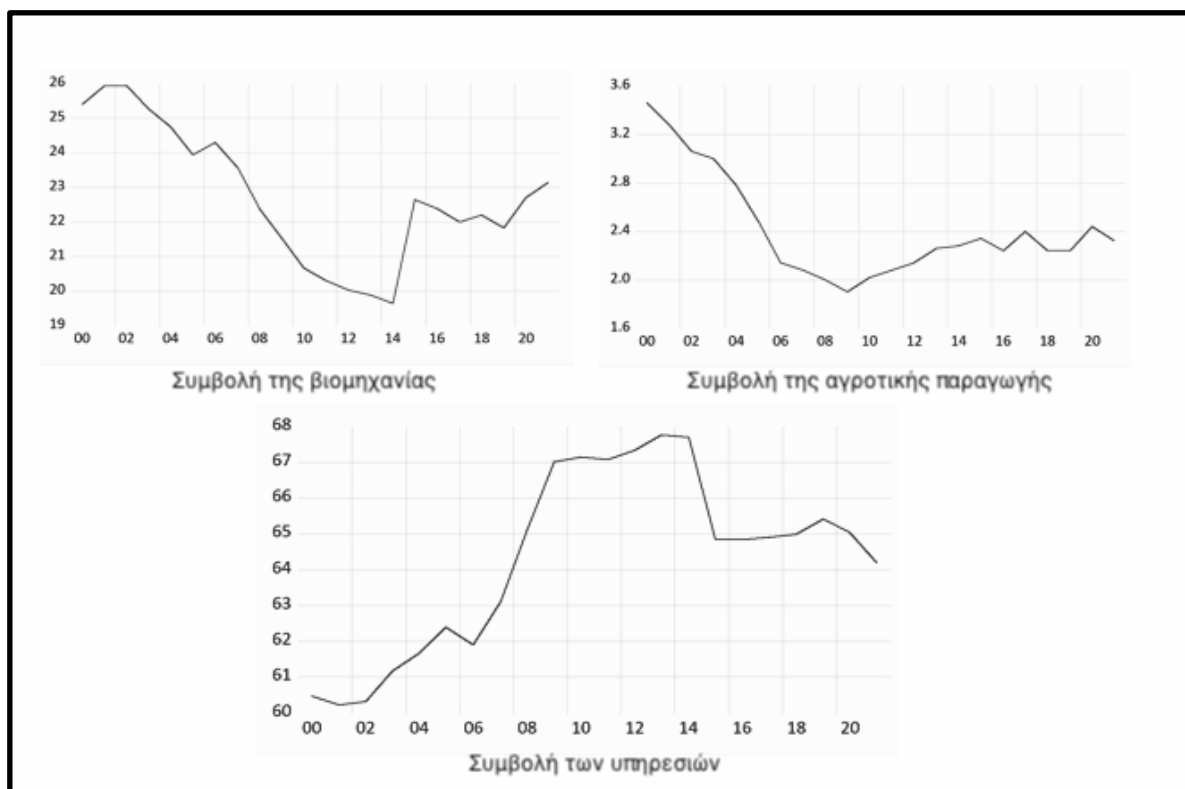
Σε ότι αφορά το εθνικό επίπεδο, η Ιταλία, η Πορτογαλία και η Ισπανία, φαίνεται πως κινούνταν σε μια σχεδόν παράλληλη πορεία ανάπτυξης, ενώ η Ελλάδα και η Ιρλανδία ακολουθούσαν δύο διαφοροποιημένα μοτίβα κίνησης, ιδιαίτερα μετά την κρίση του 2008, αποκλίνοντας σημαντικά (αν και με αντίθετο τρόπο μεταξύ τους) από τις υπόλοιπες χώρες του γκρουπ των PIIGS. Το γεγονός αυτό γεννά κάποια ερωτήματα για την ορθότητα της αντιμετώπισης των PIIGS ως ένα απόλυτα ενιαίο γκρουπ χωρών που περιγράφονται από κοινά μοτίβα κίνησης. Πιο συγκεκριμένα, η κρίση του 2008 φαίνεται πως υπήρξε βαθύτερη σε ένταση και μεγαλύτερη σε διάρκεια για την Ελλάδα συγκριτικά με τις άλλες χώρες του γκρουπ (η τιμή του δείκτη άγγιξε το -10.1% το 2011, ενώ διατήρησε το αρνητικό της πρόσημο καθ' όλη την περίοδο 2008-2013). Αντίθετα, η Ιρλανδία φαίνεται πως ανέκαμψε γρηγορότερα, πετυχαίνοντας τα υψηλότερα επίπεδα ανάπτυξης ανάμεσα στους PIIGS καθ' όλη σχεδόν την περίοδο που ακολούθησε την παγκόσμια κρίση του 2008.

Διάγραμμα 2: Οι ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης των PIIGS (%) ανά χώρα, 2000-2021

Η συνεισφορά των βασικών κλάδων της οικονομίας στο ΑΕΠ

Κατά την περίοδο 2000-2021, η συνεισφορά του κλάδου των υπηρεσιών στο ΑΕΠ για το γκρουπ των PIIGS βρισκόταν κατά μέσο όρο στο 64.3%, ενώ για την βιομηχανία και την αγροτική παραγωγή τα επίπεδα της συνεισφοράς των κλάδων στο ΑΕΠ ήταν στο 22.7% και το 2.4%, αντίστοιχα. Σε ότι αφορά την διαχρονική πορεία της συνεισφοράς του βιομηχανικού κλάδου στο ΑΕΠ για το γκρουπ των PIIGS, αυτή σημείωσε σημαντική πτώση από το 25.4% το 2000 στο 19.6% το 2014, ενώ το διάστημα που ακολούθησε σημειώθηκε μια ανάκαμψη των τιμών του δείκτη. Παράλληλα, σημαντική πτώση γνώρισε και η συνεισφορά του αγροτικού κλάδου στο ΑΕΠ των PIIGS, σημειώνοντας πτώση από το 3.4% το 2000 στο 1.9% το 2009. Στη συνέχεια, ακολούθησε μια φάση ανάκαμψης των τιμών του δείκτη, οδηγώντας στη σταθεροποίησή του κοντά στα επίπεδα των τιμών του 2005. Αντίθετα με τη βιομηχανία και την αγροτική παραγωγή, η συνεισφορά του κλάδου των υπηρεσιών στο ΑΕΠ για το γκρουπ των PIIGS κατέγραψε μια αξιοσημείωτη αύξηση από το 60.5% το 2000 στο 67% το 2009. Έπειτα, ακολούθησε μια σταθεροποίηση των τιμών του δείκτη κατά την περίοδο 2009-2014, ενώ μετά το 2014 ξεκίνησε μια πτωτική πορεία των τιμών του. Αν και η συμβολή του κλάδου των υπηρεσιών στο ΑΕΠ των PIIGS παρέμεινε κυρίαρχη καθ' όλη την μελετώμενη περίοδο (2000-2021), κάποιες τάσεις αμφισβήτησης της γενικής εικόνας είναι ορατές μετά το 2014. Το γεγονός αυτό ίσως να σηματοδοτεί μια απόπειρα στροφής των PIIGS από τον κλάδο των υπηρεσιών στους πιο παραδοσιακούς-παραγωγικούς κλάδους της οικονομίας.

Διαγράμματα 3-5: Η συμβολή των 3 βασικών οικονομικών κλάδων στο ΑΕΠ των PIIGS (%), 2000-2021

Στο εθνικό επίπεδο, η Ιρλανδία εμφανίστηκε να καταγράφει τα υψηλότερα επίπεδα συνεισφοράς του βιομηχανικού κλάδου στο ΑΕΠ ανάμεσα στις χώρες του γκρουπ των PIIGS, ενώ η Ελλάδα βρέθηκε στην τελευταία θέση της σχετικής κατάταξης. Αντίθετα, η Ελλάδα κατέλαβε την πρώτη θέση ανάμεσα στους PIIGS σε ότι αφορά τη συνεισφορά τόσο του αγροτικού τομέα όσο και των υπηρεσιών στο ΑΕΠ, με την Ιρλανδία να απολαμβάνει τις χαμηλότερες τιμές. Για μια ακόμη φορά, η Ιταλία, η Ισπανία και η Πορτογαλία φαίνεται πως μοιράζονταν κοινά μοτίβα κίνησης στο χρόνο, ενώ η Ιρλανδία και η Ελλάδα κινούνταν σε απόσταση από τις υπόλοιπες χώρες του γκρουπ, τοποθετούμενες στα άκρα των γραφημάτων.

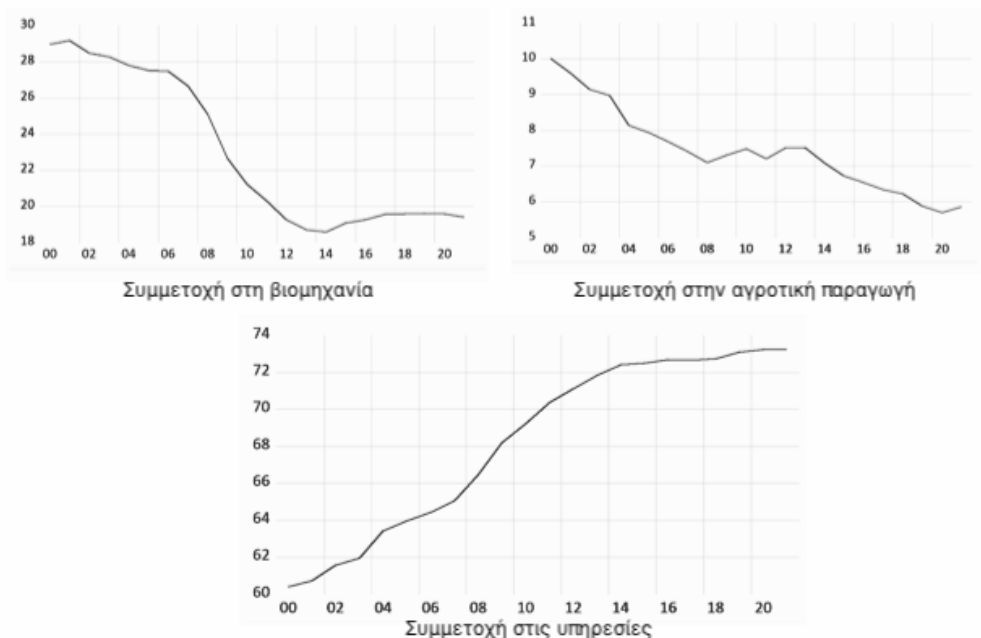

Διαγράμματα 6-8: Η συμβολή των οικονομικών κλάδων στο ΑΕΠ των PIIGS (%) ανά χώρα, 2000-2021

Η κλαδική διάρθρωση της απασχόλησης

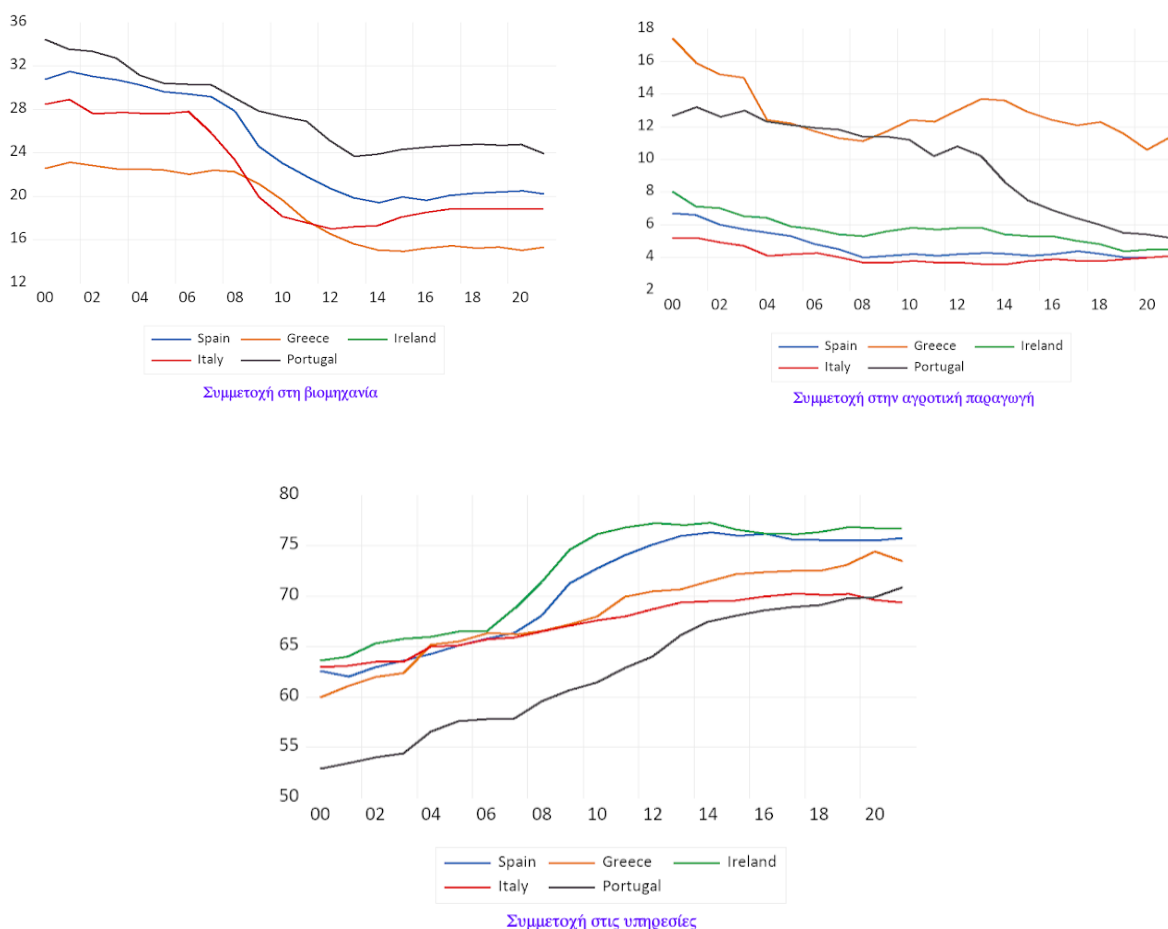
Αλλά και με όρους απασχόλησης, η κυριαρχία του κλάδου των υπηρεσιών έναντι της βιομηχανίας και του αγροτικού τομέα συνεχίζει να είναι ευδιάκριτη σε ότι αφορά το γκρουπ των PIIGS. Πιο συγκεκριμένα, η συμμετοχή του εργατικού δυναμικού στον βιομηχανικό κλάδο έπεσε από το 29% το 2000 στο 19.4% το 2021, ενώ πτωτική υπήρξε και η πορεία της συμμετοχής του εργατικού δυναμικού στον αγροτικό τομέα της οικονομίας με την τιμή του δείκτη να πέφτει από το 10% το 2000 στο 5.9% το 2021. Αντίθετα, η συμμετοχή του εργατικού δυναμικού στον κλάδο των υπηρεσιών για τους

PIIGS γνώρισε σημαντική αύξηση από το 60.4% το 2000 στο 73.2% το 2021. Όπως και προηγούμενα, κάποιες τάσεις αμφισβήτησης της γενικής εικόνας είναι και πάλι ορατές μετά το 2014, με τη συμμετοχή του εργατικού δυναμικού στον βιομηχανικό κλάδο να γνωρίζει μια μικρή ανάκαμψη των τιμών της και τη συμμετοχή του δυναμικού στον κλάδο των υπηρεσιών να σημειώνει μια επιβράδυνση του ρυθμού μεταβολής των τιμών της. Ανάμεσα στους PIIGS, η Πορτογαλία σημειώνει τα υψηλότερα επίπεδα συμμετοχής του εργατικού δυναμικού στον βιομηχανικό κλάδο, με την Ελλάδα να βρίσκεται στην τελευταία θέση της σχετικής κατάταξης. Η Ελλάδα καταλάμβανε την πρώτη θέση στην απασχόληση στον αγροτικό κλάδο ανάμεσα στους PIIGS, ενώ η Ιταλία βρίσκεται στην τελευταία θέση. Τέλος, η Ιρλανδία κατέγραφε τα υψηλότερα επίπεδα απασχόλησης στον κλάδο των υπηρεσιών ανάμεσα στους PIIGS, ενώ η Πορτογαλία βρίσκεται στην τελευταία θέση της σχετικής κατάταξης. Σε κάθε περίπτωση, σημαντικές υπήρξαν οι διακυμάνσεις από χώρα σε χώρα σε ό,τι αφορά τη συμμετοχή του εργατικού δυναμικού στους 3 βασικούς κλάδους της οικονομίας για το γκρουπ των PIIGS. Με πιο απλά λόγια, δε φαίνεται πως υπήρξαν τάσεις σύγκλισης για το σύνολο των χωρών του γκρουπ, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τη διάρθρωση του εργατικού δυναμικού στους 3 βασικούς οικονομικούς κλάδους.

Διαγράμματα 9-11: Η απασχόληση ανά οικονομικό κλάδο (%), 2000-2021

Τρύφωνας Λεμοντζόγλου

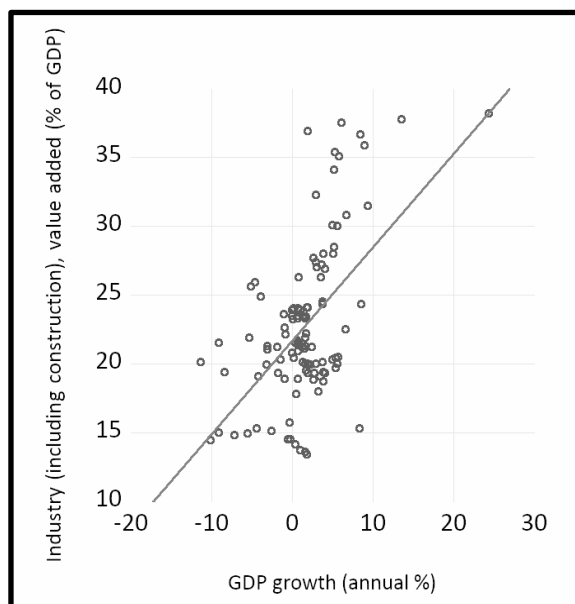
Διαγράμματα 12-14: Η απασχόληση ανά οικονομικό κλάδο (%) ανά χώρα, 2000-2021

Κλαδική διάρθρωση και οικονομική ανάπτυξη

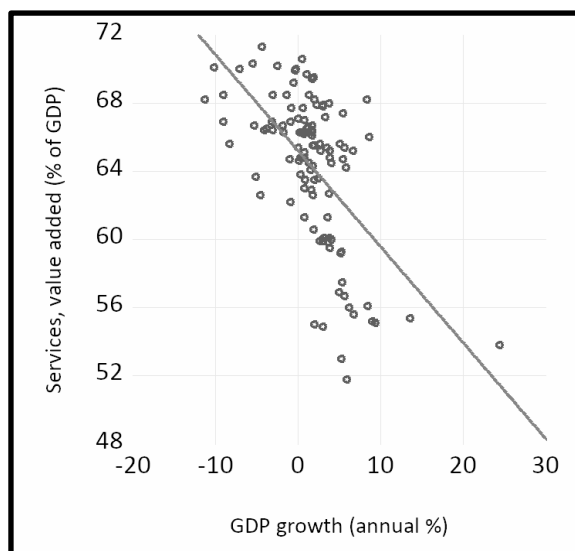
Ποια είναι όμως τα πρόσημα των σχέσεων που συνέδεαν τα επίπεδα της συνεισφοράς των βασικών κλάδων της οικονομίας στο ΑΕΠ με τους ρυθμούς ανάπτυξης των PIIGS κατά την περίοδο 2000-2021;

Σύμφωνα με τα αποτελέσματά μας, προέκυψε η ύπαρξη μιας θετικής και στατιστικά σημαντικής γραμμικής σχέσης ανάμεσα στη συνεισφορά του βιομηχανικού κλάδου στο ΑΕΠ και τους ρυθμούς ανάπτυξης των PIIGS κατά την περίοδο 2000-2021. Την ίδια στιγμή, αρνητικό βρέθηκε το πρόσημο της γραμμικής σχέσης που συνέδεε τη συμβολή του κλάδου των υπηρεσιών στο ΑΕΠ με τους ρυθμούς ανάπτυξης των PIIGS. Πιο συγκεκριμένα, η ανάλυση παλινδρόμησης με τη χρήση δεδομένων πάνελ (n=105 παρατηρήσεις) μας επιτρέπει να πούμε πως μια αύξηση της συμβολής της βιομηχανίας στο ΑΕΠ κατά 1% θα ήταν σε θέση να οδηγήσει στην αύξηση του ρυθμού ανάπτυξης

των PIIGS κατά περίπου 0.45%. Αντίθετα, μια αύξηση της συνεισφοράς του κλάδου των υπηρεσιών στο ΑΕΠ κατά 1% βρέθηκε πως θα οδηγούσε σε συρρίκνωση του ρυθμού ανάπτυξης των PIIGS κατά περίπου 0.62%.

Διάγραμμα 15: Ρυθμοί ανάπτυξης & συνεισφορά του βιομηχανικού κλάδου στο ΑΕΠ (PIIGS, 2000-2021)

Διάγραμμα 16: Ρυθμοί ανάπτυξης & συνεισφορά του κλάδου των υπηρεσιών στο ΑΕΠ (PIIGS, 2000-2021)

Αξίζει να σημειωθεί πως αρνητικές και στατιστικά σημαντικές βρέθηκαν και οι σχέσεις που συνέδεαν τους ρυθμούς ανάπτυξης των PIIGS με τη συμβολή των κλάδων των ακινήτων και του εμπορίου στο ΑΕΠ, αντίστοιχα. Εκτός της βιομηχανίας, θετική και

στατιστικά σημαντική για την οικονομική ανάπτυξη των PIIGS υπήρξε και η συνεισφορά του κλάδου της πληροφόρησης στο ΑΕΠ. Τέλος, τόσο η συμβολή του αγροτικού τομέα στο ΑΕΠ όσο και η αντίστοιχη του χρηματοοικονομικού κλάδου βρέθηκε πως ήταν μη στατιστικά σημαντικές για την επεξήγηση της μεταβλητότητας των ρυθμών ανάπτυξης των PIIGS. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί πως μη στατιστικά σημαντικές υπήρξαν και όλες οι σχέσεις ανάμεσα στη συμμετοχή του εργατικού δυναμικού στους 3 βασικούς κλάδους της οικονομίας και τους ρυθμούς ανάπτυξης των PIIGS. Με πιο απλά λόγια, αν και η διάρθρωση των κλάδων ως προς τη συμβολή τους στο ΑΕΠ φαίνεται πως υπήρξε καθοριστική για τους ρυθμούς ανάπτυξης των PIIGS, αυτό δεν ίσχυε και για τη διάρθρωση των κλάδων ως προς τη συμμετοχή του εργατικού δυναμικού σ' αυτούς.

	Ρυθμός οικονομικής ανάπτυξης (%)
Συνεισφορά της βιομηχανίας στο ΑΕΠ (%)	+ 0.55 ***
Συνεισφορά της πληροφόρησης και των επικοινωνιών στο ΑΕΠ (%)	+ 0.43 ***
Συνεισφορά των υπηρεσιών στο ΑΕΠ (%)	- 0.59 ***
Συνεισφορά των ακινήτων στο ΑΕΠ (%)	- 0.48 ***
Συνεισφορά του εμπορίου, των μεταφορών, της διαμονής και της εστίασης στο ΑΕΠ (%)	- 0.35 ***

Πίνακας 1: Συντελεστές γραμμικής συσχέτισης (PIIGS, 2000-2021)

*** στατιστική σημαντικότητα με βεβαιότητα 99%

	Ρυθμός οικονομικής ανάπτυξης (%)
Συνεισφορά της βιομηχανίας στο ΑΕΠ (%)	+ 0.45 *** (<i>R-squared</i> = 0.30)
Συνεισφορά της πληροφόρησης και των	+ 0.72 *** (<i>R-squared</i> = 0.19)

επικοινωνιών στο ΑΕΠ (%)	
Συνεισφορά των υπηρεσιών στο ΑΕΠ (%)	- 0.62 *** (<i>R-squared</i> = 0.35)
Συνεισφορά των ακινήτων στο ΑΕΠ (%)	- 0.67 *** (<i>R-squared</i> = 0.23)
Συνεισφορά του εμπορίου, των μεταφορών, της διαμονής και της εστίασης στο ΑΕΠ (%)	- 0.41 *** (<i>R-squared</i> = 0.12)

Πίνακας 2: Συντελεστές παλινδρόμησης

*** στατιστική σημαντικότητα με βεβαιότητα 99%

R-squared = συντελεστής προσδιορισμού

Στο μακροχρόνιο επίπεδο ανάλυσης, η επεξεργασία των πάνελ δεδομένων μας με τη μέθοδο συνολοκλήρωσης ARDL έδειξε πως μια αύξηση της συνεισφοράς του βιομηχανικού κλάδου στο ΑΕΠ κατά 1% θα οδηγούσε σε αύξηση του ρυθμού ανάπτυξης των PIIGS κατά περίπου 0.61%. Μάλιστα, μέσα από τον έλεγχο αιτιότητας κατά Granger προέκυψε η ύπαρξη μιας μονόδρομης αιτιακής σύνδεσης ανάμεσα στους δύο αυτούς παράγοντες, με κατεύθυνση από τη συνεισφορά του βιομηχανικού κλάδου στο ΑΕΠ στους ρυθμούς ανάπτυξης των PIIGS. Θετικές υπήρξαν στο μακροχρόνιο επίπεδο για τους ρυθμούς ανάπτυξης των PIIGS και οι σχέσεις με τη συνεισφορά του αγροτικού κλάδου, του κλάδου της πληροφόρησης, αλλά και του εμπορικού κλάδου στο ΑΕΠ, δίχως ωστόσο να εντοπιστούν μονόδρομες σχέσεις αιτιότητας με κατεύθυνση από τη συνεισφορά των κλάδων στο ΑΕΠ στην οικονομική ανάπτυξη. Αντίθετα, μια αύξηση κατά 1% στη συνεισφορά του κλάδου των υπηρεσιών στο ΑΕΠ βρέθηκε πως θα οδηγούσε σε μακροχρόνια μείωση του ρυθμού ανάπτυξης των PIIGS κατά περίπου 0.74%. Στην περίπτωση αυτή, ωστόσο, δε βρέθηκε κάποια αιτιακή σύνδεση ανάμεσα στους δύο αυτούς παράγοντες. Επιπλέον, ο ρόλος της συμβολής του κλάδου των ακινήτων στο ΑΕΠ στην οικονομική ανάπτυξη των PIIGS στο μακροχρόνιο επίπεδο βρέθηκε πως ήταν αρνητικός. Πιο συγκεκριμένα, μια αύξηση κατά 1% στη συνεισφορά του κλάδου των ακινήτων βρέθηκε πως θα οδηγούσε στη μακροχρόνια συρρίκνωση

του ρυθμού ανάπτυξης των PIIGS κατά περίπου 0.91%. Η κατεύθυνση αυτής της αιτιακής σύνδεσης βρέθηκε πως ήταν μονόδρομη, με κίνηση από τη συνεισφορά του κλάδου των ακινήτων στο ΑΕΠ στους ρυθμούς ανάπτυξης των PIIGS. Τέλος, αρνητική υπήρξε και η μακροχρόνια σχέση ανάμεσα στην οικονομική μεγέθυνση των PIIGS και τη συμβολή του χρηματοοικονομικού κλάδου στο ΑΕΠ, αν και δεν βρέθηκε πως ήταν αιτιακή. Σε ότι αφορά τη διάρθρωση των 3 βασικών κλάδων της οικονομίας ως προς τη συμμετοχή του εργατικού δυναμικού σ'αυτούς, τόσο η συμμετοχή στη βιομηχανία όσο και η συμμετοχή στην αγροτική παραγωγή βρέθηκε πως συνδέονταν θετικά στο μακροχρόνιο επίπεδο με την οικονομική ανάπτυξη των PIIGS. Αντίθετα, αρνητική υπήρξε η μακροχρόνια σχέση ανάμεσα στη συμμετοχή του εργατικού δυναμικού στις υπηρεσίες και τους ρυθμούς ανάπτυξης των PIIGS. Ωστόσο, καμία από αυτές τις σχέσεις δε φάνηκε πως διέγραφε μια μονόδρομη αιτιακή σύνδεση με κατεύθυνση από τη συμμετοχή του εργατικού δυναμικού στους κλάδους της οικονομίας στην οικονομική μεγέθυνση.

	Ρυθμός οικονομικής ανάπτυξης (%)
Συνεισφορά της βιομηχανίας στο ΑΕΠ (%)	+ 0.61 ***
Συνεισφορά της αγροτικής παραγωγής στο ΑΕΠ (%)	+ 2.14 ***
Συνεισφορά της πληροφόρησης και των υπηρεσιών στο ΑΕΠ (%)	+ 10.71 ***
Συνεισφορά του εμπορίου, των μεταφορών, της διαμονής και της εστίασης στο ΑΕΠ (%)	+ 0.92 **
Συνεισφορά των υπηρεσιών στο ΑΕΠ (%)	- 0.74 ***
Συνεισφορά των ακινήτων στο ΑΕΠ (%)	- 0.91 ***

Συνεισφορά του χρηματοοικονομικού τομέα και των ασφαλειών στο ΑΕΠ (%)	- 0.91 **
Συμμετοχή του εργατικού δυναμικού στη βιομηχανία (%)	+ 0.23 ***
Συμμετοχή του εργατικού δυναμικού στην αγροτική παραγωγή (%)	+ 0.56 ***
Συμμετοχή του εργατικού δυναμικού στις υπηρεσίες (%)	- 0.12 **

Πίνακας 3: Συντελεστές μακροχρόνιας επίδρασης

*** στατιστική σημαντικότητα με βεβαιότητα 99%

** στατιστική σημαντικότητα με βεβαιότητα 95%

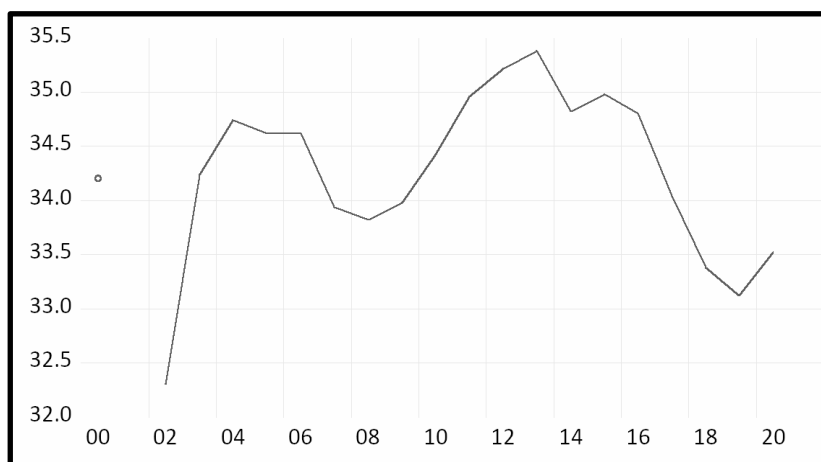
	Ρυθμός οικονομικής ανάπτυξης (%)
Συνεισφορά της βιομηχανίας στο ΑΕΠ (%)	Αιτιότητα (μονόδρομη) <i>Industry → Growth</i>
Συνεισφορά της αγροτικής παραγωγής στο ΑΕΠ (%)	Αιτιότητα (μονόδρομη) <i>Growth → Agriculture</i>
Συνεισφορά της πληροφόρησης και των υπηρεσιών στο ΑΕΠ (%)	Αιτιότητα (αμφίδρομη)
Συνεισφορά των υπηρεσιών στο ΑΕΠ (%)	<i>Αιτιότητα (όχι)</i>
Συνεισφορά των ακινήτων στο ΑΕΠ (%)	Αιτιότητα (μονόδρομη) <i>Real Estate → Growth</i>
Συνεισφορά του χρηματοοικονομικού τομέα και των ασφαλειών στο ΑΕΠ (%)	<i>Αιτιότητα (όχι)</i>
Συνεισφορά του εμπορίου,	Αιτιότητα (αμφίδρομη)

των μεταφορών, της διαμονής και της εστίασης στο ΑΕΠ (%)	
Συμμετοχή του εργατικού δυναμικού στη βιομηχανία (%)	<i>Αιτιότητα (όχι)</i>
Συμμετοχή του εργατικού δυναμικού στην αγροτική παραγωγή (%)	Αιτιότητα (μονόδρομη) <i>Growth → Agriculture</i>
Συμμετοχή του εργατικού δυναμικού στις υπηρεσίες (%)	<i>Αιτιότητα (όχι)</i>

Πίνακας 4: Έλεγχοι αιτιότητας κατά Granger

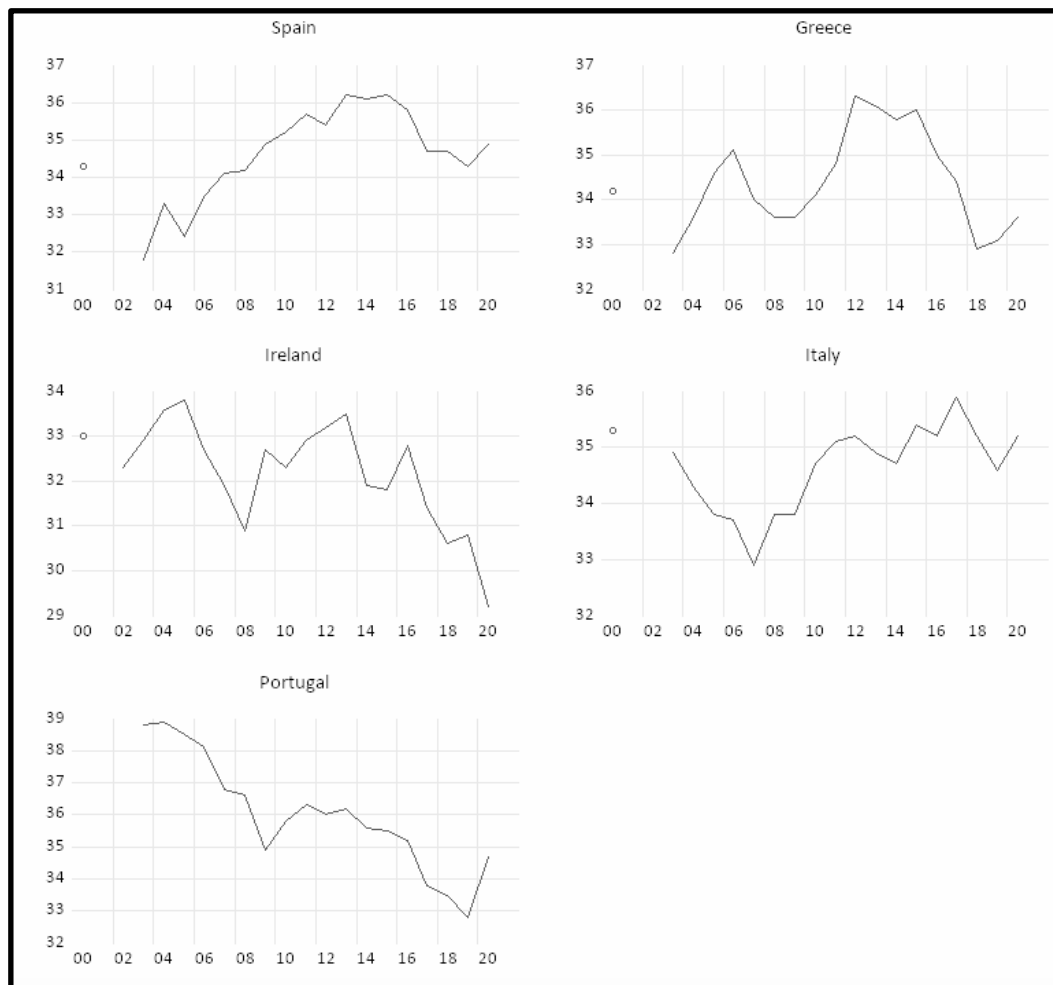
Κλαδική διάρθρωση, οικονομική ανισότητα και φτώχεια

Σε ότι αφορά την πορεία του δείκτη των οικονομικών ανισοτήτων του Gini, η μέση τιμή του για το γκρουπ των PIIGS γνώρισε αύξηση από τις 32.3 μονάδες το 2002 στις 34.7 μονάδες το 2004. Έπειτα, ακολούθησε μια σχετική σταθεροποίηση των τιμών του δείκτη έως το έτος 2006, ενώ στη συνέχεια σημειώθηκε μια πτώση των τιμών του κατά την περίοδο 2006-2008. Οι οικονομικές ανισότητες για το γκρουπ των PIIGS γνώρισαν μια νέα άνοδο το διάστημα μετά την παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008, φθάνοντας στα επίπεδα των 35.4 μονάδων το 2013. Ακολούθησε μια σημαντική πτώση των τιμών του δείκτη κατά το διάστημα 2013-2019. Το έτος 2020 η τιμή του δείκτη βρισκόταν στις 33.5 μονάδες, δηλαδή λίγο υψηλότερα σε σχέση με τα επίπεδα του 2002.

Διάγραμμα 17: Ο δείκτης των οικονομικών ανισοτήτων του Gini για το γκρουπ των PIIGS, 2000-2021

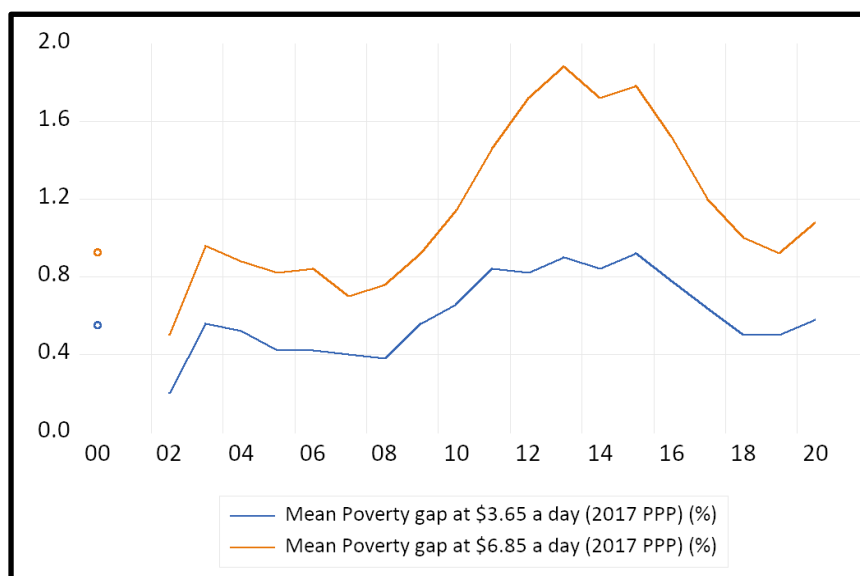
Στο εθνικό επίπεδο, τα μοτίβα κίνησης του δείκτη των οικονομικών ανισοτήτων των PIIGS αποκλίνουν σημαντικά από τη γενική τάση που περιγράφει τη συμπεριφορά για το σύνολο του γκρουπ. Στην περίπτωση της Ιταλίας και της Ισπανίας είναι ευδιάκριτες οι τάσεις διεύρυνσης των οικονομικών ανισοτήτων κατά τη μελετώμενη περίοδο (2000-2021). Αντίθετα, η Ιρλανδία και η Πορτογαλία χαρακτηρίζονταν από τάσεις άμβλυνσης των οικονομικών ανισοτήτων. Τέλος, η Ελλάδα φαίνεται πως διέγραφε μια πορεία σχεδόν παράλληλη με εκείνη της γενικής τάσης για το σύνολο του γκρουπ. Αξίζει να σημειωθεί πως μετά την οικονομική κρίση του 2008 παρατηρήθηκαν κάποιες τάσεις σύγκλισης των τιμών του δείκτη των οικονομικών ανισοτήτων για τις χώρες του γκρουπ των PIIGS, με μοναδική εξαίρεση την Ιρλανδία που κινούνταν σαφώς διαφοροποιημένα σε χαμηλότερα επίπεδα.

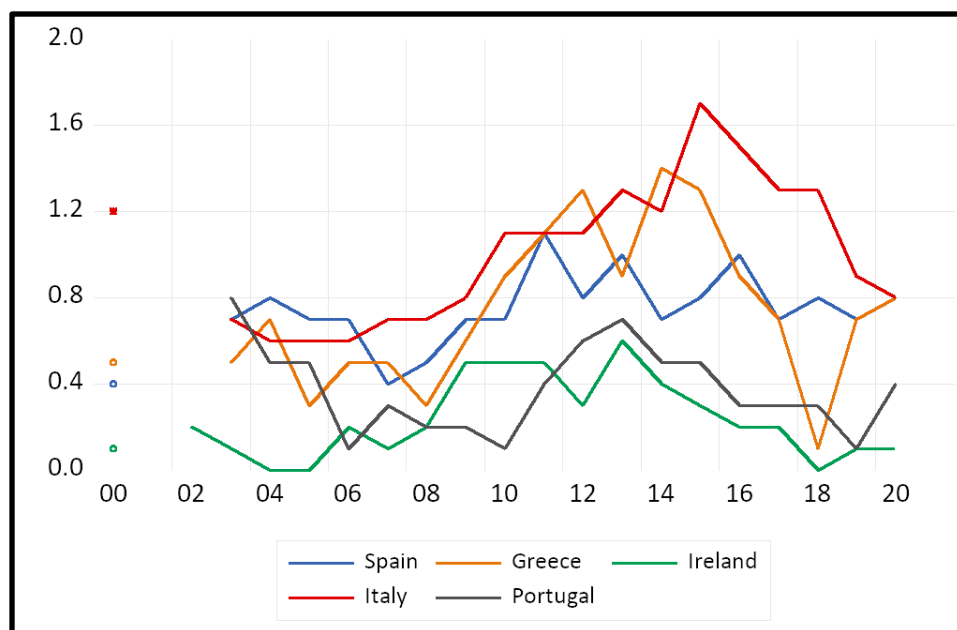
Διάγραμμα 18-22: Ο δείκτης των οικονομικών ανισοτήτων του Gini, 2000-2021 (ανά χώρα)

Σε ότι αφορά την πορεία της ακραίας φτώχειας για το γκρουπ των PIIGS, αυτή φαίνεται πως ακολουθούσε μια σχετικά κοινή πορεία με την αντίστοιχη του δείκτη των οικονομικών ανισοτήτων. Πιο συγκεκριμένα, το ποσοστό του πληθυσμού που ζούσε με λιγότερο από 3.65 δολάρια τη μέρα γνώρισε αύξηση από το 0.20% το 2002 στο 0.56% το 2003. Έπειτα, ακολούθησε μια πτώση της φτώχειας κατά το διάστημα 2003-2008. Μετά την παγκόσμια κρίση του 2008 ο δείκτης της ακραίας φτώχειας σημείωσε σημαντική αύξηση, αγγίζοντας το 0.92% το 2015, ενώ ακολούθησε μια πτώση των τιμών του κατά την περίοδο 2015-2019. Το έτος 2020 η τιμή του δείκτη βρισκόταν στο 0.58%, δηλαδή κοντά στα επίπεδα των τιμών του 2003. Κοινή πορεία ακολούθησε και ο δείκτης φτώχειας που αφορούσε το ποσοστό του πληθυσμού που ζούσε με λιγότερο από 6.85 δολάρια τη μέρα. Σε ότι αφορά το εθνικό επίπεδο, η Ιταλία, η Ισπανία και η

Ελλάδα κατέγραφαν μια σχεδόν παράλληλη πορεία, ενώ η Ιρλανδία και η Πορτογαλία κινούνταν διακριτά από τις υπόλοιπες χώρες του γκρουπ σε χαμηλότερα επίπεδα.

Διάγραμμα 23: Οι δείκτες της ακραίας φτώχειας για το γκρουπ των PIIGS (%), 2000-2021

Διάγραμμα 24: Οι δείκτες της ακραίας φτώχειας (%), 2000-2021 (PIIGS, ανά χώρα)

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι σχέσεις που προέκυψαν ανάμεσα στη συνεισφορά των βασικών κλάδων της οικονομίας στο ΑΕΠ και τα επίπεδα των οικονομικών ανισοτήτων για το γκρουπ των PIIGS κατά την περίοδο 2000-2021. Πιο συγκεκριμένα, αναδείχθηκε μια αρνητική και στατιστικά σημαντική γραμμική σχέση ανάμεσα στη

συμβολή της βιομηχανίας στο ΑΕΠ και την οικονομική ανισότητα. Αντίθετα, η συμβολή του κλάδου των υπηρεσιών στο ΑΕΠ βρέθηκε πως σχετιζόταν θετικά και στατιστικά σημαντικά με την οικονομική ανισότητα. Αρνητικές βρέθηκαν και οι γραμμικές σχέσεις που συνέδεαν τόσο τη συμβολή του χρηματοοικονομικού κλάδου στο ΑΕΠ όσο και την αντίστοιχη του κλάδου της πληροφόρησης με την οικονομική ανισότητα, ενώ θετικές υπήρξαν οι σχέσεις που συνέδεαν τη συμβολή των κλάδων της αγροτικής παραγωγής, των ακινήτων και του εμπορίου στο ΑΕΠ με την οικονομική ανισότητα. Αναλυτικότερα, η ανάλυση παλινδρόμησης με τη χρήση δεδομένων πάνελ έδειξε πως μια αύξηση κατά 1% της συμβολής της βιομηχανίας στο ΑΕΠ θα οδηγούσε στη μείωση του δείκτη οικονομικών ανισοτήτων των PIIGS κατά περίπου 0.16 μονάδες. Αντίθετα, μια αύξηση κατά 1% στη συνεισφορά του κλάδου των υπηρεσιών στο ΑΕΠ βρέθηκε πως θα οδηγούσε στην αύξηση των οικονομικών ανισοτήτων των PIIGS κατά περίπου 0.18 μονάδες. Στο μακροχρόνιο επίπεδο ανάλυσης, τα αποτελέσματα της μεθόδου ARDL έδειξαν πως μια αύξηση της συνεισφορά των υπηρεσιών στο ΑΕΠ κατά 1% θα οδηγούσε σε αύξηση των οικονομικών ανισοτήτων για το γκρουπ των PIIGS κατά περίπου 0.26 μονάδες. Μάλιστα, ανιχνεύτηκε η ύπαρξη μιας μονόδρομης αιτιακής σχέσης ανάμεσα στις δύο αυτές μεταβλητές με κατεύθυνση από τη συμβολή του κλάδου των υπηρεσιών στο ΑΕΠ στις οικονομικές ανισότητες. Θετικές υπήρξαν και οι μακροχρόνιες σχέσεις που συνέδεαν τη συμβολή του τομέα των χρηματοοικονομικών, της πληροφόρησης, της γεωργίας, των ακινήτων και του εμπορίου στο ΑΕΠ με την οικονομική ανισότητα για το γκρουπ των PIIGS. Μάλιστα, τόσο για τον κλάδο της πληροφόρησης όσο και για τον κλάδο των ακινήτων βρέθηκε μια μονόδρομη σχέση αιτιότητας με φορά από τη συμβολή των κλάδων στο ΑΕΠ στην οικονομική ανισότητα. Στην περίπτωση της συμβολής της βιομηχανίας στο ΑΕΠ δεν βρέθηκε κάποια στατιστικά σημαντική μακροχρόνια σχέση με τις τιμές του δείκτη των οικονομικών ανισοτήτων.

Την ίδια στιγμή, αρνητικές και στατιστικά σημαντικές ανιχνεύτηκαν οι γραμμικές σχέσεις ανάμεσα στη συμβολή του βιομηχανικού κλάδου στο ΑΕΠ και τα επίπεδα της ακραίας φτώχειας για το γκρουπ των PIIGS, ενώ θετικές και σημαντικές υπήρξαν οι σχέσεις ανάμεσα στη συμβολή των υπηρεσιών στο ΑΕΠ και την ακραία φτώχεια. Πιο συγκεκριμένα, η ανάλυση παλινδρόμησης με δεδομένα πάνελ έδειξε πως μια αύξηση κατά 1% στη συνεισφορά της βιομηχανίας στο ΑΕΠ θα οδηγούσε σε μείωση της

ακραίας φτώχειας για το γκρουπ των PIIGS κατά περίπου 0.03%. Αντίθετα, μια αύξηση κατά 1% στη συμβολή των υπηρεσιών στο ΑΕΠ βρέθηκε πως θα οδηγούσε σε αύξηση της ακραίας φτώχειας των PIIGS κατά περίπου 0.04%. Για τους άλλους κλάδους της οικονομίας τα πρόσημα των σχέσεων ανάμεσα στη συμβολή τους στο ΑΕΠ και τη φτώχεια υπήρξαν αντίστοιχα με εκείνα που αφορούσαν τις σχέσεις με την οικονομική ανισότητα. Μακροχρόνια, τα αποτελέσματα της μεθόδου ARDL έδειξαν πως μια αύξηση κατά 1% στη συμβολή του κλάδου των υπηρεσιών στο ΑΕΠ θα οδηγούσε σε αύξηση της ακραίας φτώχειας για το γκρουπ των PIIGS κατά περίπου 0.03%. Μάλιστα, στην παραπάνω σχέση ανιχνεύτηκε και η ύπαρξη μιας μονόδρομης αιτιότητας με κατεύθυνση από τη συμβολή του κλάδου των υπηρεσιών στο ΑΕΠ στη φτώχεια, αν και το πρόσημο της επίδρασης αυτή τη φορά βρέθηκε αρνητικό. Όπως και στην περίπτωση των οικονομικών ανισοτήτων, έτσι και στην περίπτωση της ακραίας φτώχειας, βρέθηκε μια μονόδρομη αιτιακή σχέση με κατεύθυνση από τη συμβολή του κλάδου των ακινήτων στο ΑΕΠ στη φτώχεια. Στην περίπτωση της συμβολής του βιομηχανικού κλάδου στο ΑΕΠ δε βρέθηκε κάποια στατιστικά σημαντική σχέση με την ακραία φτώχεια.

	Δείκτης Οικονομικών Ανισοτήτων	Φτώχεια
Συνεισφορά της βιομηχανίας στο ΑΕΠ (%)	- 0.55 ***	- 0.45 ***
Συνεισφορά του χρηματοοικονομικού τομέα και των ασφαλειών στο ΑΕΠ (%)	- 0.22 ***	- 0.45 ***
Συνεισφορά της πληροφόρησης και των επικοινωνιών στο ΑΕΠ (%)	- 0.67 ***	- 0.47 ***
Συνεισφορά των υπηρεσιών στο ΑΕΠ (%)	+ 0.47 ***	+ 0.56 ***
Συνεισφορά της αγροτικής παραγωγής στο ΑΕΠ (%)	+ 0.30 ***	+ 0.31 ***
Συνεισφορά των ακινήτων στο ΑΕΠ (%)	+ 0.40 ***	+ 0.61 ***
Συνεισφορά του εμπορίου, των μεταφορών, της διαμονής και της εστίασης στο ΑΕΠ (%)	+ 0.57 ***	+ 0.35 ***

Πίνακας 5: Συντελεστές γραμμικής συσχέτισης (PIIGS, 2000-2021)

*** στατιστική σημαντικότητα με βεβαιότητα 99%

	Δείκτης Οικονομικών Ανισοτήτων	Φτώχεια
Συνεισφορά της βιομηχανίας στο ΑΕΠ (%)	- 0.16 *** (<i>R-squared</i> = 0.30)	- 0.030 *** (<i>R-squared</i> = 0.21)
Συνεισφορά του χρηματοοικονομικού τομέα και των ασφαλειών στο ΑΕΠ (%)	- 0.22 ** (<i>R-squared</i> = 0.05)	- 0.098 *** (<i>R-squared</i> = 0.20)
Συνεισφορά της πληροφόρησης και των επικοινωνιών στο ΑΕΠ (%)	- 0.45 *** (<i>R-squared</i> = 0.45)	- 0.067 *** (<i>R-squared</i> = 0.22)
Συνεισφορά των υπηρεσιών στο ΑΕΠ (%)	+ 0.18 *** (<i>R-squared</i> = 0.22)	+ 0.048 *** (<i>R-squared</i> = 0.31)
Συνεισφορά της αγροτικής παραγωγής στο ΑΕΠ (%)	+ 0.55 *** (<i>R-squared</i> = 0.09)	+ 0.12 *** (<i>R-squared</i> = 0.09)
Συνεισφορά των ακινήτων στο ΑΕΠ (%)	+ 0.20 *** (<i>R-squared</i> = 0.16)	+ 0.068 *** (<i>R-squared</i> = 0.37)
Συνεισφορά του εμπορίου, των μεταφορών, της διαμονής και της εστίασης στο ΑΕΠ (%)	+ 0.25 *** (<i>R-squared</i> = 0.32)	+ 0.034 *** (<i>R-squared</i> = 0.12)

Πίνακας 6: Συντελεστές παλινδρόμησης

*** στατιστική σημαντικότητα με βεβαιότητα 99%

** στατιστική σημαντικότητα με βεβαιότητα 95%

Τρύφωνας Λεμοντζόγλου

	Δείκτης Οικονομικών Ανισοτήτων	Φτώχεια
Συνεισφορά της βιομηχανίας στο ΑΕΠ (%)	+ 9.12	+ 0.05
Συνεισφορά των υπηρεσιών στο ΑΕΠ (%)	+ 0.26 ***	+ 0.037 ***
Συνεισφορά του χρηματοοικονομικού τομέα και των ασφαλειών στο ΑΕΠ (%)	+ 10.32 ***	+ 0.10 ***
Συνεισφορά της αγροτικής παραγωγής στο ΑΕΠ (%)	+ 5.05 ***	+ 0.22 ***
Συνεισφορά της πληροφόρησης και των υπηρεσιών στο ΑΕΠ (%)	+ 8.57 ***	- 0.09
Συνεισφορά του εμπορίου, των μεταφορών, της διαμονής και της εστίασης στο ΑΕΠ (%)	+ 0.39 ***	+ 0.031 ***
Συνεισφορά των ακινήτων στο ΑΕΠ (%)	+ 1.47 ***	- 0.43 **

Πίνακας 7: Συντελεστές μακροχρόνιας επίδρασης
 *** στατιστική σημαντικότητα με βεβαιότητα 99%
 ** στατιστική σημαντικότητα με βεβαιότητα 95%

	Δείκτης Οικονομικών Ανισοτήτων	Φτώχεια
Συνεισφορά της βιομηχανίας στο ΑΕΠ (%)	Αιτιότητα (όχι)	Αιτιότητα (όχι)
Συνεισφορά της αγροτικής παραγωγής στο ΑΕΠ (%)	Αιτιότητα (όχι)	Αιτιότητα (μονόδρομη) <i>Poverty → Agriculture</i>
Συνεισφορά της πληροφόρησης και των υπηρεσιών στο ΑΕΠ (%)	Αιτιότητα (μονόδρομη) <i>Info. → Gini</i>	Αιτιότητα (όχι)
Συνεισφορά των υπηρεσιών στο ΑΕΠ (%)	Αιτιότητα (μονόδρομη) <i>Serv. → Gini</i>	Αιτιότητα (μονόδρομη) <i>Serv. → Poverty</i>
Συνεισφορά των ακινήτων στο ΑΕΠ (%)	Αιτιότητα (μονόδρομη) <i>Real Estate → Gini</i>	Αιτιότητα (μονόδρομη) <i>Real Estate → Poverty</i>
Συνεισφορά του χρηματοοικονομικού τομέα και των ασφαλειών στο ΑΕΠ (%)	Αιτιότητα (όχι)	Αιτιότητα (όχι)
Συνεισφορά του εμπορίου, των μεταφορών, της διαμονής και της εστίασης στο ΑΕΠ (%)	Αιτιότητα (αμφίδρομη)	Αιτιότητα (όχι)

Πίνακας 8: Έλεγχοι αιτιότητας κατά Granger

Η παρούσα μελέτη προσφέρει κάποιες πρώτες εμπειρικές ενδείξεις για την υποστήριξη των θέσεων του Kaldor σχετικά με το θετικό πρόσημο της σχέσης ανάμεσα στην βιομηχανική ανάπτυξη και τους ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης, χρησιμοποιώντας στοιχεία για το γκρουπ των PIIGS κατά την περίοδο 2000-2021. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των επεξεργασιών μας, εντοπίστηκε μια μακροχρόνια θετική σχέση ανάμεσα στη συμβολή του βιομηχανικού κλάδου στο ΑΕΠ και τους ρυθμούς ανάπτυξης των PIIGS, με μονόδρομη κατεύθυνση από την επέκταση της βιομηχανίας στην οικονομική μεγέθυνση. Αντίθετα, αρνητική υπήρξε η μακροχρόνια σχέση ανάμεσα στη συνεισφορά του κλάδου των υπηρεσιών στο ΑΕΠ και την οικονομική ανάπτυξη για το γκρουπ των PIIGS. Την ίδια στιγμή, ο κλάδος των υπηρεσιών βρέθηκε πως σχετιζόταν θετικά στο μακροχρόνιο επίπεδο τόσο με τις οικονομικές ανισότητες όσο και με την ακραία φτώχεια. Οι ενδείξεις αυτές είναι σε θέση να εμπλουτίσουν, αφενός, τη σχετική εμπειρική βιβλιογραφία και αφετέρου να εντείνουν τον ήδη υπάρχοντα προβληματισμό σχετικά με τις μεσομακροπρόθεσμες κοινωνικοοικονομικές συνέπειες της εντεινόμενης αποβιομηχάνισης των ευρωπαϊκών οικονομιών.

Ξενογλώσση

- Alhawaish A. (2014), "Does Services Sector Cause Economic Growth? Empirical Evidence from Saudi Arabia", THE GLOBAL STUDIES JOURNAL, 7, 1.
https://www.researchgate.net/publication/266617334_Does_Services_Sector_Cause_Economic_Growth_Empirical_Evidence_from_Saudi_Arabia
- Alnegrish F. (2023), "Manufacturing and Economic Growth in Jordan (A Test of Kaldor's Laws)", Central European Management Journal, 31(1), 46–59.
https://journals.kozminski.cem-j.org/index.php/pl_cemj/article/view/470
- Balaguer J. & Cantavella M. (2002), "Tourism As a Long-Run Economic Growth Factor: The Spanish Case", Applied Economics, 34, 7, 877-84.
https://www.researchgate.net/publication/24075033_Tourism_As_a_Long-Run_Economic_Growth_Factor_The_Spanish_Case
- Beck T. & Levine R. (2004), "Stock markets, banks, and growth: Panel evidence", Journal of Banking & Finance, 28, 3, 423-442.
<https://ideas.repec.org/a/eee/jbfina/v28y2004i3p423-442.html>
- Belloumi M. (2010), "The Relationship between Tourism Receipts, Real Effective Exchange Rate and Economic Growth in Tunisia", International Journal of Tourism Research, 12, 550 - 560.
https://www.researchgate.net/publication/227756780_The_Relationship_between_Tourism_Receipts_Real_Effective_Exchange_Rate_and_Economic_Growth_in_Tunisia
- Bokosi F. (2022), "The Effects of Industrialisation on Economic Growth: Panel data evidence for SADC countries," African Journal of Economic Review, African Journal of Economic Review, 10, 3.
<https://ideas.repec.org/a/ags/afjecr/330309.html>
- Brida J., Carrera E. & Risso W. (2008), "Tourism's Impact on Long-Run Mexican Economic Growth", Economics Bulletin, 3, 21, 1–8.
<https://ideas.repec.org/a/ebl/ecbull/eb-07c20155.html>
- Cantore N., Clara M., Lavopa A. & Soare C. (2017), "Manufacturing as an engine of growth: Which is the best fuel?", Structural Change and Economic Dynamics, 42, 56-66.
<https://ideas.repec.org/a/eee/streco/v42y2017icp56-66.html>
- Chakravarty S. & Mitra A. (2009), "Is industry still the engine of growth? An econometric study of the organized sector employment in India", Journal of Policy Modeling, 31, 1, 22-35.
<https://ideas.repec.org/a/eee/jpolmo/v31y2009i1p22-35.html>
- Chenery H. & Syrquin M. (1975), "Patterns of development 1950-1970", Oxford: Oxford University Press.
[https://www.scirp.org/\(S\(vtj3fa45qm1ean45vffc55\)\)/reference/ReferencesPapers.aspx?ReferenceID=1038250](https://www.scirp.org/(S(vtj3fa45qm1ean45vffc55))/reference/ReferencesPapers.aspx?ReferenceID=1038250)

- Delivani E. & Nikas C. (2013), "THE GREEK ECONOMY IN A KALDORIAN DEVELOPMENTAL FRAMEWORK: A COMMENT." *Acta Oeconomica* 63, 2, 225–28.
<https://www.jstor.org/stable/23526206>
- Diaz-Bautista A. (2004), "Mexico's Industrial Engine of Growth: Cointegration and Causality," *Econometrics* 0402010, University Library of Munich, Germany.
<https://ideas.repec.org/p/wpa/wuwpem/0402010.html>
- Doruk O., Kardaşlar A. & Kandır E. (2013), "Turkish economy's great transformation: industry, agriculture and economic growth in the process after 1980 : a review from the perspective of Kaldor's first growth law", *The Empirical Economics Letters*, 12, 587-592.
https://www.researchgate.net/publication/262185067_Turkish_economy%27s_great_t_ransformation_industry_agriculture_and_economic_growth_in_the_process_after_19_80_a_review_from_the_perspective_of_Kaldor%27s_first_growth_law
- Drakopoulos S. A. & Theodossiou I. (1991), "Kaldorian approach to Greek economic growth", *Applied Economics*, 23, 10, 1683 - 1689.
<http://users.uoa.gr/~sdrakop/AP91.pdf>
- Dritsakis N. (2004), "Tourism as a long-run economic growth factor: an empirical investigation for Greece using causality analysis", *Tourism Economics*, 10, 3, 305-316.
<https://ideas.repec.org/a/sae/toueco/v10y2004i3p305-316.html>
- Felipe J. (1998), "The Role of the Manufacturing Sector in Southeast Asian Development: A Test of Kaldor's First Law.", *Journal of Post Keynesian Economics* 20, 3, 463–85.
<https://ideas.repec.org/a/mes/postke/v20y1998i3p463-485.html>
- Gunduz L. & Hatemi A. (2005), "Is the Tourism-led Growth Hypothesis Valid for Turkey?", *Applied Economics Letters*, 12, 499-504.
https://econpapers.repec.org/article/tafapect/v_3a12_3ay_3a2005_3ai_3a8_3ap_3a499-504.htm
- Guo D., Dall' erba S. & Le Gallo J. (2013), "The Leading Role of Manufacturing in China's Regional Economic Growth," *International Regional Science Review*, 36, 2, 139-166.
<https://ideas.repec.org/a/sae/inrsre/v36y2013i2p139-166.html>
- Jalil A., Manan S. & Saleemi S. (2016), "Estimating the growth effects of services sector: a cointegration analysis for Pakistan", *Journal of Economic Structures*, 5, 6.
https://ideas.repec.org/a/spr/jecstr/v5y2016i1d10.1186_s40008-016-0037-8.html
- Jeon Y. (2006), "Manufacturing, Increasing Returns and Economic Development in China, 1979-2004: A Kaldorian Approach," Working Paper Series, Department of Economics, University of Utah 2006_08, University of Utah, Department of Economics.
https://econ.utah.edu/research/publications/2006_08.pdf
- Kaldor N. (1966), "Causes of the slow rate of economic growth of the United Kingdom",

Cambridge University Press.

<https://www.cambridge.org/core/journals/recherches-economiques-de-louvain-louvain-economic-review/article/abs/n-kaldor-causes-of-the-slow-rate-of-economic-growth-of-the-united-kingdom-an-inaugural-lecture-london-cambridge-university-press-1966-40-p-5-net-in-uk/471781704ADF4ED87FE0661959B8E12E>

Katrakilidis K., Tsaliki P. & Tsiakis T. (2013), "THE GREEK ECONOMY IN A KALDORIAN DEVELOPMENTAL FRAMEWORK." *Acta Oeconomica* 63, 1, 61–75.

https://econpapers.repec.org/article/akaaecon/v_3a63_3ay_3a2013_3ai_3a1_3ap_3a61-75.htm

Keho Y. (2018), "Manufacturing and Economic Growth in ECOWAS Countries: A Test of Kaldor's First Law", *Modern Economy*, 9, 897-906.

<https://www.scirp.org/journal/paperinformation.aspx?paperid=84461>

King R. & Levine R. (1993), "Finance and Growth: Schumpeter Might Be Right", *The Quarterly Journal of Economics*, 108, 717-37.

https://www.researchgate.net/publication/24091420_Finance_and_Growth_Schumpeter_Might_Be_Right

Levine R. & Zervos S. (1996), "Stock Markets, Banks, and Economic Growth", *Policy Research, Working Paper Series 1690*, The World Bank.

<https://ideas.repec.org/p/wbk/wbrwps/1690.html>

Libanio G. & Moro S. (2011), "Manufacturing Industry and Economic Growth in Latin America," *Anais do XXXVII Encontro Nacional de Economia [Proceedings of the 37th Brazilian Economics Meeting]* 86, ANPEC - Associação Nacional dos Centros de Pós-graduação em Economia [Brazilian Association of Graduate Programs in Economics].

Marconi N., Borja Reis C. & Araújo E. (2016), "Manufacturing and economic development: The actuality of Kaldor's first and second laws," *Structural Change and Economic Dynamics*, Elsevier, 37, C, 75-89.

<https://ideas.repec.org/a/eee/streco/v37y2016icp75-89.html>

Matuka A. & Asafo S. (2021), "Effects of Services on Economic Growth in Albania: An ARDL Approach," *The Journal of International Trade & Economic Development*, Taylor & Francis Journals, 30, 6, 856-881.

<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09638199.2021.1910723>

Meglio G. & Gallego J. (2022), "Disentangling services in developing regions: A test of Kaldor's first and second laws," *Structural Change and Economic Dynamics*, Elsevier, 60, C, 221-229.

<https://ideas.repec.org/a/eee/streco/v60y2022icp221-229.html>

Mercan M., Kızılkaya O. & Okde B. (2015), "Are The Kaldor's Laws Valid? Panel Data Analysis

- under Cross Section Dependency for NIC Countries”, *Procedia Economics and Finance*, 23, 140-145.
<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2212567115003998>
- Millin M. & Nichola T. (2005), “Explaining economic growth in South Africa: a Kaldorian approach”, *International Journal of Technology Management and Sustainable Development*, 4, 1, 47-62.
https://www.researchgate.net/publication/247831214_Explaining_economic_growth_in_South_Africa_a_Kaldorian_approach
- Olamade O. & Oni O. (2016), “Manufacturing and economic growth in Africa: A panel test of first growth law”, *Journal of Economics and Sustainable Development*, 7, 126-140.
https://www.researchgate.net/publication/312044644_Manufacturing_and_Economic_Growth_in_Africa_A_Panel_Test_of_Kaldor%27s_First_Growth_Law
- Pacheco-López P. & Thirlwall A. (2013), “A New Interpretation of Kaldor's First Growth Law for Open Developing Countries”, *School of Economics Discussion Papers*, No. 1312, University of Kent, School of Economics, Canterbury.
<https://www.econstor.eu/bitstream/10419/105584/1/1312.pdf>
- Paschaloudis D. & Alexiadis S. (2001), “Kaldorian Approach to the Economic Growth of Greek Regions”, *Seoul Journal of Economics*, 14, 449-470.
<https://s-space.snu.ac.kr/handle/10371/1257>
- Rioba E. (2015), “Manufacturing Industry and Economic Development in Eastern Africa: A Test of Kaldor's First Law”, *SSRN Electronic Journal*, 27, 1-22.
https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2660708
- Rodrik D. (2016), "Premature deindustrialization," *Journal of Economic Growth*, Springer, 21(1), 1-33.
https://drodrik.scholar.harvard.edu/files/dani-rodrik/files/premature_deindustrialization.pdf
- Roubini N. & Sala-i-Martin X. (1992), "Financial repression and economic growth," *Journal of Development Economics*, Elsevier, 39, 1, 5-30.
https://econpapers.repec.org/article/eedeveco/v_3a39_3ay_3a1992_3ai_3a1_3ap_3a5-30.htm
- Spinthiropoulos K., Nikas C. & Zafeiriou E. (2020), “Tourism and economic growth in Greece: An ARDL bound testing approach in a Kaldorian framework”, *Acta Oeconomica Acta Oeconomica*, 70, 2, 215-227.
<https://akjournals.com/view/journals/032/70/2/article-p215.xml>
- Stoneman P. (1979), “Kaldor's law and British economic growth: 1800–1970”, *Applied Economics*, 11, 3, 309-319.
<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/758531543>

- Su D. & Yao Y. (2016), “Manufacturing as the Key Engine of Economic Growth for Middle-Income Economies”, ADBI Working Paper 573, Tokyo: Asian Development Bank Institute.
<https://www.adb.org/sites/default/files/publication/184350/adbi-wp573.pdf>
- Szirmai A. & Verspagen B. (2010), “Is Manufacturing Still an Engine of Growth in Developing Countries?” The 31st General Conference of the International Association for Research in Income and Wealth, Switzerland.
[https://www.scirp.org/\(S\(351jmbntvnsjt1aadkozje\)\)/reference/referencespapers.aspx?referenceid=2289006](https://www.scirp.org/(S(351jmbntvnsjt1aadkozje))/reference/referencespapers.aspx?referenceid=2289006)
- Wells H. & Thirlwall, A. (2004), “Testing Kaldor's Growth Laws Across the Countries of Africa”, African Development Review, 15, 89 - 105.
<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1467-8268.2003.00066.x>
- Zortuk M. (2009), “Economic impact of tourism on Turkey's economy: Evidence from cointegration tests”, International Research Journal of Finance and Economics, 1, 231-239.
https://www.researchgate.net/publication/285833323_Economic_impact_of_tourism_on_turkey%27s_economy_Evidence_from_cointegration_tests

Ελληνική

- Πασσάς Κ. (2023), “Ζητήματα παραγωγικότητας στην Ελληνική οικονομία”. Στη σειρά Μελέτες. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
https://www.enainstitute.org/wp-content/uploads/2023/02/Πασσάς_Άλλος-Δρόμος.pdf
- Τσουλφίδης, Λ. (2009), “Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος”. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
<https://catalogue.nlg.gr/Record/b.580161>

Στο παράρτημα που ακολουθεί παραθέτουμε αναλυτικά όλα τα απαραίτητα βήματα και ελέγχους που προηγούνται του υπολογισμού των συντελεστών μακροχρόνιας επίδρασης με τη μέθοδο της συνολοκλήρωσης ARDL.

Αρχικά, θέτουμε σε εφαρμογή τους ελέγχους για την ύπαρξη διαστρωματικής εξάρτησης τόσο στο επίπεδο των υποδειγμάτων που καλούμαστε να εκτιμήσουμε όσο και στο επίπεδο των ίδιων των σειρών. Στην περίπτωση που το φαινόμενο της διαστρωματικής εξάρτησης είναι παρών τότε μπορεί να οδηγηθούμε σε μη αξιόπιστα αποτελέσματα. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των ελέγχων διαστρωματικής εξάρτησης, φαίνεται πως είμαστε σε θέση να απορρίψουμε την μηδενική υπόθεση της μη διαστρωματικής εξάρτησης. Κατά συνέπεια, οι παραδοσιακές μέθοδοι για τον έλεγχο της στασιμότητας των χρονοσειρών (βλ. *έλεγχοι πρώτης γενιάς*) δε δύναται να λειτουργήσουν αξιόπιστα και αποτελεσματικά.

Έτσι, ξεπερνάμε το πρόβλημα αυτό θέτοντας σε εφαρμογή τους ελέγχους δεύτερης γενιάς για την ύπαρξη μοναδιαίας ρίζας (βλ. *μη στασιμότητα*), οι οποίοι επιτρέπουν τους αξιόπιστους υπολογισμούς ακόμη και όταν η ύπαρξη διαστρωματικής εξάρτησης είναι παρούσα. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των ελέγχων CIPS, είμαστε σε θέση να απορρίψουμε την μηδενική υπόθεση της μη στασιμότητας.

Έχοντας πλέον εγγυηθεί την ύπαρξη στασιμότητας για όλες τις χρονοσειρές μας, μπορούμε να προχωρήσουμε στο επόμενο βήμα της ARDL ανάλυσής μας, που αφορά τους ελέγχους για την ύπαρξης σχέσεων συνολοκλήρωσης ανάμεσα στις μεταβλητές του ενδιαφέροντός μας. Τα αποτελέσματα των ελέγχων του Pedroni και των Johansen και Fisher είναι σε θέση να απορρίψουν την μηδενική υπόθεση της μη ύπαρξης σχέσεων συνολοκλήρωσης.

	Breusch-Pagan LM	Pesaran scaled LM	Pesaran CD
Μοντέλα (1 έως 7)			
Εξαρτημένη μεταβλητή: ρυθμοί ανάπτυξης			
Ανεξάρτητη μεταβλητή:			
- βιομηχανία	104.84 ***	21.20 ***	9.71 ***
- αγροτικός τομέας	109.55 ***	22.26 ***	9.98 ***
- πληροφόρηση	114.56 ***	23.38 ***	10.36 ***
- υπηρεσίες	93.70 ***	18.71 ***	9.04 ***
- ακίνητα	114.51 ***	23.36 ***	10.40 ***
- χρηματοοικονομικός τομέας	105.45 ***	21.34 ***	9.74 ***
- εμπόριο	107.90 ***	21.89 ***	9.93 ***
Σειρά			
- ρυθμός ανάπτυξης	106.67 ***	21.61 ***	9.79 ***
- βιομηχανία	106.12 ***	21.49 ***	7.94 ***
- αγροτικός τομέας	177.76 ***	37.51 ***	13.32 ***
- πληροφόρηση	80.92 ***	15.85 ***	3.18 ***
- υπηρεσίες	137.37 ***	28.48 ***	11.41 ***
- ακίνητα	136.96 ***	28.39 ***	5.21 ***
- χρηματοοικονομικός τομέας	49.84 ***	8.90 ***	1.34
- εμπόριο	47.41 ***	8.36 ***	5.26 ***

Έλεγχοι διαστρωματικής εξάρτησης

Τρύφωνας Λεμοντζόγλου

	CIPS (level)	CIPS (first difference)
- ρυθμός ανάπτυξης	-1.41 (≥ 0.10)	-2.50 (< 0.05)
- βιομηχανία	-3.46 (< 0.01)	-3.22 (< 0.01)
- αγροτικός τομέας	-3.21 (< 0.01)	-3.78 (< 0.01)
- πληροφόρηση	-0.58 (≥ 0.10)	-4.14 (< 0.01)
- υπηρεσίες	-2.96 (< 0.01)	-4.79 (< 0.01)
- ακίνητα	-3.08 (< 0.01)	-3.96 (< 0.01)
- χρηματοοικονομικός τομέας	-2.69 (< 0.01)	-4.79 (< 0.01)
- εμπόριο	-1.17 (≥ 0.10)	-3.82 (< 0.01)

Έλεγχοι CIPS

Ο ρόλος της κλαδικής διάρθρωσης στην οικονομική ανάπτυξη, τις ανισότητες και τη φτώχεια

	Constant		Constant and trend	
	Panel cointegration statistics	Group mean panel cointegration statistics	Panel cointegration statistics	Group mean panel cointegration statistics
Model 1				
V-stat	0.14		-1.95	
Rho-stat	-6.46 ***	-5.38 ***	-4.17 ***	-3.04 ***
PP-stat	-6.24 ***	-7.29 ***	-6.67 ***	-7.03 ***
ADF-stat	-6.25 ***	-7.23 ***	-6.68 ***	-7.02 ***
Model 2				
V-stat	2.67 ***		0.45	
Rho-stat	-5.55 ***	-4.87 ***	-3.94 ***	-2.92 ***
PP-stat	-5.52 ***	-7.89 ***	-6.15 ***	-7.60 ***
ADF-stat	-5.58 ***	-7.37 ***	-6.20 ***	-7.11 ***
Model 3				
V-stat	3.99 ***		1.37 *	
Rho-stat	-5.56 ***	-4.86 ***	-3.41 ***	-2.96 ***
PP-stat	-5.53 ***	-6.82 ***	-4.85 ***	-5.76 ***
ADF-stat	-5.56 ***	-6.80 ***	-4.87 ***	-5.77 ***
Model 4				
V-stat	1.22		-1.01	
Rho-stat	-6.47 ***	-5.68 ***	-4.08 ***	-2.93 ***
PP-stat	-6.09 ***	-7.39 ***	-6.67 ***	-6.99 ***
ADF-stat	-6.08 ***	-7.38 ***	-6.26 ***	-6.51 ***
Model 5				
V-stat	2.13 **		-0.42	

Τρύφωνας Λεμοντζόγλου

Rho-stat	-5.81 ***	-5.42 ***	-3.40 ***	-2.69 ***
PP-stat	-5.44 ***	-7.07 ***	-5.16 ***	-5.92 ***
ADF-stat	-5.43 ***	-7.00 ***	-5.17 ***	-5.92 ***
Model 6				
V-stat	0.22		-1.48	
Rho-stat	-4.50 ***	-3.68 ***	-2.90 ***	-2.26 ***
PP-stat	-5.38 ***	-6.57 ***	-5.21 ***	-6.20 ***
ADF-stat	-5.50 ***	-6.43 ***	-5.43 ***	-5.95 ***
Model 7				
V-stat	3.10 ***		0.64	
Rho-stat	-4.96 ***	-3.63 ***	-2.94 ***	-1.89 **
PP-stat	-5.00 ***	-5.68 ***	-4.36 ***	-4.80 ***
ADF-stat	-5.07 ***	-5.53 ***	-4.47 ***	-4.63 ***

Έλεγχος συνολοκλήρωσης με τη μέθοδο του Pedroni

	Fisher stat. (from trace test)	Fisher stat. (from max-eigen test)
Model 1		
None	28.47 ***	21.09 **
At most 1	26.13 ***	26.13 ***
Model 2		
None	43.82 ***	26.85 ***
At most 1	42.24 ***	42.24 ***
Model 3		
None	19.64 **	14.91
At most 1	21.20 **	21.20 **
Model 4		
None	27.08 ***	19.86 **
At most 1	26.98 ***	26.98 ***
Model 5		
None	47.96 ***	39.40 ***
At most 1	28.35 ***	28.35 ***
Model 6		
None	23.19 ***	19.01 **
At most 1	19.91 ***	19.91 **
Model 7		
None	29.47 ***	22.69 **
At most 1	24.92 ***	24.92 ***

	Breusch-Pagan LM	Pesaran scaled LM	Pesaran CD
Μοντέλα (8 έως 14)			
Εξαρτημένη μεταβλητή:			
Οικονομικές ανισότητες			
Ανεξάρτητη μεταβλητή:			
- βιομηχανία	18.86 **	1.98 **	1.24
- αγροτικός τομέας	35.39 ***	5.67 ***	1.15
- πληροφόρηση	26.34 ***	3.65 ***	1.34
- υπηρεσίες	22.05 **	2.69 ***	1.94 *
- ακίνητα	27.47 ***	3.90 ***	1.50
- χρηματοοικονομικός τομέας	35.84 ***	5.77 ***	1.03
- εμπόριο	27.59 ***	3.93 ***	1.02
Μοντέλα (15 έως 21)			
Εξαρτημένη μεταβλητή:			
Ακραία φτώχεια			
Ανεξάρτητη μεταβλητή:			
- βιομηχανία	20.55 **	2.36 **	3.19 ***
- αγροτικός τομέας	33.08 ***	5.16 ***	5.06 ***
- πληροφόρηση	26.04 ***	3.58 ***	4.38 ***
- υπηρεσίες	15.31	1.18	2.33 **
- ακίνητα	11.46	0.32	1.58
- χρηματοοικονομικός τομέας	14.67	1.04	2.62 ***
- εμπόριο	33.18 ***	5.18 ***	4.56 ***

Ο ρόλος της κλαδικής διάρθρωσης στην οικονομική ανάπτυξη, τις ανισότητες και τη φτώχεια

Σειρά			
- οικονομική ανισότητα	106.67 ***	21.61 ***	9.79 ***
- φτώχεια	32.81 ***	5.10 ***	1.34

Έλεγχοι διαστρωματικής εξάρτησης (ανισότητες & φτώχεια)

	CIPS (level)	CIPS (first difference)
- οικονομική ανισότητα	-1.26 (≥ 0.10)	-12.20 (< 0.01)
- φτώχεια	-1.26 (≥ 0.10)	0.50 (≥ 0.10)

Έλεγχοι CIPS

Τρύφωνας Λεμοντζόγλου

	Constant		Constant and trend	
	Panel cointegration statistics	Group mean panel cointegration statistics	Panel cointegration statistics	Group mean panel cointegration statistics
Model 8				
V-stat	1.81 **		0.17	
Rho-stat	-1.00	-0.08	-0.16	0.61
PP-stat	-0.97	-0.81	-0.94 *	-0.83
ADF-stat	-1.20 *	-1.08	-1.48 **	-1.18
Model 9				
V-stat	1.40 *		0.63	
Rho-stat	-0.34	0.24	-0.29	0.44
PP-stat	-0.18	-0.18	-1.03 *	-1.15
ADF-stat	-0.32	-0.51	-1.74 **	-1.62 **
Model 11				
V-stat	2.43 ***		1.71	
Rho-stat	-1.49 *	-0.29	-0.33	0.59
PP-stat	-1.25 *	-0.92	-0.90	-0.63
ADF-stat	-2.02 **	-2.35 ***	-1.19 *	-1.93 **

Έλεγχος συνολοκλήρωσης με τη μέθοδο του Pedroni (κλαδική διάρθρωση & οικονομική ανισότητα)

Ο ρόλος της κλαδικής διάρθρωσης στην οικονομική ανάπτυξη, τις ανισότητες και τη φτώχεια

	Constant		Constant and trend	
	Panel cointegration statistics	Group mean panel cointegration statistics	Panel cointegration statistics	Group mean panel cointegration statistics
Model 15				
V-stat	2.83 ***		0.22	
Rho-stat	-2.22 ***	-1.40 *	-0.67	-0.42
PP-stat	-2.34 ***	-2.55 ***	-1.79 ***	-2.62 ***
ADF-stat	-2.05 **	-2.85 ***	-1.41 **	-3.57 ***
Model 16				
V-stat	2.77 ***		0.20	
Rho-stat	-2.16 ***	-1.64 **	-0.27	0.05
PP-stat	-2.40 ***	-3.01 ***	-1.19 **	-1.68 **
ADF-stat	-2.24 ***	-4.00 ***	-0.97 **	-2.87 ***
Model 18				
V-stat	2.03 **		0.30	
Rho-stat	-1.94 *	-0.78	0.03	0.71
PP-stat	-2.25 **	-1.89 **	-1.52	-1.53 *
ADF-stat	-2.03 **	-2.74 ***	-1.64	-2.45 ***

Έλεγχοι συνοκλήρωσης με τη μέθοδο του Pedroni (κλαδική διάρθρωση & φτώχεια)

	Fisher stat. (from trace test)	Fisher stat. (from max-eigen test)
Model 8		
None	26.75 **	19.57 **

Τρύφωνας Λεμοντζόγλου

At most 1	25.35 ***	25.35 ***
Model 9		
None	17.52	13.21
At most 1	20.72 **	20.72 **
Model 11		
None	13.32	10.75
At most 1	16.55 *	16.55 *

Έλεγχοι συνολοκλήρωσης με τη μέθοδο των Johansen & Fisher (κλαδική διάρθρωση & οικονομική ανισότητα)

	Fisher stat. (from trace test)	Fisher stat. (from max-eigen test)
Model 15		
None	21.08	13.62
At most 1	27.93 ***	27.93 ***
Model 16		
None	27.74 *	16.50 *
At most 1	33.96 ***	33.96 ***
Model 18		
None	12.09	7.34
At most 1	21.44 **	21.44 **

Έλεγχοι συνολοκλήρωσης με τη μέθοδο των Johansen & Fisher (κλαδική διάρθρωση & φτώχεια)

Κύριοι προσδιοριστικοί παράγοντες της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα

Κωνσταντίνος Ν. Φωτιάδης,^{*} Βασίλειος Βλάχος,^{**} Αριστείδης Μπιτζένης[‡]
και Πρόδρομος Χατζόγλου[#]

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η ανάδειξη των κύριων προσδιοριστικών παραγόντων της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα μέσα από την ανάλυση πρωτογενών δεδομένων που συλλέχθηκαν από 2.653 ερωτηματολόγια με θέμα τη «Φορολογική Συμμόρφωση των πολιτών». Τα δεδομένα αφορούν την περίοδο πριν την κρίση της πανδημίας και μετά την πολυετή οικονομική κρίση και η ανάλυσή τους τη χρήση δομικών εξισώσεων αναδεικνύει τη σημασία της φορολογικής ηθικής, της απόδοσης και της διαφθοράς των φορολογικών αρχών στη δικαιολόγηση του φαινομένου της φοροδιαφυγής. Τα συμπεράσματα διαφοροποιούνται από προγενέστερες εργασίες και προσφέρουν χρήσιμες κατευθύνσεις για τη χάραξη πολιτικής με σκοπό τη μείωση της παραοικονομίας.

Λέξεις-κλειδιά: παραοικονομία, φοροδιαφυγή, φορολογική ηθική, φορολογική συμμόρφωση

^{*} Διδάκτωρ, Μέλος Σ.Ε.Π στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο και Εφοριακός Ελεγκτής (ΑΑΔΕ)

^{**} Επίκουρος Καθηγητής Μακροοικονομικής, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Διεθνές Πανεπιστήμιο της Ελλάδος

[‡] Καθηγητής, Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

[#] Καθηγητής, Τμήμα Μηχανικών Παραγωγής και Διοίκησης, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Εισαγωγή

Σε ένα ασταθές οικονομικό περιβάλλον, κληρονομιά της δεκαετούς οικονομικής κρίσης (2008-2018), του οικονομικού αποτυπώματος της πανδημίας (2020-2021) αλλά και της συνεχιζόμενης εμπόλεμης κατάστασης στην Ουκρανία και στο Ισραήλ, η ελληνική οικονομία χρειάζεται μέχρι και το τελευταίο σεντ σε φόρους προκειμένου να υλοποιήσει το δημοσιονομικό πρόγραμμά της. Στην επίτευξη του συγκεκριμένου στόχου προφανώς θα συμβάλει και η μείωση της αδήλωτης οικονομικής δραστηριότητας ή παραοικονομίας. Στο συμπέρασμα αυτό συνηγορεί και το μέγεθος της ελληνικής παραοικονομίας ως ποσοστό του ΑΕΠ, το οποίο είναι διαχρονικά υψηλό σε σχέση με τα αντίστοιχα μεγέθη των ανεπτυγμένων οικονομιών του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ) και της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ).¹

Η προσπάθεια όλων των ελληνικών κυβερνήσεων για την πάταξη της φοροδιαφυγής εκφράζεται και από εκθέσεις του ΟΟΣΑ (OECD, 2016· OECD, 2023), καθώς γίνεται αντιληπτό ότι το πρόβλημα του φαινομένου της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα παραμένει μείζον, παρά τις όποιες προσπάθειες για την πάταξή του. Τα δυνητικά έσοδα από την εφαρμογή των προτάσεων του ΟΟΣΑ για τη μείωση της φοροδιαφυγής και τη βελτίωση των εισπράξεων εκτιμώνται στο 1% του ΑΕΠ έως το 2030 (OECD, 2023, σελ. 39).

Μια μείωση της παραοικονομίας, υπό την προϋπόθεση ότι μέρος της θα μεταφερθεί στην επίσημη οικονομία, θα έχει επίσης και πολλά περισσότερα οφέλη επιπλέον της επίτευξης των δημοσιονομικών στόχων. Πρώτον, θα βελτιωθεί η εικόνα για την ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας (Vlachos & Bitzenis, 2021, σελ. 18), καθώς θα μειωθεί η στρέβλωση σχετικών δεικτών όπως της παραγωγικότητας της εργασίας. Δεύτερον, στην περίπτωση που η μείωση της παραοικονομίας θα συνεπάγεται και τη βελτίωση του θεσμικού περιβάλλοντος, θα καταστήσει τις ελληνικές επιχειρήσεις πιο εξωστρεφείς, πιο πρόθυμες να καινοτομήσουν και συνεπώς πιο ανταγωνιστικές (Vlachos, 2024). Τρίτον, στην περίπτωση που η μείωση της παραοικονομίας θα συνεπάγεται και μείωση της διαφθοράς, θα ευνοήσει τη φορολογική συμμόρφωση των επιχειρήσεων (Vlachos & Bitzenis, 2016) και τις επενδύσεις στην καινοτομία (Vlachos, 2022).

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η ανάδειξη των κύριων προσδιοριστικών παραγόντων της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα. Η ανάδειξή τους προκύπτει από την ανάλυση δεδομένων που συλλέχθηκαν από 2.653 ερωτηματολόγια με θέμα τη

«Φορολογική Συμμόρφωση των πολιτών» και προσφέρει χρήσιμες κατευθύνσεις για τη χάραξη πολιτικής με σκοπό τη μείωση της παραοικονομίας. Το ερωτηματολόγιο είναι αναρτημένο στο Παρατηρητήριο Μέτρησης της Παραοικονομίας σε όλη την Ελλάδα (www.paraoikonomia.gr) και αφορά την καταγραφή των απόψεων των ατόμων αναφορικά με τη φορολογική συμμόρφωση. Προγενέστερη έρευνα ανάλογου δείγματος ήταν η μελέτη των Bitzenis και Vlachos (2018) που αφορούσε τη φορολογική ηθική στην Ελλάδα την περίοδο της οικονομικής κρίσης (2015-2016). Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στην ανάλυση πρωτογενών δεδομένων που αφορούν την περίοδο πριν την κρίση της πανδημίας και μετά την πολυετή οικονομική κρίση, για να αναδείξει το ρόλο πέντε προσδιοριστικών παραγόντων της φορολογικής συμμόρφωσης: α) ανταποδοτικότητα της φορολογικής συνεισφοράς, β) πολυπλοκότητα του φορολογικού συστήματος, γ) απόδοση και δ) διαφθορά των φορολογικών αρχών και ε) φορολογική ηθική. Τα αποτελέσματα της εργασίας διαφοροποιούνται από τα συμπεράσματα προγενέστερων εργασιών.

Η εργασία παρουσιάζεται σε τέσσερις ενότητες. Η επόμενη παρουσιάζει μια ανασκόπηση της βιβλιογραφίας αναφορικά με την έννοια της παραοικονομίας και τους καθοριστικούς προσδιοριστικούς παράγοντες της αδήλωτης οικονομικής δραστηριότητας στην Ελλάδα και καταλήγει στην διαμόρφωση των υποθέσεων της εργασίας. Η τρίτη ενότητα παρουσιάζει τη μέθοδο συλλογής και ανάλυσης των δεδομένων. Η τέταρτη ενότητα παρουσιάζει τα αποτελέσματα της ανάλυσης και η πέμπτη τα συνοψίζει και προτείνει θέματα για περαιτέρω έρευνα.

2. Βιβλιογραφική επισκόπηση

2.1 Παραοικονομία

Είναι απαραίτητο να προσδιοριστεί η άτυπη (informal) ή ανεπίσημη (unofficial) ή αδήλωτη (unregistered) οικονομική δραστηριότητα πριν τη συζήτηση των προσδιοριστικών της παραγόντων. Ο Dell'Anno (2022) κάνει διάκριση μεταξύ του άτυπου τομέα (informal sector), ο οποίος επικεντρώνεται στις παραγωγικές μονάδες ως ποσοστό των συνολικών εμπλεκόμενων μονάδων, και της παραοικονομίας (informal economy) που επικεντρώνεται στην προστιθέμενη αξία που δημιουργείται από άτυπες δραστηριότητες. Ο άτυπος τομέας και η παραοικονομία περιλαμβάνουν την παροχή τόσο παράνομων (π.χ. έσοδα από δωροδοκία) όσο και νόμιμων αγαθών και υπηρεσιών. Η σκιώδης οικονομία (shadow economy), η οποία αναφέρεται και σε

έγγραφο της ΕΕ, περιγράφει κάθε παράνομη πράξη που περιλαμβάνει την παροχή νόμιμων αγαθών και υπηρεσιών (Bitzenis κ.α., 2016α, σελ. 132). Η σκιώδης οικονομία είναι το μέρος της παραοικονομίας που μπορεί να μεταφερθεί στην επίσημη οικονομία και αναφέρεται στις συστάσεις της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (ΔΟΕ) για την επίτευξη των Στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης.²

Αρκετές μελέτες (Bitzenis κ.α., 2016β· Georgakopoulos, 2016, p. 73· Elgin κ.α., 2022), αναφέρουν ότι η έκταση της παραοικονομίας (άρα και της φοροδιαφυγής) τείνει να ακολουθεί τον οικονομικό κύκλο, καθώς, λόγω της μείωσης του διαθέσιμου εισοδήματος και της αύξησης της ανεργίας κατά τις περιόδους ύφεσης, πολλοί καταφεύγουν στη σκιώδη οικονομία, προσβλέποντας, ενδεχομένως, σε μια ευκαιρία για να επιβιώσουν, ακόμη και με λιγότερο επωφελείς όρους εργασίας (π.χ. ανασφάλιστοι).

2.2 Φοροδιαφυγή

Το φαινόμενο της φορολογικής παραβατικότητας εκδηλώνεται στην πράξη με διάφορες μορφές (π.χ. εισφοροδιαφυγή, μη απόδοση ΦΠΑ), οι οποίες υπάγονται σε μια ενιαία κατηγορία, αυτή της φοροδιαφυγής υπό ευρεία έννοια. Οι Alm and Gomez (2008) οριοθετούν την φοροδιαφυγή ως ένα σύνολο παράνομων συμπεριφορών και δράσεων ή παραλείψεων από άτομα με αποκλειστικό σκοπό την μείωση της νόμιμης φορολογικής τους υποχρέωσης. Το Βασικό Μοντέλο της Φοροδιαφυγής προσεγγίζει το φαινόμενο της φοροδιαφυγής από την οπτική γωνία του φορολογουμένου. Το μοντέλο δημιουργήθηκε από τους Allingham και Sandmo (1972), και αναλύει την συμπεριφορά του ατόμου κατά την στιγμή συμπλήρωσης της φορολογικής του δήλωσης, δηλαδή κατά την στιγμή που προσδιορίζεται το μέγεθος του εισοδήματος που δηλώνεται στην δημόσια αρχή: η πιθανότητα επιβολής προστίμου και λοιπών κυρώσεων και το ύψος του προστίμου συγκρίνονται με το όφελος της φοροδιαφυγής.

Η πάταξη του φαινομένου της φοροδιαφυγής απαιτεί αφενός μέτρα επιβολής όπως την εντατικοποίηση των ελέγχων και την αυστηροποίηση των προστίμων και αφετέρου την τόνωση των παραγόντων που ενισχύουν την «εθελοντική» φορολογική συμμόρφωση, όπως η τόνωση της φορολογικής ηθικής (Kirchler κ.α., 2008). Ως υψηλή φορολογική ηθική αναφέρεται η εσωτερική επιθυμία των φορολογουμένων να πληρώνουν τους αναλογούντες φόρους, έστω και αν γνωρίζουν (εκ των προτέρων) ότι

δεν θα ελεγχθούν ποτέ και από κανέναν, στα πλαίσια μιας αναπτυσσόμενης και δημοκρατικής κοινωνίας (Cummings κ.α., 2009· Torgler & Schneider, 2009). Η φορολογική ηθική απέκτησε ιδιαίτερο ενδιαφέρον από τις αρχές του 1990 καθώς έγινε αντιληπτό ότι αποτελεί ένα σημαντικό παράγοντα τους φορολογικής συμμόρφωσης (Horodnic, 2018). Οι Luttmmer και Singhal (2014), προσδιόρισαν τη φορολογική ηθική με όλα τα μη χρηματικά κίνητρα που οδηγούν στη φορολογική συμμόρφωση: εγγενή κίνητρα (π.χ. αίσθημα ενοχής/ντροπής ή αλτρουιστικά κίνητρα συμμόρφωσης), β) το κίνητρο τους ανταποδοτικότητας των φόρων, γ) τη συμπεριφορά των συμπολιτών, οι οποίοι είτε επιβραβεύουν τη φορολογική συμμόρφωση είτε την κατακρίνουν, δ) την κουλτούρα και ε) την εκτίμηση της πιθανότητας ελέγχου/επιβολής προστίμου και άλλων κυρώσεων.

2.3 Ελληνική βιβλιογραφία των προσδιοριστικών παραγόντων της φορολογικής ηθικής και της φορολογικής συμμόρφωσης

Αρκετοί ερευνητές υποστήριξαν ότι, το φαινόμενο της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα ενδυναμώνεται λόγω της χαμηλής φορολογικής ηθικής των Ελλήνων φορολογουμένων, ένα γεγονός που εξηγείται από το χαμηλό επίπεδο της αντιλαμβανόμενης φορολογικής δικαιοσύνης και της ολοένα μειούμενης εμπιστοσύνης των πολιτών προς την κυβέρνηση και τους συμπολίτες τους (Karlanoglou & Rapanos, 2013).

Οι Bitzenis και Vlachos (2018) αναφέρουν στα συμπεράσματά τους ότι οι ατέλειες στην διαδικασία της ανταποδοτικότητας των φόρων αλλά και στην πληροφόρηση ήταν οι σημαντικότεροι παράγοντες που ευθύνονταν για την χαμηλή φορολογική ηθική στην Ελλάδα εν μέσω οικονομικής ύφεσης. Η αντίληψη για την δικαιοσύνη του φορολογικού συστήματος συνέβαλε επίσης καταλυτικά στην διαμόρφωση της φορολογικής ηθικής. Η επίδραση της συμπεριφοράς των συμπολιτών, οι κοινωνικές επιρροές, οι πολιτισμικοί παράγοντες αλλά και τα εγγενή κίνητρα είχαν μικρότερη επίδραση στην φορολογική ηθική των Ελλήνων φορολογουμένων (Bitzenis & Vlachos, 2018, σελ. 194).

Οι Drogalas et al. (2018, σελ. 1018) έδειξαν ότι οι Έλληνες πολίτες δεν αποφεύγουν τους φόρους λόγω των προσωπικών κερδών, αλλά μάλλον επειδή πιστεύουν ότι το κράτος δεν είναι σε θέση να κατανείμει σωστά τα δημόσια έσοδα. Επιπρόσθετα, η εργασία φωτογραφίζει ως σημαντικό παράγοντα της έλλειψης

φορολογικής ηθικής, το αναποτελεσματικό και διεφθαρμένο πολιτικό και φορολογικό σύστημα και τονίζουν ότι το κράτος πρέπει να κερδίσει την εμπιστοσύνη των πολιτών του προκειμένου να αυξήσει την φορολογική τους ηθική και να μειώσει τη φοροδιαφυγή.

Οι Litina και Palivos (2015) χρησιμοποιούν την έννοια του (κοινωνικού) στιγματισμού (social stigma) για να υποστηρίξουν το επιχείρημά τους ότι η καθιέρωση ισχυρών ηθικών αξιών μπορεί να αποτελέσει ένα κρίσιμο συμπλήρωμα στις πολιτικές αποτροπής της φοροδιαφυγής. Στην πραγματικότητα, προτείνουν ότι όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο της (αντιλαμβανόμενης από τους πολίτες) πολιτικής διαφθοράς, τόσο πιο πολύ δικαιολογούν το φαινόμενο της φοροδιαφυγής (Litina & Palivos, 2015, σελ. 4).

Οι Karlanoglou και Rapanos (2015) μελέτησαν την εφαρμογή του υποδείγματος slippery slope (Kirchler κ.α., 2008) στην περίπτωση της Ελλάδας και επιβεβαίωσαν ότι οι συνθήκες εμπιστοσύνης στις φορολογικές αρχές αυξάνουν την εθελοντική φορολογική συμμόρφωση. Επίσης, ένα σημαντικό συμπέρασμα της εργασίας είναι ότι η υψηλή εξουσία των φορολογικών αρχών δεν επηρεάζει την εθελοντική φορολογική συμμόρφωση.

Οι Fotiadis και Chatzoglou (2021), εξέτασαν την συνδυασμένη επίδραση δέκα παραγόντων που σχετίζονται με την εμπιστοσύνη, οι οποίοι ομαδοποιούνται σε τέσσερις διαστάσεις της φορολογικής ηθικής (εμπιστοσύνη στην ποιότητα διακυβέρνησης, εμπιστοσύνη στις αρχές και τους θεσμούς, εμπιστοσύνη στους συμπολίτες και τέλος εμπιστοσύνη στις προσωπικές αντιλήψεις). Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι η εμπιστοσύνη των Ελλήνων πολιτών στη φορολογική ανταποδοτικότητα είναι ο παράγοντας που επηρεάζει περισσότερο την φορολογική ηθική, με την εμπιστοσύνη των πολιτών στις φορολογικές αρχές και στον θεσμό της δημοκρατίας να ακολουθεί στενά.

Τέλος, ο Μητράκος (2023), στην διδακτορική του διατριβή συμπέρανε ότι εάν οι πολίτες αντιληφθούν ότι τα συμφέροντά τους (προτιμήσεις) ικανοποιούνται από τη χρήση της φορολογικής τους δαπάνης, τότε αυξάνεται η εμπιστοσύνη τους στο κράτος και η προθυμία τους να συνεισφέρουν προς αυτή την κατεύθυνση. Σε αντιδιαστολή, σε ένα αναποτελεσματικό κράτος ή σε ένα ατελές θεσμικό περιβάλλον, όπου υφίστανται φαινόμενα διαφθοράς στη φορολογική διοίκηση, δύσκαμπτης κρατικής γραφειοκρατία, αναξιόπιστης δικαιοσύνης κ.α., οι πολίτες θα έχουν μικρή εμπιστοσύνη στο πολιτικό

σύστημα και στην κρατική εξουσία εν γένει, και ως εκ τούτου, η φορολογική τους ηθική θα διαβρώνεται.

Με γνώμονα τα συμπεράσματα των παραπάνω εργασιών διαμορφώνονται οι εξής υποθέσεις:

Υ1. Η ανταποδοτικότητα των φόρων επιδρά θετικά στη φορολογική συμμόρφωση (αρνητικά στη φοροδιαφυγή).

Υ2. Η διαφθορά των φορολογικών αρχών επιδρά αρνητικά στη φορολογική συμμόρφωση (θετικά στη φοροδιαφυγή).

Με γνώμονα τα εγγενή κίνητρα της φορολογικής ηθικής που παρουσιάστηκαν στην ενότητα 2.2, διαμορφώνεται η παρακάτω υπόθεση:

Υ3. Η φορολογική ηθική επιδρά θετικά στη φορολογική συμμόρφωση (αρνητικά στη φοροδιαφυγή).

Με γνώμονα την επίδραση της πιθανότητας ελέγχου/επιβολής προστίμου και άλλων κυρώσεων στη φορολογική συμμόρφωση που παρουσιάστηκε στην ενότητα 2.2, διαμορφώνεται η παρακάτω υπόθεση:

Υ4. Η αποτελεσματικότητα (υψηλή απόδοση) των φορολογικών αρχών στην είσπραξη των φόρων (στους ελέγχους και στις επιβολές προστίμων) επιδρά θετικά στη φορολογική συμμόρφωση (αρνητικά στη φοροδιαφυγή).

Τέλος, με γνώμονα τα συμπεράσματα της εργασίας των Stamatopoulos κ.α. (2017) για την αρνητική επίδραση της πολυπλοκότητας του φορολογικού συστήματος στη φορολογική συμμόρφωση των επιχειρήσεων στην Ελλάδα, διαμορφώνεται η παρακάτω υπόθεση προς έλεγχο και στην περίπτωση των φυσικών προσώπων:³

Υ5. Η πολυπλοκότητα του φορολογικού συστήματος επιδρά αρνητικά στη φορολογική συμμόρφωση (θετικά στη φοροδιαφυγή).

3. Ερευνητική Μεθοδολογία

Οι μικροοικονομικές προσεγγίσεις για την εκτίμηση του μεγέθους της παραοικονομίας βασίζονται σε συλλογή δεδομένων από ερωτηματολόγια βάσει εθελοντικών απαντήσεων, ή από φορολογικούς ελέγχους. Ο κίνδυνος δήλωσης στοιχείων που απέχουν από την πραγματικότητα αντιμετωπίζεται με ερωτήσεις για τη γνώση των ερωτώμενων σχετικά με τη φορολογική συμμόρφωση του κοινωνικού τους περίγυρου και όχι για την προσωπική τους. Επίσης, παρόλο που θεωρείται ότι τα

ερωτηματολόγια υποεκτιμούν το μέγεθος της παραοικονομίας, η χρησιμότητά τους έγκειται στο γεγονός ότι παρέχουν λεπτομερείς πληροφορίες σχετικά με τα κίνητρα της φορολογικής συμμόρφωσης, τη δομή και τη σύνθεση των αδήλων δραστηριοτήτων, καθώς και τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά όσων συμμετέχουν στην παραοικονομία (για ανασκόπηση βλέπε Schneider, & Buehn, 2018).

Οι προσδιοριστικοί παράγοντες που εξετάζονται στην παρούσα μελέτη αποτελούν ένα σημαντικό μέρος των παραγόντων που εξετάστηκαν στο ερωτηματολόγιο «Φορολογική Συμμόρφωση των Πολιτών» αναρτημένο στην πλατφόρμα του Παρατηρητηρίου Μέτρησης της Παραοικονομίας σε όλη την Ελλάδα (www.paraoikonomia.gr). Τα δεδομένα αντλήθηκαν από ερωτηματολόγια τα οποία συμπληρώθηκαν ηλεκτρονικά πριν την κρίση της πανδημίας και μετά την πολυετή οικονομική κρίση. Οι απαντήσεις στις ερωτήσεις 1, 6 και 9 του Πίνακα 1 ακολουθούν μια κλίμακα τύπου Likert, όπου το 1 υποδηλώνει όχι, το 4 σημαίνει αδιάφορος και το 7 ναι. Οι απαντήσεις στις ερωτήσεις 2 και 3 είναι είτε ναι είτε όχι (δυναμικές μεταβλητές). Οι ερωτήσεις 1α και 1β προσεγγίζουν το φαινόμενο της φοροδιαφυγής ως κάτι που οι ερωτώμενοι θεωρούν ότι είναι αναμενόμενο λόγω των οικονομικών δυσκολιών και ως κάτι το οποίο δικαιολογείται.

Οι παράγοντες της φορολογικής συμμόρφωσης που περιγράφονται στο εν λόγω ερωτηματολόγιο προσαρμόστηκαν στα ελληνικά δεδομένα προκειμένου να αποτυπώνουν πλήρως την ελληνική πραγματικότητα. Υπάρχουν πολλές μελέτες, για διάφορες ευρωπαϊκές χώρες που δομήθηκαν πάνω στα αποτελέσματα πανομοιότυπων ερωτηματολογίων όπως οι μελέτες των Pedersen (2003), Haigner et al. (2013), Kazemier (2013), Krstić (2015), Bitzenis και Vlachos (2018) και Fotiadis και Chatzoglou (2021) για τις σκανδιναβικές χώρες, Γερμανία, Μεγάλη Βρετανία, Ολλανδία, Σερβία και Ελλάδα. Εδώ πρέπει να αναφερθεί ότι και διεθνή ερωτηματολόγια όπως τα Afrobarometer, AsiaBarometer, Latinobarómetro και World Values Survey περιλαμβάνουν ανάλογες ερωτήσεις για τη φορολογική ηθική και συμμόρφωση (βλέπε OECD, 2019, Annex A).

Το ερευνητικό μοντέλο ελέγχθηκε με τη χρήση δομικών εξισώσεων (SEM), με λανθάνουσες μεταβλητές (AMOS 7), μια προσέγγιση που προσφέρει αρκετά πλεονεκτήματα σε σχέση με τις παραδοσιακές αναλύσεις (Bagozzi and Yi, 1989). Τα δεδομένα αναλύθηκαν χρησιμοποιώντας την προσέγγιση δύο σταδίων, που προτείνεται από τους Anderson and Gerbing (1998). Στο πρώτο στάδιο, πραγματοποιήθηκε μια επιβεβαιωτική παραγοντική ανάλυση, η οποία μας βοηθάει να

εκτιμήσουμε την επάρκεια του μοντέλου μέτρησης, ενώ, στο δεύτερο στάδιο της ανάλυσης δεδομένων, το διαρθρωτικό μοντέλο ελέγχεται με την χρήση SEM. Το τελικό δείγμα της παρούσας εμπειρικής έρευνας αποτελείται από 2.653 άτομα, τα οποία συμπλήρωσαν ένα δομημένο ερωτηματολόγιο.

Πίνακας 1: Ερωτήσεις κύριων μεταβλητών του δείγματος

1. (α) Δεδομένων των οικονομικών δυσκολιών που αντιμετωπίζουμε στην Ελλάδα είναι αναμενόμενο να προσπαθεί κάποιος να μην δηλώσει μέρος των οικονομικών δραστηριοτήτων του; (π.χ. αδήλωτη εργασία, συντάξεις από εξωτερικό, έσοδα χωρίς την έκδοση αποδείξεων, κ.λπ.).
1. (β1) Δεδομένων των δυσκολιών δικαιολογείται ως πρακτική η φοροδιαφυγή; 1. (β2) Δεδομένων των δυσκολιών δικαιολογείται ως πρακτική η εισφοροδιαφυγή;
2. (α) Νιώθετε ότι η φορολογική συνεισφορά σας είναι ανταποδοτική ως προς την ποσότητα και την ποιότητα των δημοσίων υπηρεσιών που λαμβάνετε (π.χ. υγεία, παιδεία, κ.λπ.);
3. Πιστεύετε ότι είναι σωστό να πληρώνετε το φορολογικό βάρος που σας αποδίδει η πολιτεία όταν οι συμπολίτες σας έχουν αντίθετη άποψη ή/και φοροδιαφεύγουν;
6. Αξιολογήστε την απόδοση των φορολογικών αρχών με βάση τη δική σας εμπειρία ή του οικογενειακού ή του κοινωνικού σας περιγύρου: (α1) Απόδοση δικαιοσύνης στους ελέγχους. (α2) Αποδοτικότητα-Αποτελεσματικότητα. (α3) Βοήθεια και ενημέρωση των πολιτών.
6. (β) Αξιολογήστε την διαφθορά των φορολογικών αρχών με βάση την δική σας εμπειρία ή του οικογενειακού ή του κοινωνικού σας περιγύρου. (β1) Υπάρχει διαφθορά στα ελεγκτικά κλιμάκια των εφοριών; (β2) Πόσο μεγάλη είναι η πιθανότητα οι ελεγκτές να δέχονται να συγκαλύψουν φορολογικές παρατυπίες ή παραβάσεις έναντι κάποιας αμοιβής;
9. Πολυπλοκότητα του φορολογικού συστήματος. Πόσο πολύπλοκο είναι κατά τη γνώμη σας το φορολογικό σύστημα;

Το δείγμα αποτελείται κυρίως από γυναίκες (1.447 ή 54,5%), ανύπαντρες (1.385 ή 52,2%), χωρίς τέκνα (1.503 ή 56,7%), καλά μορφωμένες (46,9% είναι απόφοιτες πανεπιστημίου ενώ άλλες 19,8% κάτοχοι μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών), οι οποίες είναι μεταξύ 21-30 (41,9%) ή 31-50 (43,6%) ετών και εργάζονται στον δημόσιο τομέα (29,6%) ή στον ιδιωτικό τομέα (24,0%) ή είναι φοιτήτριες (24,5%). Τα περισσότερα από τα άτομα του δείγματος ζουν σε αστικές περιοχές (83,7%) κυρίως στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη (62,7%). Συνολικά, λαμβάνοντας υπόψη τα κύρια δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος, θα μπορούσε να συναχθεί το συμπέρασμα ότι είναι αντιπροσωπευτικό του συνόλου του πληθυσμού, καθώς στην Ελλάδα ο γυναικείος πληθυσμός είναι μεγαλύτερος από τον ανδρικό, ένα μεγάλο ποσοστό εργασίας απασχολείται στο δημόσιο τομέα και περισσότερος από το μισό πληθυσμό ζει γύρω από την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Εξειδικεύοντας περαιτέρω την

ανάλυση των δημογραφικών παραγόντων του δείγματος, στο επάγγελμα των ερωτώμενων (Πίνακας 2), διαπιστώνεται ότι οι πολίτες που εργάζονται ως μισθωτοί (ιδιωτικό και δημόσιο τομέα) μαζί με τους εργαζόμενους φοιτητές ανέρχονται σε $784+636+25=1.445$ ή 54,5% του δείγματος. Η έρευνα εστιάζεται περισσότερο στους ερωτώμενους πολίτες που απασχολούνται σε καθεστώς εξαρτημένης μισθωτής εργασίας καθώς η εν λόγω επαγγελματική ομάδα αδυνατεί, περισσότερο από τις υπόλοιπες ομάδες, να αποκρύψει εισοδήματα στην ετήσια φορολογική τους δήλωση ανεξάρτητα από το επίπεδο διαβίωσής της.

Πίνακας 2: Επαγγελματική ταυτότητα του δείγματος

Επάγγελμα	Συχνότητα	Ποσοστό
Δημόσιος Υπάλληλος	784	29,6
Ελεύθερος Επαγγελματίας (χωρίς προσωπικό)	200	7,5
Ιδιωτικός Υπάλληλος/ Στέλεχος	636	24,0
Επιχειρηματίας (με προσωπικό)	56	2,1
Φοιτητής	649	24,5
Άνεργος	215	8,1
Συνταξιούχος	77	2,9
Φοιτητής – Ιδιωτικός υπάλληλος	25	0,9
Αγρότης	11	0,4
Σύνολο	2653	100,0

4. Αποτελέσματα της έρευνας

4.1 Παραγοντική Ανάλυση

Το πρώτο βήμα για τον έλεγχο του ερευνητικού μοντέλου που παρουσιάζεται στο Σχήμα 1 είναι η παραγοντική ανάλυση η οποία θα επιβεβαιώσει την εγκυρότητα κατασκευής του ερωτηματολογίου, των εξεταζόμενων παραγόντων και την σωστή μέτρησή τους. Η παραγοντική ανάλυση έλαβε χώρα μόνο στους παράγοντες «Απόδοση φορολογικών αρχών», «Διαφθορά φορολογικών αρχών» και «Δικαιολογημένη πρακτική η μη δήλωση εισοδημάτων» και τα αποτελέσματα αυτής της ανάλυσης παρουσιάζονται στον Πίνακα 3. Οι δείκτες οι οποίοι εξετάστηκαν για την αξιολόγηση των αποτελεσμάτων της παραγοντικής ανάλυσης είναι οι: α) Κ.Μ.Ο., β) Bartlett 's test of sphericity, γ) Total Variance Explained (TVE) και δ) φορτίσεις της κάθε μεταβλητής στον παράγοντα που ανήκει.

Σύμφωνα με τον Malhotra (1999), για να είναι δυνατή η χρήση της παραγοντικής ανάλυσης, θα πρέπει ο δείκτης Κ.Μ.Ο. να παίρνει τιμές μεγαλύτερες του

0,6, το TVE να είναι μεγαλύτερο από 50% και οι φορτίσεις της κάθε μεταβλητής να είναι μεγαλύτερες από 0,5. Εξετάζοντας τα αποτελέσματα της παραγοντικής ανάλυσης, διαπιστώνεται ότι, έστω και οριακά, οι υπό εξέταση παράγοντες πληρούν τις παραπάνω προϋποθέσεις και, άρα, μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την περαιτέρω διερεύνηση του μοντέλου και των ερευνητικών υποθέσεων.

Πίνακας 3: Παραγοντική Ανάλυση

Factors	Items	KMO	TVE	Factor Loadings	Cronbach a
V6a – Απόδοση Φορολογικών Αρχών	1-3	0,668	71.254	0,783 - 0,894	0,795
V6b – Διαφθορά Φορολογικών Αρχών	1-2	0,500	85.909	0,927 - 0,927	0,835
V1b – Δικαιολογημένη Πρακτική	1-2	0,500	75.421	0,868 - 0,868	0,674

Στην παρούσα έρευνα, ο βαθμός αξιοπιστίας των παραγόντων εξετάστηκε με την χρήση του δείκτη Cronbach alpha (α), ο οποίος βρέθηκε ότι είναι μεγαλύτερος από 0,6. Το αποτέλεσμα σημαίνει ότι υπάρχει συνέπεια και αξιοπιστία στον τρόπο που μετρήθηκαν οι παράγοντες. Από τα αποτελέσματα της παραγοντικής ανάλυσης, διαπιστώνεται ότι οι ερωτήσεις που συνέθεσαν το ερωτηματολόγιο ήταν, σε μεγάλο βαθμό, αντιπροσωπευτικές για τους παράγοντες του μοντέλου που εξετάστηκε και καμία από αυτές δεν αποκλείστηκε.

4.1 Περιγραφική Ανάλυση

Οι πληροφορίες που συλλέγονται μέσω της περιγραφικής ανάλυσης επιτρέπουν την ανάλυση των δεδομένων με την χρήση σημαντικών πληροφοριών όπως π.χ. ο μέσος όρος (mean) ώστε να γίνει εφικτή η εξαγωγή χρήσιμων και γενικευμένων συμπερασμάτων για τους παράγοντες της φορολογικής συμμόρφωσης που επιδρούν στην απόφαση των Ελλήνων φορολογουμένων προκειμένου να δικαιολογούν την πρακτική της μη δήλωσης εισοδημάτων λόγω των οικονομικών δυσκολιών.

Πιο συγκεκριμένα (βλέπε Πίνακα 4), παρατηρείται ότι στον παράγοντα «Διαφθορά φορολογικών αρχών», οι ερωτώμενοι έχουν δώσει τις πιο αρνητικές απαντήσεις (με μέσο όρο 5,48) σε μια κλίμακα από 1 έως 7, όπου 1: μικρή πιθανότητα διαφθοράς και 7: μεγάλη πιθανότητα διαφθορά. Αντίστοιχα, παρατηρείται η ίδια αρνητική τάση των ερωτώμενων και για τον δεύτερο παράγοντα της ποιότητας διακυβέρνησης που αφορά την «Πολυπλοκότητα του φορολογικού συστήματος» με

μέσο όρο απαντήσεων (5,75), όπου 1: καθόλου πολύπλοκο και 7: πάρα πολύ πολύπλοκο. Επομένως, οι ερωτώμενοι έχουν μια ξεκάθαρη άποψη τόσο για το υψηλό επίπεδο διαφθοράς των φορολογικών αρχών, όσο και για το υψηλό βαθμό πολυπλοκότητας του φορολογικού συστήματος. Επιπλέον, ο παράγοντας «Απόδοση των φορολογικών αρχών», σύμφωνα με τις απαντήσεις των ερωτώμενων, τοποθετείται κάτω του μετρίου καθώς έχει μέσο όρο 3,08, όταν στην ίδια κλίμακα το 1: κακή απόδοση, 4: μέτρια απόδοση και 7: άριστη απόδοση. Τέλος, η εξαρτημένη μεταβλητή «Δικαιολογημένη πρακτική η μη δήλωση εισοδήματος» απαντήθηκε με μ.ο. 3,15, σε μια κλίμακα 1: δεν δικαιολογείται ως πρακτική, 7: δικαιολογείται ως πρακτική. Οι απαντήσεις που δόθηκαν στο παραπάνω ερώτημα, πυροδοτούν ένα σαφή προβληματισμό προς τις οικονομικές αρχές που καταρτούν τον προϋπολογισμό τους κράτους καθώς επιβεβαιώνεται η τάση συγκεκριμένων επαγγελματιών προς την κατεύθυνση της μη δήλωσης εισοδημάτων λόγω της οικονομικής δυσχέρειας.

Πίνακας 4: Περιγραφική Ανάλυση

Μεταβλητές	Μέσος	Τυπική Απόκλιση
Πολυπλοκότητα φορολογικού συστήματος	5,75	1,255
Ανταποδοτικότητα φορολογικής συνεισφοράς	1,17	0,496
Απόδοση φορολογικών αρχών	3,08	1,244
Διαφθορά φορολογικών αρχών	5,48	1,375
Δικαιολογημένη πρακτική η μη δήλωση εισοδήματος λόγω οικονομικών δυσκολιών	3,15	1,718
Αναμενόμενη η μη δήλωση μέρους των οικονομικών δραστηριοτήτων	3,60	2,122
Πληρωμή φόρων ακόμη και όταν άλλοι φοροδιαφεύγουν (φορολογική ηθική)	1,52	0,500

Πίνακας 5: AN.O.VA

Μεταβλητή	Επάγγελμα	
Δικαιολογημένη Πρακτική η μη δήλωση εισοδημάτων	Αγρότης	4,14
	Επιχειρηματίας	3,91
	Ελεύθερος Επαγγελματίας	3,80
	Ιδιωτικός Υπάλληλος	3,29
	Άνεργος	3,30
	Φοιτητής - Ιδιωτικός Υπάλληλος	3,28
	Φοιτητής	3,18
	Δημόσιος Υπάλληλος	2,76
	Συνταξιούχος	2,56
	Sig. = 0,000	

Από την ανάλυση AN.O.VA (Analysis of Variance) διαπιστώνεται ότι τα επαγγέλματα που δικαιολογούν περισσότερο την παραπάνω πρακτική (βλέπε Πίνακα 5) είναι οι ελεύθεροι επαγγελματίες (μ.ο. 3,80), επιχειρηματίες με προσωπικό (μ.ο. 3,91) και αγρότες (μ.ο. 4,14) σε σύγκριση με τους δημοσίου υπαλλήλους (μ.ο. 2,76) και τους συνταξιούχους (2,56) που αδυνατούν να αποκρύψουν εισοδήματα.

4.3 Ανάλυση Δομικών Εξισώσεων

Η μοντελοποίηση των παραγόντων της φορολογικής συμμόρφωσης και η επίδραση τους στην εξαρτημένη μεταβλητή «Δικαιολογημένη Πρακτική η μη δήλωση εισοδημάτων» απεικονίζεται στο Σχήμα 1. Οι τιμές των δεικτών καλής προσαρμογής (goodness of fit) στον Πίνακα 6 καταδεικνύουν τη συμβατότητα με τα εμπειρικά δεδομένα.

Πίνακας 6: Γενικοί δείκτες προσαρμογής

	CMIN/DF	CFI	GFI	NFI	RMR	RMSEA
Accepted Scores	<5	>0,900	>0,900	>0,900	<0,080	<0,100
Actual Scores	1,987	0,995	0,998	0,991	0,039	0,019

Σύμφωνα με το μοντέλο στο Σχήμα 1, διαπιστώνονται 4 βασικά σημεία:

1. Στην εξαρτημένη μεταβλητή δηλαδή στην «Δικαιολογημένη πρακτική των πολιτών στο να μην δηλώνουν όλα τα εισοδήματά τους λόγω οικονομικών δυσκολιών» επιδρούν άμεσα τρεις παράγοντες: η διαφθορά των φορολογικών αρχών, η απόδοση των φορολογικών αρχών και τέλος η φορολογική ηθική (δηλαδή η πληρωμή των αναλογούντων φόρων όταν οι υπόλοιποι πολίτες φοροδιαφεύγουν). Τον υψηλότερο βαθμό συσχέτισης έχει η φορολογική ηθική ($r = -0,13$), έπειτα η διαφθορά των φορολογικών αρχών ($r = 0,08$) και τέλος η απόδοση των φορολογικών αρχών ($r = 0,06$).
2. Επίσης, σημειώνεται η ισχυρή, άμεση και με αρνητικό πρόσημο επίδραση της φορολογικής ηθικής προς την τάση των πολιτών να δικαιολογούν την φοροδιαφυγή λόγω οικονομικής ανέχειας. Για άλλη μια φορά επαληθεύεται η αντιστρόφως ανάλογη σχέση μεταξύ των δυο μεταβλητών. Με άλλα λόγια, όταν ένας πολίτης διέπεται έντονα από το αίσθημα της φορολογικής ηθικής τότε δεν δικαιολογεί πρακτικές περί αποφυγής φορολόγησης ανεξάρτητα από την οικονομική κατάσταση που βιώνει.

3. Επιπλέον, σημειώνεται ο σημαντικός ρόλος του παράγοντα της διαφθοράς των φορολογικών αρχών καθώς η διαφθορά επιδρά τόσο με άμεσο τρόπο ($r = ,08$), όσο και με έμμεσο τρόπο στην εξαρτημένη μεταβλητή. Σύμφωνα με το προτεινόμενο μοντέλο διαπιστώνεται ότι η διαφθορά των φορολογικών αρχών επιδρά αρνητικά στον παράγοντα της φορολογικής ηθικής ($r = -0,6$), η οποία, με την σειρά της, επιδρά, επίσης αρνητικά ($r = -0,013$) στην εξαρτημένη μεταβλητή.
4. Τέλος, η ερμηνευτική δυνατότητα του εν λόγω μοντέλου είναι αρκετά διευρυμένη (44%) μέσω της «Αναμενόμενης πρακτικής περί μη δήλωσης εισοδημάτων λόγω οικονομικών δυσκολιών», η οποία συσχετίζεται με την «Δικαιολογημένη πρακτική» με τον υψηλότερο βαθμό συσχέτισης $r = 0,65$. Η σχέση μεταξύ των δυο παραγόντων θα μπορούσε να ερμηνευθεί από την σχέση μεταξύ αιτίας και αιτιατού καθώς μια δικαιολογημένη πρακτική είναι παρελθοντικά μια από τις αναμενόμενες πρακτικές ενώ μια αναμενόμενη πρακτική θα μπορούσε να είναι υποκειμενικά δικαιολογημένη.

Σύμφωνα με την υποδειγματοποίηση των σχέσεων των μεταβλητών που αναλύθηκαν με τα δεδομένα του δείγματος, οι υποθέσεις Y2, Y3 και Y4 γίνονται αποδεκτές καθώς επηρεάζουν με τον αναμενόμενο τρόπο στη δικαιολόγηση της πρακτικής της φοροδιαφυγής. Στην περίπτωση των εγγενών κινήτρων της φορολογικής ηθικής, δεν θεωρείται αναμενόμενο να προσπαθεί κάποιος να μην δηλώσει μέρος των οικονομικών δραστηριοτήτων του ακόμη και όταν υπάρχουν οικονομικές δυσκολίες. Τέλος, οι υποθέσεις Y1 και Y5 απορρίπτονται καθώς δεν επιδρούν άμεσα στη δικαιολόγηση της πρακτικής της φοροδιαφυγής.

4. Επίλογος

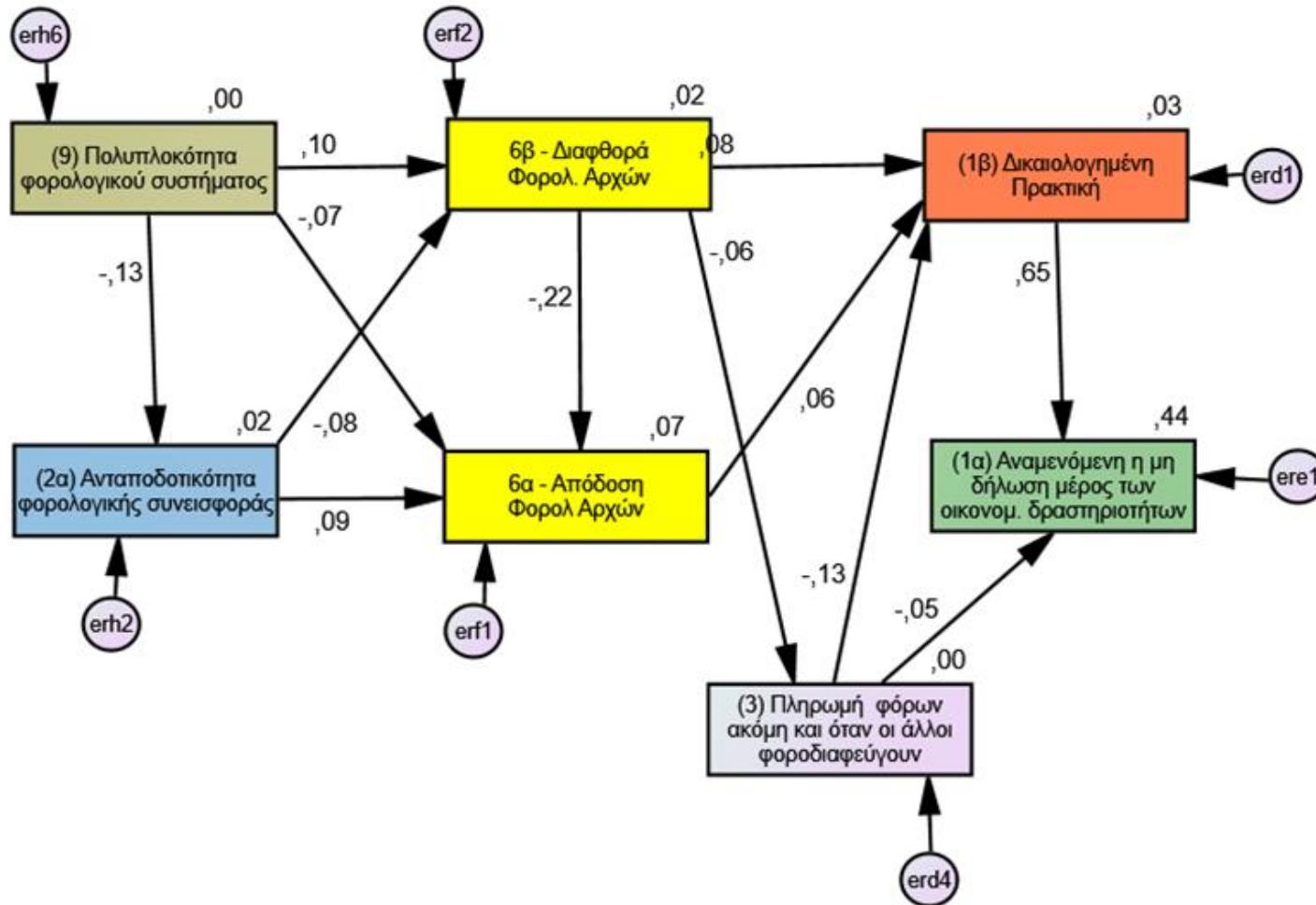
Η παρούσα εργασία εξέτασε την επίδραση πέντε παραγόντων στο φαινόμενο της φοροδιαφυγής. Διαπιστώθηκε ότι τον υψηλότερο συντελεστή αρνητικής συσχέτισης με την δικαιολογημένη πρακτική της μη δήλωσης εισοδήματος έχει ο παράγοντας φορολογική ηθική. Επιπλέον, διαπιστώθηκε ότι τόσο η αντιλαμβανόμενη υψηλή διαφθορά των φορολογικών αρχών όσο και τα αντιλαμβανόμενα χαμηλά επίπεδα απόδοσης των φορολογικών αρχών οδηγούν σε υψηλότερα επίπεδα την δικαιολογημένη από τους ερωτώμενους πράξη απόκρυψης εισοδημάτων.

Οι προτάσεις για τη διαμόρφωση πολιτικών για την πάταξη της φοροδιαφυγής που προκύπτουν από τα αποτελέσματα της εργασίας είναι η αναμόρφωση της φορολογικής αρχής αφενός όσον αφορά την απόδοση στην είσπραξη των φόρων και

αφετέρου όσον την αδιάφθορη λειτουργία του. Επίσης, χρειάζεται μεγαλύτερη τόνωση της φορολογικής ηθικής η οποία επιδρά ανασταλτικά στο φαινόμενο της φοροδιαφυγής. Για τον τρόπο της τόνωσης χρειάζεται περαιτέρω έρευνα καθώς το κίνητρο τους ανταποδοτικότητας των φόρων δεν βρέθηκε να επιδρά άμεσα στη φορολογική συμμόρφωση.

Οι περιορισμοί των αποτελεσμάτων της εργασίας που οδηγούν σε προτάσεις για περαιτέρω έρευνα είναι η σύγκριση μεταξύ των στρωμάτων που έχουν τη δυνατότητα να φοροδιαφεύγουν και αυτών που δεν μπορούν να φοροδιαφύγουν (π.χ. επιχειρηματίες και ελεύθεροι επαγγελματίες στην πρώτη περίπτωση και μισθωτοί και συνταξιούχοι στη δεύτερη). Επίσης, η σύγκριση μεταξύ των διαφορετικών επιπέδων εκπαίδευσης για την διερεύνηση της επίδρασης των διαφορών στην παιδεία (στα πλαίσια που αυτή προσδιορίζεται από την εκπαίδευση) και μεταξύ γενεών για την διερεύνηση της επίδραση των διαφορών στην κουλτούρα (στα πλαίσια που αυτή μεταβάλλεται από γενιά σε γενιά).

Σχήμα 1: Προτεινόμενο μοντέλο

Βιβλιογραφία

Ελληνική

Μητράκος, Π. (2023). Αναζήτηση οικονομικών κοινωνικών και πολιτικών παραγόντων επιρροής της φορολογικής συμμόρφωσης στην Ελλάδα: Μέτρα - πολιτικές διαμόρφωσης θετικής φορολογικής συνείδησης. Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών. <http://dx.doi.org/10.12681/eadd/54117>

Αγγλική

Allingham, M. and Sandmo, A. (1972). Income tax evasion: A theoretical analysis. *Journal of Public Economics*, 1 (3), pp. 323-338. [https://doi.org/10.1016/0047-2727\(72\)90010-2](https://doi.org/10.1016/0047-2727(72)90010-2)

Alm, J. and Gomez, J.L. (2008). Social capital and tax morale in Spain. *Economic Analysis and Policy*, 38 (1), pp. 73-87. [https://doi.org/10.1016/S0313-5926\(08\)50007-5](https://doi.org/10.1016/S0313-5926(08)50007-5)

Anderson, J.C. and Gerbing, D.W. 1998. Structural equation modeling in practice: A review and recommended two-step approach. *Psychological Bulletin*, 10 (3), pp. 411-423. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0033-2909.103.3.411>

Bagozzi, R.P. and Yi, Y. (1989). On the use of structural equation models in experimental design. *Journal of Marketing Research*, 26 (3), pp. 271-284. <https://doi.org/10.1177/002224378902600302>

Barra, C. and Papaccio, A. (2024). Does regulatory quality reduce informal economy? A theoretical and empirical framework. *Social Indicators Research*, 172 (2), pp. 543-567. <https://doi.org/10.1007/s11205-024-03319-6>

Bitzenis A., Vlachos, V. and Schneider, F. (2016β). An exploration of the Greek shadow economy: Can its transfer into the official economy provide economic relief amid the crisis? *Journal of Economic Issues*, 50 (1), pp. 165-196. <https://doi.org/10.1080/00213624.2016.1147918>

Bitzenis, A. and Vlachos, V. (2018). Tax morale in times of economic depression: The case of Greece. *Advances in Taxation*, 25, pp. 173-199. <https://doi.org/10.1108/S1058-749720180000025008>

Bitzenis, A., Vlachos, V., and Skiadas, D. (2016α). The legal framework for shadow economy in the European Union. *International Journal of Diplomacy and Economy*, 3 (2), pp. 131-143. <https://dx.doi.org/10.1504/IJDIPE.2016.081215>

Cummings, R.G., Martinez-Vazquez, J., McKee, M. and Torgler, B. (2009). Tax morale affects tax compliance: Evidence from survey and an artefactual field experiment. *Journal of*

- Economic Behavior and Organization*, 70 (3), pp. 447-457.
<https://doi.org/10.1016/j.jebo.2008.02.010>
- Drogalas, G., Anagnostopoulou, E., Pazarskis, M. and Petkopoulos, D. 2018. Tax Ethics and Tax Evasion, Evidence from Greece. *Theoretical Economics Letters*, 8 (5), pp. 1018-1027. <https://doi.org/10.4236/tel.2018.85070>
- Elgin, C., Kose, M.A., Ohnsorge, F. and Yu, S. (2022). Growing apart or moving together? Synchronization of informal- and formal-economy business cycles. In Ohnsorge, F. and Yu, S. (eds.), *The long shadow of informality: Challenges and policies*, pp. 93-122. Washington, D.C.: International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1753-3_ch3
- Elgin, C., Kose, M.A., Ohnsorge, F. and Yu, S. (2021). Understanding informality. *CERP Discussion Paper no. 16497*. Centre for Economic Policy Research, London.
- Fotiadis, K. and Chatzoglou, P. (2021). Tax morale: direct and indirect paths between trust factors: empirical evidence from Greece. *Journal of Economic Issues*, 55 (4), pp. 1066-1100. <https://doi.org/10.1080/00213624.2021.1994788>
- Georgakopoulos, T. (2016). *Tax evasion in Greece - A study*. diaNOEsis Research and Policy Institute. <https://www.dianeosis.org/en/2016/06/tax-evasion-in-greece/>
- Haigner, S.D., Jenewein, S., Schneider, F. and Wakolbinger, F. (2013). Driving forces of informal labour supply and demand in Germany. *International Labour Review*, 152 (3-4), pp. 507-524. <https://doi.org/10.1111/j.1564-913X.2013.00191.x>
- Horodnic, I.A. (2018). Tax morale and institutional theory: A systematic review. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 38 (9/10), pp. 868-886. <https://doi.org/10.1108/IJSSP-03-2018-0039>
- Kaplanoglou, G. and Rapanos, V. (2013). Tax and trust: The fiscal crisis in Greece. *South European Society and Politics*, 18 (3), pp. 283-304. <https://doi.org/10.1080/13608746.2012.723327>
- Kaplanoglou, G. and Rapanos, V. (2015). Why do people evade taxes? New experimental evidence from Greece. *Journal of Behavioral and Experimental Economics*, 56, pp. 21-32. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2015.02.005>
- Kazemier, B. (2013). Hidden workers and the hidden worker potential in the Netherlands. *Discussion paper (201306)*. Statistics Netherlands, Hague.
- Kirchler, E., Hoelzl, E. and Wahl, I. (2008). Enforced versus voluntary tax compliance: The slippery slope framework. *Journal of Economic Psychology*, 29 (2), pp. 210-225. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2007.05.004>
- Krstić, G. 2015. The concept of the survey of businesses and entrepreneurs operating informally. In Krstić, G. and Schneider, F. (eds.), *Formalizing the shadow economy in*

- Serbia: Policy measures and growth effects*, pp. 13-19. Cham: Springer.
https://doi.org/10.1007/978-3-319-13437-6_3
- Litina, A. and Palivos, T. (2015). Corruption and tax evasion: Reflection on Greek tragedy. *Bank of Greece Working Paper no. 193*.
<https://www.bankofgreece.gr/Publications/Paper2015193.pdf>
- Luttmer, E. and Singhal, M. (2014). Tax morale. *Journal of Economic Perspectives*, 28 (4), pp. 149-168. <https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/jep.28.4.149>
- Malhotra, N. (1999). *Marketing Research: An Applied Orientation*. Prentice Hall.
- OECD (2016). *Economic Surveys: Greece 2016*. Paris: OECD Publishing.
https://doi.org/10.1787/eco_surveys-grc-2016-en
- OECD (2019). *Tax morale: What drives people and businesses to pay tax?* Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/f3d8ea10-en>
- OECD (2023). *Economic Surveys: Greece 2023*. Paris: OECD Publishing.
<https://doi.org/10.1787/c5f11cd5-en>
- Pedersen, S. (2003). *The Shadow Economy in Germany, Great Britain and Scandinavia: A Measurement Based on Questionnaire Surveys* (No. 10). Rockwool Foundation Research Unit, Copenhagen.
- Schneider, F. and Buehn, A. (2018). Shadow economy: Estimation methods, problems, results and open questions. *Open Economics*, 1 (1), pp. 1-29. <https://doi.org/10.1515/openec-2017-0001>
- Stamatopoulos, I., Hadjidema, S. and Eleftheriou, K. (2017). Corporate income tax compliance costs and their determinants: Evidence from Greece. *Advances in Taxation*, 24, pp. 233-270. <https://doi.org/10.1108/S1058-749720170000024006>
- Torgler, B. and Schneider, F. (2007). The impact of tax morale and institutional quality on the shadow economy. *Journal of Economic Psychology*, 30 (2), pp. 228-245.
<https://doi.org/10.1016/j.joep.2008.08.004>
- Vlachos, V. (2022). The effect of institutions on R&D investment: the case of four mediterranean euro area states. *Journal of Applied Accounting Research*, 23 (4), pp. 788-805. <https://doi.org/10.1108/JAAR-07-2021-0191>
- Vlachos, V. (2024). The effects of informal competition on firms' innovation in Greece. *International Journal of Development Issues*, in press. <https://doi.org/10.1108/IJDI-08-2023-0192>
- Vlachos, V. and Bitzenis, A. (2016). Tax compliance of small enterprises in Greece. *International Journal of Entrepreneurship and Small Business*, 28 (2/3), pp.380-389.
<https://dx.doi.org/10.1504/IJESB.2016.076646>
- Vlachos, V. and Bitzenis, A. (2021). Competitive Position and Dynamics of the Greek Economy. In Vlachos, V., Bitzenis, A. and Sergi, B.S. (eds.), *Modeling Economic*

Growth in Contemporary Greece, pp. 13-27. Emerald Publishing Limited, Leeds.
<https://doi.org/10.1108/978-1-80071-122-820211003>

Σημειώσεις

1. Για παράδειγμα, βλέπε Informal Economy Database στην ιστοσελίδα της Παγκόσμιας Τράπεζας: <https://www.worldbank.org/en/research/brief/informal-economy-database>. Βασίζεται στη μεθοδολογία των Elgin κ.α. (2021).
2. Βλέπε σελ. 25 του εγγράφου στο σύνδεσμο:
<https://www.ilo.org/public/english/standards/relm/ilc/ilc90/pdf/pr-25res.pdf>
3. Οι υπερβολικές ρυθμιστικές παρεμβάσεις και η γραφειοκρατία επηρεάζουν αρνητικά τη φορολογική συμμόρφωση και σε άλλες μεσογειακές χώρες της ΕΕ, όπως π.χ. στην Ιταλία (Barra & Paraccio, 2024).

Η δημόσια διπλωματία στον 21^ο αι.: Τεχνητή νοημοσύνη-Οι συνέπειες στην οικονομία και στις διεθνείς σχέσεις

Ζαφείριος Ρωσσίδης[#]

Περίληψη*

Θα εξετάσουμε την θέση της Δημόσιας Διπλωματίας ως εργαλείου εξωτερικής πολιτικής στον 21^ο αιώνα, τις ευκαιρίες που της παρουσιάζονται λόγω της Τέταρτης Βιομηχανικής Επανάστασης και της συνεπαγόμενης αλματώδους ανάπτυξης της Τεχνητής Νοημοσύνης και, συναφώς, την αλληλεπίδρασή της με τις διεθνείς οικονομικές σχέσεις. Θα μελετήσουμε και θα αναλύσουμε επίσης, τις προκλήσεις στις οποίες καλείται να ανταπεξέλθει, καθώς και στους κινδύνους που ελλοχεύουν από τη σύμπλευσή της με τις πρωτόγνωρες τεχνολογικές εξελίξεις. Περαιτέρω θα εξετασθεί η απόδοση των «εργαλείων» της Δημόσιας Διπλωματίας κατά την διάρκεια της πανδημίας COVID 19 και οι νέες ισορροπίες που αναδείχθηκαν στην διεθνή πολιτική και θα γίνει αναγωγή στην περίπτωση της Ελλάδος.

Λέξεις-κλειδιά: Δημόσια Διπλωματία, Reputational Security, Τεχνητή Νοημοσύνη, Ψηφιακή Οικονομία.

[#] Υπ. διδάκτωρ, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας και Προϊστάμενος του Γραφείου Δημόσιας Διπλωματίας στη Μόνιμη Αντιπροσωπεία της Ελλάδος στα Ηνωμένα Έθνη.
e-mail: zafeiris.rossidis@mfa.gr

* Οι εκτιμήσεις και οι απόψεις που διατυπώνονται στο παρόν άρθρο εκφράζουν αυστηρά και μόνο τον ίδιο τον συγγραφέα και σε καμία περίπτωση το Υπουργείο Εξωτερικών.

Εισαγωγή

Το μεταψυχροπολεμικό διεθνές σύστημα προσέδωσε περισσότερες δυνατότητες ελιγμών στα κράτη και τους διεθνείς δρώντες, ανεξαρτήτως μεγέθους ή ισχύος, ώστε να διαμορφώσουν μια πιο πολυδιάστατη εξωτερική πολιτική.

Η πολυμέρεια που χαρακτηρίζει τις διεθνείς σχέσεις και, μέσω αυτής, η ανάπτυξη νέων ευέλικτων και πολλαπλών συνεργασιών και συμμαχιών, διαμορφώνει προοπτικές μιας ποιοτικής μετατόπισης της διαδικασίας λήψης αποφάσεων σε επίπεδο διεθνούς οργάνωσης (διεθνής διακυβέρνηση), από θεσμική σε λιγότερο θεσμική, όπως fora και συνέργειες, με σημαντική εμπλοκή των οικονομικά αναδυόμενων χωρών.

Οι δυνατότητες ήπιας ισχύος¹ διευρύνονται, εκτός των αλλαγών στο διεθνές σύστημα και λόγω της ανάπτυξης της τεχνολογίας της επικοινωνίας. Η ήπια ισχύς δεν αφορά μόνο τα μικρά κράτη, αλλά και τα ισχυρά, καθώς και οικονομικά αναδυόμενες χώρες που την ασκούν ως μέσο για να προσελκύσουν, να πείσουν, να πετύχουν τους σκοπούς τους με τη δύναμη των πολιτικών ιδανικών, της γνώσης και του πολιτισμού.

Η Δημόσια Διπλωματία ως εργαλείο ήπιας ισχύος δίνει έμφαση στις διμερείς και πολυμερείς συνεργασίες και συνέργειες. Η ενσωμάτωσή της στην εξωτερική πολιτική των κρατών αποτελεί μια σημαντική νέα διάσταση στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής, περιλαμβάνοντας τομείς όπως τη διεθνή κοινή γνώμη, τη στρατηγική επικοινωνία, τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις και διάφορους φορείς της κοινωνίας πολιτών. Ειδικής αναφοράς η συνεργατική σχέση Δημόσιας και Οικονομικής Διπλωματίας στο πλαίσιο της εξωτερικής πολιτικής ενός κράτους. Η Δημόσια Διπλωματία εντοπίζει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και ανάγκες ενός λαού ή μιας πληθυσμιακής ομάδας άλλης χώρας² και προβαίνει στις δέουσες δράσεις, ώστε να δημιουργήσει θετική εικόνα, που με τη σειρά της θα διευκολύνει³ τις δράσεις Οικονομικής Διπλωματίας.⁴ Η δημόσια διπλωματία δεν ασκείται μόνο από κράτη, αλλά και από διεθνείς και υπερεθνικούς οργανισμούς. Οι πολυμερείς θεσμοί ολοένα αυξάνουν τη χρήση της δημόσιας διπλωματίας και άλλων επικοινωνιακών εργαλείων προκειμένου να προωθήσουν αποτελεσματικότερα τα κοινά ζητήματα που θέτουν ως στόχους.

Αφού παρατεθεί σύντομη ιστορική αναδρομή, αφορώσα στην Δημόσια Διπλωματία⁵, θα ορισθεί η έννοιά της και θα εκτεθούν τα χαρακτηριστικά της⁶. Ακολούθως, θα συνδεθεί με τα επιτεύγματα της Τεχνητής Νοημοσύνης και θα

συσχετισθεί με την Ψηφιακή Οικονομία, γεφυρώνοντας τις έννοιες Δημόσια και Οικονομική Διπλωματία⁷. Θα εξετασθούν αναλυτικά οι εξελίξεις που επιφέρει η ΤΝ στην άσκηση επιρροής σε μεγάλα κοινά⁸, όπως και οι επιπτώσεις τους στην κοινωνία⁹, στην οικονομία¹⁰ και στις διεθνείς σχέσεις¹¹. Ακολουθούν τα συμπεράσματα και οι προτάσεις για την Ελλάδα¹².

Ιστορική αναδρομή

Κάνοντας μια γρήγορη ιστορική αναδρομή, γίνεται αντιληπτό ότι η άσκηση ήπιας ισχύος δεν αποτελεί φαινόμενο της νεωτερικότητας. Η σημασία της προσάρτησης της κοινής γνώμης, μέσω της επιρροής, συναντάται ήδη από την εποχή της αρχαιότητας (Πλατιάς 2010:100), με ιδιαίτερη έμφαση στην περίοδο της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (Βυζάντιο), η άσκηση ήπιας ισχύος της οποίας αποτελούσε έναν βασικό πυλώνα της εξωτερικής πολιτικής της (Παπασωτηρίου, 2000:294-296). Συνίστατο δε, σε έναν συνδυασμό πολιτιστικής και οικονομικής διπλωματίας, που ενίοτε ενέπλεκε και τη σκληρή ισχύ της στρατιωτικής δύναμης της Αυτοκρατορίας, δημιουργώντας μια πρωτόλεια μορφή «έξυπνης ισχύος. Ας μην υποτιμούμε, επίσης και τη συνεισφορά στο μίγμα αυτό, της «διπλωματίας των συνοικεισίων», δηλαδή της επιρροής που πετύχαιναν οι γάμοι καλλίπυγων Βυζαντινών πριγκιπισσών με άξεστους, κατά κανόνα, ξένους ηγεμόνες, και των ωφελειών που προσπόριζαν στην εξωτερική πολιτική της Αυτοκρατορίας.

Ο Nye (2005) αναφέρεται στην περίπτωση της Γαλλίας κατά τον 17ο και 18ο αι., η οποία προώθησε τον πολιτισμό της και τη γαλλική κουλτούρα σε ολόκληρη την Ευρώπη. Η γαλλική έγινε η επίσημη γλώσσα της διπλωματίας και ομιλείτο σε πολλές βασιλικές αυλές όπως της Ρωσίας και της Πρωσίας. Τα ιδεώδη της Γαλλικής Επανάστασης μεταλαμπαδεύθηκαν απευθείας στους πληθυσμούς των ξένων χωρών και μετά τη γαλλική ήττα στον πόλεμο με την Πρωσία και η γαλλική κυβέρνηση προσπάθησε το 1883 να ανανεώσει την εικόνα της χώρας, μέσα από την προβολή της γλώσσας και της λογοτεχνίας από την Alliance Française, με αρκετές χώρες να ακολουθούν τα βήματά της.

Ο αιματηρός Α' ΠΠ επέφερε την άνοδο των προσπαθειών απόκτησης ήπιας ισχύος μέσω της προπαγάνδας. Οι ΗΠΑ δημιούργησαν γραφείο προπαγάνδας αμέσως μετά την είσοδό τους στον πόλεμο, ενώ προηγουμένως Γερμανία και Βρετανία ανταγωνίζονταν για τη δημιουργία ευνοϊκών εντυπώσεων στην αμερικανική κοινή γνώμη. Στη συνέχεια, έως και σήμερα, οι αμερικανικές κυβερνήσεις έκαναν πολλές

προσπάθειες άσκησης ήπιας ισχύος, ιδρύοντας θεσμούς και χρηματοδοτώντας δράσεις, κατατάσσοντας τις ΗΠΑ στους πρωτοπόρους της δημόσιας διπλωματίας δίπλα στη Μεγάλη Βρετανία (Nye 2005:178-194).

Ο σύγχρονος θεωρητικός της δημόσιας διπλωματίας Jan Melissen παρομοιάζει την δημόσια διπλωματία ως παλιό κρασί σε καινούργιες φιάλες, υπενθυμίζοντας ότι η επίσημη επικοινωνία με στόχο διεθνή ακροατήρια δεν είναι νέο φαινόμενο στις διεθνείς σχέσεις. Η δημιουργία και καλλιέργεια θετικής εικόνας, η προπαγάνδα και άλλες δραστηριότητες που καθορίζουν τη δημόσια διπλωματία είναι τόσο παλαιές όσο και η ίδια η διπλωματία (Melissen, 2005:4-5).

Στον Μεσοπόλεμο ο E.H. Carr, διαχώρισε τη διεθνή ισχύ σε στρατιωτική, οικονομική και σε ισχύ που αφορά στην διαμόρφωση κοινής γνώμης (Carr, 1964:108). Κατά τη διάρκεια του Β' ΠΠ και μετέπειτα στην περίοδο του Ψυχρού Πολέμου, οι ΗΠΑ, η ΕΣΣΔ και οι ευρωπαϊκές μεγάλες δυνάμεις επένδυσαν πολύ στο θέμα της επικοινωνίας με τον υπόλοιπο κόσμο.

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, το υψηλό κόστος χρήσης στρατιωτικής ισχύος και η έλευση των πυρηνικών όπλων, κατέστησαν τη στρατηγική της εκμηδένισης και των εκτεταμένων στρατιωτικών επιχειρήσεων λιγότερο ελκυστική, περιορίζοντας τη χρήση του πολέμου ως εργαλείου πολιτικής, ιδιαίτερος μεταξύ πυρηνικών δυνάμεων.

Στη σύγχρονη εποχή, με την τεράστια τεχνολογική πρόοδο, ιδιαίτερος στον τομέα των επικοινωνιών, άλλαξαν και οι απαιτήσεις στον χώρο της διπλωματίας. Σύμφωνα με τον Robert Cooper (2003), η διπλωματική επιτυχία σημαίνει εξωστρέφεια και διεθνική συνεργασία.

Η διαφάνεια και η πολυεπίπεδη συνεργασία καθιστούν αναγκαία την εύρεση περισσότερο συνεργατικών διπλωματικών σχέσεων, οι οποίες εμπλέκουν πολλές κατηγορίες δρώντων. Ένα από τα συστατικά ενός επιτυχημένου μοντέλου συνεργατικής διπλωματίας είναι η δημόσια διπλωματία (η οποία θα πρέπει να διακριθεί από την προπαγάνδα, βλ. και υποσημείωση 37), ως διαμόρφωση της θετικής εικόνας μιας χώρας (Melissen, 2005: 5-6).

Η σημασία της δημόσιας διπλωματίας για τη διαμόρφωση του διεθνούς περιβάλλοντος είναι πολύ μεγάλη και όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια, ασκείται όχι μόνο από μεμονωμένα κράτη, αλλά και από πολυμερείς οργανισμούς, όπως η ΕΕ και το NATO.

Ορισμός δημόσιας διπλωματίας

Ως Δημόσια Διπλωματία ορίζεται η προσπάθεια ενός κράτους να επηρεάσει ξένα κοινά, βελτιώνοντας την εικόνα του.¹³ Η εικόνα λειτουργεί ως μηχανισμός διαμεσολάβησης ανάμεσα στο εισερχόμενο μήνυμα και στην αντίδραση του δέκτη. Το μήνυμα επιδρά μόνο εάν μεταβάλλει την εικόνα που έχει ήδη σχηματίσει ο δέκτης και η οποία έχει δημιουργηθεί ως απόρροια της συνάθροισης όλων των προηγούμενων εμπειριών του. Σκοπός της Δημόσιας Διπλωματίας είναι η εικόνα που θα προβάλλει το κράτος ως σύνολο παραγόμενων μηνυμάτων να επιφέρει ριζική μεταβολή της υφισταμένης εικόνας¹⁴ που έχει στο μυαλό του ο δέκτης για το κράτος αυτό. Η μεταβολή της εικόνας μεταφράζεται σε μεταβολή της αντίληψης και σε επόμενο στάδιο σε μεταβολή στάσης έναντι του κράτους-πομπού.¹⁵

Οι βαθιές κοινωνικές αλλαγές που συντελέστηκαν το 2020 αναδιαμορφώνουν τις πρακτικές της Δημόσιας Διπλωματίας. Η πανδημία του κορονοϊού, μαζί με τις παράγωγες κοινωνικές και οικονομικές κρίσεις, έχει μεταμορφώσει την Δημόσια Διπλωματία, τοποθετώντας στον πυρήνα της τις ψηφιακές δυνατότητες και μεταβάλλοντας τη στρατηγική σκέψη. Υπό τις καινοφανείς αυτές συνθήκες καλείται να αναλάβει πρωταγωνιστικό ρόλο σε ό,τι αφορά την προσαρμογή στις αλλαγές που έχουν ήδη δρομολογηθεί στο πεδίο των διεθνών σχέσεων και της επικοινωνίας.

Η πανδημία αποτελεί σοβαρή και συνεχή απειλή για την κοινωνική και οικονομική σταθερότητα σε όλο τον κόσμο και αναδεικνύει την αδυναμία να συντονισθούν οι προσπάθειες για τον περιορισμό του ιού. Επιπλέον αποκαλύπτει τις βασικές πραγματικότητες της παγκόσμιας αλληλεξάρτησης και την κανονιστική αξία της διεθνούς συνεργασίας για την αντιμετώπιση κοινών μειζόνων προκλήσεων. Αναδύεται η ανάγκη να δημιουργήσουμε θεσμούς και κανόνες για ευρεία συνεργασία, ώστε να είμαστε καλύτερα προετοιμασμένοι να διαχειριστούμε την επόμενη παγκόσμια κρίση. Η Δημόσια Διπλωματία – οι δυνατότητες που προσφέρει για αμοιβαία συνειδητοποίηση, κατανόηση και αλληλεγγύη - είναι απαραίτητη για την δημιουργία τέτοιων διεθνών οικοσυστημάτων συνεργασίας και συμμετοχής.

Δημόσια διπλωματία και ψηφιακή οικονομία

Η παγκόσμια οικονομία εξερευνά πλέον νέους ορίζοντες, που καθορίζονται από συνεχείς τεχνολογικές εξελίξεις. Δεν θα ήταν άτοπο να χαρακτηρίσουμε την οικονομία του εγγύς μέλλοντος ως «οικονομία τεχνολογίας και ψηφιακής καινοτομίας». Το οικονομικό αύριο όμως, ξαναγράφει, εκτός από τους κανόνες της οικονομίας, και τους κανόνες της κοινωνίας, φέρνοντας στο προσκήνιο τις ανησυχίες του κοινού για την

ψηφιακή τεχνολογία και τις βαθιές προσωπικές, κοινωνικές και γεωπολιτικές της συνέπειες - συμπεριλαμβανομένης της διακυβέρνησης των δεδομένων, του "μέλλοντος της εργασίας" και της ραγδαία αυξανόμενης ισχύος των εταιρειών τεχνολογίας και κοινωνικής δικτύωσης. Όλα αυτά έχουν άμεσο αντίκτυπο στη μορφή της παγκόσμιας αγοράς. Μια σταθερή παγκόσμια αγορά απαιτεί μια λειτουργική παγκόσμια τάξη, η οποία βασίζεται στα θεμέλια της ψηφιακής εμπιστοσύνης, που πλέον υφίστανται μια σταδιακή υπονόμηση. Η Δημόσια Διπλωματία μπορεί να αναλάβει τη γεφύρωση του κόσμου των επιχειρήσεων με αυτόν της εξωτερικής πολιτικής, ώστε να επαναπροσδιορισθούν οι δεσμοί και οι ρόλοι τους. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η Δημόσια Διπλωματία διατηρεί ορθολογική συνεργατική σχέση με την Οικονομική Διπλωματία.

Η Δημόσια Διπλωματία στον 21^ο αιώνα, αξιοποιεί, πέραν των παραδοσιακών μεθόδων (μορφωτικές και πολιτιστικές ανταλλαγές, τουριστική προβολή, σχέσεις με Μ.Μ.Ε. -εφημερίδες, τηλεοπτικούς και ραδιοφωνικούς σταθμούς, διαδίκτυο και ΜΚΔ) και άλλους, μη συμβατικούς τρόπους, με τη βοήθεια των νέων τεχνολογιών (Virtual Reality, Augmented Reality, neural networks, εργαλεία της μηχανικής μάθησης¹⁶, natural language generation, (λογισμικό φυσικής γλώσσας)¹⁷, εργαλεία γραφής¹⁸ κλπ.).

Χρησιμοποιώντας αυτές τις νέες τεχνολογίες, η Δημόσια Διπλωματία διευρύνει και ενισχύει τις δυνατότητές της σε ό,τι αφορά την δημιουργία πολλών διεθνικών συνεργασιών μέσα από τη διπλωματία των πολιτών, την επονομαζόμενη "track two diplomacy" και την ενισχύει μέσα από τον διάλογο και τις ανταλλαγές στο πλαίσιο κοινών προγραμμάτων και συνεργατικών δράσεων. Τα online games, η ανάδειξη εικονικών χώρων, η αξιοποίηση της εικονικής και της επαυξημένης πραγματικότητας (Caudell T. P. and Mizell, D. W., 1992: 659-669), εφαρμογές όπως Wikipedia, google satellite, κλπ., αποτελούν νέα εργαλεία προς αξιοποίηση στη φαρέτρα της Δημόσιας Διπλωματίας (Cowan & Arsenault, 2008: 26-27).

Οι τεχνολογικές εξελίξεις από την επανάσταση της ψηφιοποίησης και μετά είναι ραγδαίες. Ο τομέας της βιομηχανίας στηρίζεται στην ανταλλαγή δεδομένων και την αυτοματοποίηση. Τεχνολογίες όπως τα κυβερνοφυσικά συστήματα, το Διαδίκτυο των Πραγμάτων (Internet of Things),¹⁹ το υπολογιστικό νέφος (cloud computing) και η γνωστική υπολογιστική είναι μερικά από τα χαρακτηριστικά της Τέταρτης Βιομηχανικής Επανάστασης (ΤΒΕ), την οποία διανύουμε.

Η ΤΒΕ εκτός από την περαιτέρω ανάπτυξη του Διαδικτύου και το Διαδίκτυο των Πραγμάτων χαρακτηρίζεται από τα μεγάλα δεδομένα (big data), τους αλγόριθμους, τη βιοτεχνολογία, τη ρομποτική, την ανάπτυξη και τη διασύνδεση τεχνολογιών όπως η νανοτεχνολογία, η τρισδιάστατη εκτύπωση, κ.ά.

Το βασικό χαρακτηριστικό της ΤΒΕ όμως, είναι η Τεχνητή Νοημοσύνη (ΤΝ). Υπάρχει πληθώρα ορισμών για το τι είναι η ΤΝ,²⁰ οι οποίοι συμφωνούν στο βασικό συμπέρασμα ότι πρόκειται για την ανάπτυξη της τεχνολογίας των υπολογιστών σε τέτοιο σημείο ώστε να εκτελεί καθήκοντα που συνδέονται με ευφυή όντα, δηλ. με αυτά τα όντα που μπορούν να προσαρμοστούν σε μεταβαλλόμενες συνθήκες.

Η ΤΝ βασίζεται σε αλγόριθμους προκειμένου να επιτύχει ένα αποτέλεσμα, το οποίο μπορεί να σχετίζεται ή όχι με τις ανθρώπινες μεθόδους για την επίτευξη στόχων. Οι ανθρώπινες διαδικασίες για την επίτευξη ενός στόχου, πολλές φορές επηρεάζονται από συναισθήματα, διότι σε αυτές παρεισφρεύουν η διαίσθηση, το ένστικτο κλπ.

Η ΤΝ ουσιαστικά αφορά σε «συστήματα λογισμικού (και πιθανώς και υλικού hardware), σχεδιασμένα από ανθρώπους. Στα συστήματα αυτά έχει ανατεθεί κάποιος σύνθετος στόχος ή στόχοι και με αυτό ως δεδομένο, ενεργούν στη φυσική ή στην ψηφιακή διάσταση, αντιλαμβανόμενα το περιβάλλον τους μέσα από την απόκτηση και την ερμηνεία επιλεγμένων αδόμητων και δομημένων δεδομένων, εκλογικεύουν τη γνώση, επεξεργάζονται τα δεδομένα που προκύπτουν μέσα από τα δεδομένα που έχουν στη διάθεσή τους και αποφασίζουν τις καταλληλότερες ενέργειες για να επιτύχουν τους στόχους που τους έχουν ανατεθεί».²¹

Σε ό,τι αφορά τα *ψηφιακά επιτεύγματα*, με την ανάπτυξη του Διαδικτύου των Πραγμάτων δημιουργήθηκε η σύνδεση μεταξύ πραγμάτων (προϊόντα, τοποθεσίες, υπηρεσίες) και ανθρώπων, μέσα από διασυνδεδεμένες τεχνολογίες και πολλαπλές ψηφιακές πλατφόρμες. Καθιστά, κατ' αυτόν τον τρόπο, πολύ πιο αποδοτική την προώθηση προϊόντων (επιστημονικών, πολιτιστικών, ενημερωτικών, τουριστικών) και αξιών, ιδεών, μηνυμάτων κλπ, σε αποστάσεις και χρόνους που μόνο θα μπορούσαμε να φανταστούμε λίγες δεκαετίες πριν.

Ο κόσμος έχει μετατραπεί σε μια πληροφοριο - σφαίρα που διαρκώς προσαρμόζεται στις δυνατότητες των Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνίας. Προσαρμόζουμε το περιβάλλον στις έξυπνες τεχνολογίες προκειμένου να διασφαλίσουμε ότι αργότερα θα αλληλεπιδράσουμε με αυτές επιτυχώς (Floridi 2014: 141).

Είναι ακριβώς το περιβάλλον στο οποίο η Νέα Δημόσια Διπλωματία καλείται να ανθίσει και να παράξει αποτελέσματα.

Η συνεχής εξέλιξη της τεχνολογίας μας δίνει τη δυνατότητα για περισσότερα έγγραφα, ετικέτες (tags), περισσότερους διασυνδεδεμένους ανθρώπους, περισσότερα εργαλεία και συσκευές για να επικοινωνούμε, αισθητήρες, δορυφόρους, περισσότερες πληροφορίες, κλπ. σε όλες τις πιθανές μεταβάσεις κάθε συστήματος. Τίθεται ένα συνεχώς εξελισσόμενο πλαίσιο λειτουργίας (enveloping), θετικό για το μέλλον της ελαφριάς ΤΝ και για των έξυπνων τεχνολογιών γενικότερα, που θα χρησιμεύσουν σε κάθε βήμα που θα γίνεται για τη διεύρυνση της πληροφοριο - σφαίρας (Floridi, 2014:141-151).

Η ΤΝ δεν απασχολεί μόνο τις εταιρείες τεχνολογίας, αλλά και τους κοινωνικοπολιτικούς θεσμούς, όσον αφορά στις επιπτώσεις που θα έχει στην κοινωνία. Ανάμεσα στα κείμενα που έχουν γραφτεί για το θέμα και έχουν καλύψει τη διάσταση της ΤΝ από τον τεχνολογικό έως τον φιλοσοφικό τομέα, άλλα είναι ενθουσιώδη και άλλα καταδικαστικά, χαρακτηρίζοντάς την ως τον νέο κοινωνικό κίνδυνο, ο οποίος είναι πολύ σοβαρότερος από ό,τι έχει περιγραφεί ως τώρα.

Η έννοια των δεδομένων (data) είναι βασική για την κατανόηση της ΤΝ. Οι άνθρωποι ανατρέχουν στα δεδομένα ανά πάσα στιγμή, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι βρίσκουν πάντα σωστές, επαρκείς και αμερόληπτες πληροφορίες. Οι τελευταίες ανακαλύψεις στον τομέα της ΤΝ δείχνουν ότι σε ορισμένες περιπτώσεις το να επιλεγθεί ο σωστός όγκος δεδομένων είναι πιο σημαντικό από την επιλογή του σωστού αλγόριθμου (Mueller & Massaron 2018: 36-39).

Όλοι οι αλγόριθμοι είναι ακολουθίες λειτουργιών που ψάχνουν να βρουν τη σωστή λύση σε ένα πρόβλημα σε μια λογική χρονική περίοδο και δίνουν αναφορά σε περίπτωση που δεν βρεθεί η λύση. Οι αλγόριθμοι της ΤΝ διαφέρουν από τους γενικούς αλγόριθμους διότι επιλύουν προβλήματα, η επίλυση των οποίων θεωρείται ως προϊόν της ανθρώπινης ευφυούς συμπεριφοράς. Στον τομέα της Δημόσιας Διπλωματίας, οι εφαρμογές της ΤΝ που μας ενδιαφέρουν είναι η τεχνητή δημιουργικότητα, η μηχανική όραση, η εικονική πραγματικότητα, η επεξεργασία εικόνας, η αναγνώριση προσώπου, η τεχνητή νοημοσύνη ψηφιακών παιχνιδιών, η γραφολογική αναγνώριση, η γλωσσική κατεργασία, η μετάφραση, τα chatterbots (εξομοιωτές ανθρώπινης συζήτησης), η οπτική αναγνώριση χαρακτήρων (αυτόματη αναγνώριση χαρακτήρων κειμένου), η αναγνώριση ομιλίας, η αυτοματοποιημένη λογική, η αυτοματοποίηση, η «εξόρυξη» δεδομένων, το φιλτράρισμα ανεπιθύμητων emails, τα υβριδικά ευφυή συστήματα, οι

ευφυείς πράκτορες και ο ευφυής έλεγχος, η παρουσίαση γνώσεων, ο σημασιολογικός ιστός - semantic web.

Η ΤΝ ως εργαλείο επηρεασμού της κοινής γνώμης

Η ανθρώπινη επικοινωνία επιτυγχάνεται με πάρα πολλούς τρόπους, όχι μόνο μέσω της ομιλίας και της γραφής. Ο ηλεκτρονικός υπολογιστής έχει ήδη εισάγει νέες μορφές επικοινωνίας. Κατ' αρχάς, η ΤΝ είναι υπεύθυνη για τη δημιουργία νέων αλφαβήτων, αρχίζοντας από τα emoticons, emoji, gifs, που μαζί με την αυτόματη μετάφραση βοηθούν τους ανθρώπους να αντικαταστήσουν την ανυπαρξία μιας κοινής γλώσσας και να βοηθήσουν την έκφραση και την επικοινωνία μέσω της γλώσσας του σώματος. Η ΤΝ μπορεί να βοηθήσει τους ανθρώπους να ανταλλάξουν ιδέες και να επικοινωνήσουν με πολλούς τρόπους: δημιουργία συνδέσεων βασισμένων σε έναν αριθμό κριτηρίων (πχ επαγγελματικά, όπως το LinkedIn.com), χρήση των πολυμέσων, εμπλουτισμός της ανθρώπινης αισθητηριακής αντίληψης μέσα από τις βάσεις δεδομένων που επεξεργάζεται κλπ (Mueller & Massaron 2018:111-134).

Ο όρος «αλληλεπίδραση ανθρώπου - πληροφορίας» (Human Information Interaction, HII) αφορά στην αλληλεπίδραση μεταξύ ανθρώπου - υπολογιστή (Human Computer Interaction), αλλάζοντας τα δεδομένα και δίνοντας μεγαλύτερο βάρος στο πώς οι άνθρωποι αλληλοεπιδρούν, σχετίζονται και επεξεργάζονται την πληροφορία ανεξάρτητα από το μέσον που τους συνδέει. Μια σημαντική συνιστώσα στην HII είναι ο τελικός σκοπός της αλληλεπίδρασης, η λήψη αποφάσεων. Η αποτελεσματική (βάσει δεδομένων) διαδικασία λήψης αποφάσεων βασίζεται σε μια ισορροπία ακριβείας μεταξύ της σωστής ποσότητας πληροφοριών και χρόνου και τη σωστή δυνατότητα εκτέλεσης της επιλογής. Η υπερφόρτωση με πληροφορίες περιορίζει την ικανότητα των ανθρώπων να αλληλοεπιδρούν με τις πληροφορίες και επηρεάζει αρνητικά και τα τρία ανωτέρω. Επιπλέον, αυτή η ισορροπία βασίζεται σε μια θεμελιώδη κατανόηση των ανθρώπινων γνωσιακών και ψυχολογικών χαρακτηριστικών, στο πλαίσιο της κατάστασης λήψης αποφάσεων. Καθίσταται σαφές πως η διαδικασία επηρεασμού διευκολύνεται και επιταχύνεται έτι περαιτέρω με την HII.²²

Εικονική και επαυξημένη πραγματικότητα

Δύο από τα πλέον αξιοποιήσιμα προϊόντα της ΤΝ είναι η Εικονική και η Επαυξημένη Πραγματικότητα, με εφαρμογές που μπορούν να αποτελέσουν εξαιρετικά εργαλεία άσκησης Δημόσιας Διπλωματίας.

Εικονική Πραγματικότητα (Visual Reality) είναι η δημιουργία ή η προσομοίωση από ηλεκτρονικούς υπολογιστές υπαρκτών ή ανύπαρκτων περιβαλλόντων, για τα οποία ο χρήστης έχει την ψευδαίσθηση ότι είναι αληθινά και όντως υφίστανται στον πραγματικό κόσμο. Πρόκειται, ουσιαστικά, για την δημιουργία ενός περιβάλλοντος ψευδαίσθησης, που βιώνεται σε τρεις διαστάσεις (3 D), όπου ο χρήστης όχι μόνο μπορεί να περιηγηθεί αλλά και να είναι ο πρωταγωνιστής. Η ψευδαίσθηση αυτή ονομάζεται *εμβύθιση* (Slater et al., 1994) και αφορά στον βαθμό που το σύστημα της ΤΝ επιτυγχάνει να απομονώσει τον χρήστη από το υπαρκτό του περιβάλλον, χρησιμοποιώντας ειδικές συσκευές.²³

Πέραν των πολλών εφαρμογών της σε πεδία όπως η πολεοδομία, η αρχιτεκτονική, η ιατρική, η βιομηχανία, η εκπαίδευση κλπ., η VR βρίσκει τεράστιο πεδίο εφαρμογών στον χώρο του τουρισμού (Μαρσέλη, 2008) και Πολιτισμού, με προμετωπίδα τα μουσεία και την αρχαιολογία. Τα μουσεία και άλλοι πολιτιστικοί φορείς προσφέρουν υπηρεσίες και εκπαίδευση, μέσα από εφαρμογές που επιτρέπουν την αλληλεπίδραση με τα εκθέματα του μουσείου ή με τον χώρο της ανασκαφής (Petridis et al., 2013).

Η προώθηση, επομένως, του συγκεκριμένου τρισδιάστατου πολιτιστικού προϊόντος (που δημιουργείται με τη χρήση της Εικονικής Πραγματικότητας) σε ξένα κοινά, μέσω της Δημόσιας Διπλωματίας, καθίσταται πιο εύκολη και πιο αποδοτική, αφού το ίδιο το προϊόν παρουσιάζεται ελκυστικότερο και σύγχρονο.

Το ίδιο ισχύει και για το τρισδιάστατο ψηφιακό ενημερωτικό υλικό, που οι υπηρεσίες Δημόσιας Διπλωματίας παράγουν για την πολιτιστική, εκπαιδευτική ή τουριστική προβολή της χώρας τους.

Επαυξημένη πραγματικότητα (Augmented Reality) είναι η σε πραγματικό χρόνο άμεση ή έμμεση θέαση ενός φυσικού, πραγματικού περιβάλλοντος, του οποίου τα στοιχεία επαυξάνονται από στοιχεία αναπαραγόμενα από συσκευές υπολογιστών, όπως ήχος, βίντεο, γραφικά ή δεδομένα τοποθεσίας. Η τεχνολογία Augmented Reality επιτρέπει την ζωντανή προβολή ενός φυσικού περιβάλλοντος, του οποίου όμως η πραγματικότητα είναι επαυξημένη με την προβολή πληροφοριών αλλά και εικονικών προσώπων ή χώρων σχεδιασμένων μέσα έναν ηλεκτρονικό υπολογιστή.²⁴ Ο συνδυασμός της κάμερας με το σύστημα GPS ενός κινητού τηλεφώνου επιτρέπουν

την προβολή επιπλέον πληροφοριών για ένα γεωγραφικό σημείο, διαμορφώνοντας ένα επαυξημένο πληροφοριακά τελικό αποτέλεσμα (Caudell, Mizell, 1992). Παρέχονται πληροφορίες που περιλαμβάνουν κείμενα, ήχους και videos και αφορούν ειδικά τη γεωγραφική θέση που βρίσκεται ο χρήστης και στοχεύει η κάμερα του. Οι προβολές δεδομένων είναι δυνατές είτε από τις οθόνες κινητών είτε από ειδικά γυαλιά προβολής Augmented Reality.²⁵

Στην προώθηση τουριστικού προϊόντος στο εξωτερικό, η Δημόσια Διπλωματία δύναται να χρησιμοποιήσει εφαρμογές AR. Μια σειρά νέων και καινοτόμων ιδεών, που ήδη βρίσκονται στο στάδιο της ανάπτυξης και παραγωγής, έρχονται να συνδράμουν στην προβολή περιοχών αλλά και των μνημείων που υπάρχουν σε αυτές. Μ' αυτόν τον τρόπο δυνητικοί τουρίστες αλλά και άτομα με κινητικές δυσκολίες μπορούν να εξερευνήσουν την περιοχή σα να βρίσκονται in situ και μάλιστα χωρίς τυχόν περισπασμούς και εμπόδια.²⁶

Μια παλιά τεχνική η οποία είναι πλέον επίκαιρη όσο ποτέ, καθώς με την βοήθεια της τεχνολογίας αναβιώνει και πάλι, η SFM (structure from motion) μπορεί να βοηθήσει τους αρμόδιους φορείς στη γρήγορη και με μεγάλη πιστότητα αναπαράσταση μνημείων (Ullman etc., 1979) καθώς δίνει την δυνατότητα της συρραφής ανεξάρτητων εικόνων και την δημιουργία τελικού αποτελέσματος. Με αυτήν τη μέθοδο έγινε η ανασύσταση της παλαιάς ακτογραμμής της Σαντορίνης (Oikonomidis et al., 2016), ενώ με την χρήση Eye-Tracking μπορεί να βελτιωθεί το βάθος, η ευκρίνεια καθώς και η εστίαση του χρήστη (Hillaire et al., 2008).

TN και MME

Η TN έχει αρχίσει να εφαρμόζεται και αναμένεται στο μέλλον να μεταβάλει τις επιχειρήσεις MME και ψυχαγωγίας, όχι μόνο ως προς το περιεχόμενο αλλά και ως προς την εμπειρία του καταναλωτή.

Η TN θα επηρεάσει όλους τους κρίκους της αλυσίδας αξιών στα MME, βοηθώντας τους δημιουργούς περιεχομένου να γίνουν πιο δημιουργικοί, τους επεξεργαστές περιεχομένου να γίνουν πιο παραγωγικοί και τους καταναλωτές πιο επιλεκτικούς, εφ' όσον θα μπορούν να επιλέξουν το περιεχόμενο που θα καλύπτει τα ενδιαφέροντά τους και τις προτιμήσεις τους. Η TN θα συνδράμει στην ανθρώπινη δημιουργικότητα και στην ανθρώπινη περιέργεια, εξοικονομώντας επίπονη και

χρονοβόρα εργασία μέσα από την έρευνα και αξιοποίηση μεγάλων βάσεων περιεχομένου.

Επίσης, οι εταιρείες ενημέρωσης μπορούν να επωφεληθούν στο έπακρο από την TN σε όλες τις αλυσίδες εφοδιασμού περιεχομένου για την αυτοματοποίηση των διαδικασιών, την οργάνωση του περιεχομένου και την εξατομίκευση της καταναλωτικής εμπειρίας. Μέσα από τεχνικές όπως η αναγνώριση εικόνας και μεταγραφής λόγου σε κείμενο, οι ετικέτες (tagging) στα μεταδεδομένα (metadata), είναι μέχρι στιγμής η πιο διαδομένη εφαρμογή της TN. Τα μεταδεδομένα τα οποία δημιουργούνται αυτόματα από αλγορίθμους της TN, μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να καθοδηγήσουν στρατηγικές εισόδων περιεχομένου. Τα εργαλεία της TN μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να προβλέψουν τη ζήτηση ώστε να προσαρμόσουν τις πηγές (στα κατά παραγγελία μοντέλα νεφών) ή να προβλέψουν πιθανές διαταραχές στην αλυσίδα παροχής περιεχομένου, επιφέροντας μεγάλη οικονομία στις εταιρείες. Στον τομέα της διανομής, η TN μπορεί να προσωποποιήσει την εμπειρία του καταναλωτή, καθοδηγώντας προτάσεις τίτλων και περιγράφοντας το περιεχόμενο βάσει των προτιμήσεων των καταναλωτών, τη μετάβαση δηλαδή από το μοντέλο ένας προς όλους στο μοντέλο ένας προς έναν.²⁷

Η TN χρησιμοποιείται στον τομέα της δημοσιογραφίας και μια από τις πιο δημοφιλείς εφαρμογές της ονομάζεται δημιουργία φυσικής γλώσσας (natural language generation), που μπορεί να μετατρέψει κομμάτια πληροφοριών σε αναγνώσιμα άρθρα.²⁸ Χρησιμοποιούνται επίσης τα εργαλεία της μηχανικής μάθησης προκειμένου να επισημανθούν τα στοιχεία εκείνα που κάνουν πολλών ειδών περιεχόμενα δημοφιλή και ελκυστικά, με εφαρμογή αυτών των παρατηρήσεων στη διαδικασία παραγωγής περιεχομένου, κάνοντας τα εργαλεία αυτά της TN ολοένα και πιο αποτελεσματικά.

Η επιλογή των ειδήσεων που μεταδίδονται βασίζεται σημαντικά στην εκτίμηση γεγονότων και πληροφοριών, κάτι πολύ εύκολο για τα εργαλεία TN, που συγκεντρώνουν και αναλύουν. Τα εργαλεία γραφής, με δυνατότητα χρήσης TN, μπορούν να προσαρμοστούν σύμφωνα με το κοινό – στόχο ενός άρθρου, να δημιουργήσουν ειδικό περιεχόμενο για τοπικές ειδήσεις, αθλητικές ομάδες, κοινωνικές συλλογικότητες, συνδικαλιστικούς φορείς κλπ.

Η TN προχωρά με γοργούς ρυθμούς τόσο πολύ στους τομείς δημιουργικής και περίπλοκης γραφής και ήδη η Ιαπωνία έχει λανσάρει πρόγραμμα που «έγραψε» μυθιστόρημα που παρ' ολίγον να κερδίσει λογοτεχνικό βραβείο (Rouhiainen 2018).

Τα εργαλεία της TN αναμένονται να βοηθήσουν στη συλλογή πληροφοριών για νέα άρθρα και να αντικαταστήσουν τις παραδοσιακές μορφές έρευνας.²⁹

Το βασικό πρόβλημα και ακανθώδες ζήτημα συζητήσεων είναι το θέμα των προκαταλήψεων στη δημιουργία αλγορίθμων, γεγονός που αναμένεται να προκαλέσει προβλήματα δεοντολογίας και χειραγώγησης της κοινής γνώμης. Η δέουσα εποπτεία της χρήσης TN είναι σαφές ότι θα κρίνει την κατεύθυνση προς την οποία θα στραφεί η κοινή γνώμη (Rouhiainen 2018).

Η TN χρησιμοποιείται εδώ και καιρό για τη δημιουργία ειδήσεων και ρεπορτάζ. Το λογισμικό φυσικής γλώσσας που βασίζεται στην TN, έχει την ικανότητα να αναλύει δεδομένα και να δημιουργεί σε ελάχιστη ταχύτητα μια ιστορία δομημένη στην ανάλυση που έχει κάνει.³⁰

Οι τύποι των αναφορών που προκύπτουν από τη χρήση αυτού του λογισμικού, βασίζονται στα δεδομένα των βάσεων και δεν περιέχουν απόψεις, γνώμες, παρατηρήσεις. Το πλεονέκτημα αυτού του λογισμικού είναι η υψηλή ταχύτητα επεξεργασίας μεγάλου όγκου δεδομένων προκειμένου να παρουσιαστεί ένα ενημερωμένο κείμενο στους αναγνώστες. Η συμμετοχή του ανθρώπου στη δημιουργία του κειμένου είναι απαραίτητη, σε στάδια, όπως η τροφοδότηση της TN με δεδομένα ή στην καθοδήγηση της TN να επεξεργαστεί συγκεκριμένα δεδομένα.

Η ρομποτ-δημοσιογραφία (Robojournalism), δεν μοιάζει πλέον κάτι το μακρινό. Η TN εξελίσσεται γοργά και αναμένεται ότι οι «ρομποτ-δημοσιογράφοι» θα έχουν την ικανότητα σε μικρό χρονικό διάστημα από τώρα, να συλλέγουν ακατέργαστα δεδομένα μόνοι τους, να τα αναλύουν, να εκφράζουν άποψη και γνώμη για το περιεχόμενο των δεδομένων.³¹

Η επικράτηση αυτού του είδους δημοσιογραφίας θα επιφέρει πολλά προβλήματα, τα οποία θα κληθούν οι ηγεσίες των κρατών να αντιμετωπίσουν, τα οποία θα αφορούν σε θέματα πνευματικής ιδιοκτησίας, δυσφήμισης, ιδιωτικότητας και προσωπικών δεδομένων, υποκίνησης μίσους λόγω φυλής, θρησκείας ή σεξουαλικού προσανατολισμού, διαφάνειας, κ.ά. Επίσης, η αυτοματοποιημένη δημιουργία ειδήσεων ενδέχεται να οδηγήσει στην εξατομίκευσή τους. Ένα λογισμικό TN που παράγει ένα γενικό ειδησεογραφικό άρθρο για τις μάζες, μπορεί να δημιουργεί το ίδιο άρθρο προσαρμοσμένο στον αναγνώστη. Οι προσαρμοσμένες ειδήσεις είναι ένας ιδιαίτερα ενδιαφέρων τομέας για τις εταιρείες MME, εφόσον, όσο ελκυστικές γίνονται σε αυτούς που τις διαβάζουν τόσο περισσότερα κέρδη μπορούν να αποφέρουν. Συλλέγοντας πληροφορίες για κάθε αναγνώστη (από το ιστορικό του διαδικτύου,

αναλύοντας τις τάσεις του είδους των θεμάτων που επιλέγει ο χρήστης), η ΤΝ θα μπορούσε να προσαρμόσει τα θέματα ή να τον στρέψει σε θέματα που είναι ελκυστικά γι' αυτόν (Μαζαράκη, 2019).

Κίνδυνοι από τη χειραγώγηση της πληροφορίας μέσα από την τεχνολογία ΤΝ

Με τον όρο κοινότητα, περιγράφεται μια ομάδα με κοινά ενδιαφέροντα και ταυτότητες που την καθιστούν διακριτή. Στο παρελθόν, οι κοινότητες είχαν μια συγκεκριμένη γεωγραφική τοποθεσία ενώ σήμερα με την τεχνολογική πρόοδο μπορούν να δημιουργηθούν στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και να έχουν ιδεολογικό, κοινωνικό και πολλούς άλλους προσανατολισμούς και ταυτότητες. Αυτός που κυβερνά το διαδίκτυο κυβερνά και τον κόσμο. Αυτό καταδεικνύει η νίκη Trump στις 8 Νοεμβρίου 2016, ο οποίος μάλιστα χαρακτηρίστηκε ως υπερδύναμη των μέσων κοινωνικής δικτύωσης.

Η ενσωμάτωση της ΤΝ σε μεγάλες εταιρείες επικοινωνίας και μέσων, λύνει πολιτικά και εταιρικά προβλήματα, αφαιρώντας ή μετατρέποντας αυτομάτως περιεχόμενα πριν καν προβληθούν και πριν πέσουν στην αντίληψη των χρηστών. Το επόμενο στάδιο είναι η «εκπαίδευση» των νευρωνικών δικτύων, ώστε να καταλαβαίνουν τις online συνομιλίες και να κατευθύνουν τη συζήτηση προς την επιθυμητή κατεύθυνση.

Η ανάλυση συναισθημάτων, που βασίζεται σε νευρωνικά δίκτυα, μπορεί να εφαρμοστεί, εκτός από τις προσωπικές συζητήσεις και σε συνδυασμένες δραστηριότητες κάθε χρήστη σε όλα τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ή πλατφόρμας. Το Facebook, από το 2017, δοκιμάζει έναν αλγόριθμο με σκοπό να αναγνωρίσει χρήστες με κατάθλιψη και αυτοκτονικές τάσεις, χρησιμοποιώντας αναγνώριση μοτίβου για την παρακολούθηση αναρτήσεων των χρηστών και τον εντοπισμό αυτών που ενδέχεται να έχουν αυτοκτονικές σκέψεις. Στη συνέχεια υπάρχει η δυνατότητα να προωθούν τις διαπιστώσεις στις ομάδες διαχείρισης περιεχομένου προκειμένου ο συγκεκριμένος χρήστης να λάβει μηνύματα εμψύχωσης και να συνδεθεί με δίκτυα ψυχολογικής υποστήριξης, χωρίς να έχει μεσολαβήσει κάποιος άλλος χρήστης προκειμένου να τραβήξει την προσοχή του Facebook. Το συγκεκριμένο επίτευγμα της ΤΝ ενώ έχει θετικό πρόσημο όσον αφορά στο κοινό καλό, συγχρόνως αποτελεί

πρόκληση σε ευαίσθητα θέματα ιδιωτικότητας στο διαδίκτυο, διότι μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την προώθηση στόχων σε κοινά με συγκεκριμένα συναισθηματικά χαρακτηριστικά ή φορτία (Singer & Brooking 2018).

Τα νευρωνικά δίκτυα μπορούν, επίσης, να χρησιμοποιηθούν από τις εταιρείες κοινωνικής δικτύωσης για την ανάλυση των συνδέσεων τις οποίες διαμοιράζονται οι χρήστες, κάτι το οποίο είναι πολύ χρήσιμο για την αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης και των fake news. Πολλές νέες εταιρείες εκπαιδεύουν τα νευρωνικά δίκτυα να επισημαίνουν άρθρα και επικεφαλίδες και να τα ελέγχουν βάσει στατιστικών στοιχείων που έχουν στην διάθεσή τους. Οι πιο σημαντικές εφαρμογές των νευρωνικών δικτύων στα κοινωνικά δίκτυα είναι αυτές αντικατάστασης των ανθρώπων, δηλαδή τα bots, με πιο προχωρημένη αυτήν των chatbots, που δίνουν απαντήσεις στις ερωτήσεις μας αντλώντας τες μέσα από τεράστιες βάσεις δεδομένων.

Τα νευρωνικά δίκτυα εκπαιδεύονται να μοιάσουν όσο περισσότερο γίνεται στον ανθρώπινο εγκέφαλο, όμως έχουν και πολλά μειονεκτήματα, όπως λάθη του δικτύου που δεν μπορούν να εντοπίσουν. Οι ειδικοί υποστηρίζουν ότι ο μεγαλύτερος κίνδυνος έγκειται στην πολύ μεγάλη ευελιξία τους, η οποία μπορεί να λειτουργήσει ως ωρολογιακή βόμβα σε ορισμένες περιπτώσεις. Κυβερνήσεις χωρών που δεν φημίζονται για την προσήλωσή τους στη δημοκρατία, μπορούν να χρησιμοποιήσουν τα νευρωνικά δίκτυα προκειμένου να παρακολουθούν και να λογοκρίνουν τους πολίτες τους.

Η χρήση νευρωνικών δικτύων για αθέμιτους σκοπούς, δεν αποτελεί το προνόμιο μόνο των κυβερνήσεων αλλά οποιοδήποτε μπορεί να κατασκευάσει και να εκπαιδεύσει εργαλεία ανοιχτού κώδικα. Καθώς τα δίκτυα αυτά έχουν τη δυνατότητα να μελετήσουν μαγνητοσκοπημένες ομιλίες για να βγάλουν συμπεράσματα, μπορούν επίσης, να μελετήσουν βάσεις δεδομένων λέξεων και ήχων προκειμένου να μπορέσουν να μιμηθούν τέλεια τη φωνή κάποιου ομιλητή, βάζοντάς του στο στόμα λέξεις που δεν είπε ποτέ.³²

Η ικανότητα σύνθεσης των νευρωνικών δικτύων όμως, δε σταματά σε αυτά που ακούμε και γράφουμε αλλά επεκτείνεται και σε αυτά που βλέπουμε. Μια ομάδα επιστημόνων πληροφορικής και οπτικοακουστικών, το 2016, από μια δυσδιάστατη φωτογραφία κατόρθωσε, με χρήση TN, να παρουσιάσει μια ρεαλιστική μάσκα του Muhammad Ali, να την εντάξει σε εικονική πραγματικότητα και να της δώσει τη φωνή του. Η εν λόγω τεχνολογία³³ μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να αλλάξει το παρόν ή το

μέλλον, έχοντας τεράστιες δυνατότητες με αποτελέσματα που δεν μπορούν να ταυτοποιηθούν εάν είναι πραγματικά ή όχι.

Τα νευρωνικά δίκτυα έχουν δυνατότητα να δημιουργήσουν ψεύτικα αντικείμενα, εντελώς καινούργια και αχρησιμοποίητα μέσω των γενετικών δικτύων και έχουν χρησιμοποιηθεί ήδη, για να δημιουργήσουν από συνθετικές εικόνες έκρηξης ψεύτικων ηφαιστειών έως ανύπαρκτα τοπία και διασημότητες.

Η διάδοση αυτής της τεχνολογίας θα οδηγήσει τους χρήστες της να μπορούν να δημιουργήσουν μια πειστική ομοιότητα οποιασδήποτε σκηνής ή προσώπου που μπορούν να φανταστούν. Λόγω του ότι η αρχική εικόνα που θα χρησιμοποιηθεί θα είναι αληθινή, θα είναι αδύνατον να ελεγχθεί η δημιουργία για τη γνησιότητά της. Με τις νέες μεθόδους και με την τεχνολογία του βίντεο, μπορούν να προβληθούν σκηνές που δεν υπήρξαν ποτέ στην πραγματικότητα και να χρησιμοποιηθούν ακόμα και ως αποδεικτικά στοιχεία (Μαζαράκη, 2019).

Η πιο σημαντική εξέλιξη στο πεδίο της επικοινωνίας είναι τα MADCOMs,³⁴ όπου η ΤΝ δεν θα μπορεί να ξεχωρίσει από τον ανθρώπινο χειριστή και ενδείκνυται για τρομερή κατάχρηση. Μέχρι στιγμής, είναι δυνατή η διάκριση ανθρώπου από botnets και sockpuppets,³⁵ αλλά στο εγγύς μέλλον αυτό θα γίνεται όλο και πιο δύσκολο. Αν δοθεί ένα botnet Twitter σε ένα MADCOM, το δίκτυο έχει τη δυνατότητα να αλλοιώσει την αλγοριθμική προβολή ενός θέματος, χωρίς να γίνει αυτό αντιληπτό, με τη δημιουργία ρεαλιστικών συνομιλιών που δεν θα οδηγούν μόνο σε νέες ειδήσεις αλλά και σε νέους κύκλους συζητήσεων, που θα εξαπατούν και θα χειραγωγούν τους χρήστες, παρέχοντας ακόμα και συνεντεύξεις σε δημοσιογράφους που δεν είναι ενήμεροι. Εάν ένα MADCOM τροφοδοτηθεί με αρκετά επιχειρήματα δεν θα επαναλάβει ποτέ τον εαυτό του. Εάν τροφοδοτηθεί με πολλές πληροφορίες για έναν πληθυσμό – στόχο, θα μπορέσει να δημιουργήσει ένα αφήγημα για κάθε πολίτη της χώρας. Λόγω του ότι το δίκτυο συνεχώς μαθαίνει και είναι σε εγρήγορση, εν μέσω κρίσης, θα είναι το πρώτο που θα αντιδράσει, δίνοντας δυσανάλογη προσοχή και καθοδηγώντας τα αφηγήματα των μέσων κοινωνικής δικτύωσης προς όποια κατεύθυνση ταιριάζει στους χρήστες.

Ακόμα κι ο πόλεμος των likes έχει κανόνες, με την πληροφοριακή ροή να εξελίσσεται σταθερά και το διαδίκτυο να είναι σήμερα το κυριότερο μέσον επικοινωνίας. Με τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, το δίκτυο θα μεγαλώσει κι άλλο σε μέγεθος, πεδίο εφαρμογής και μέλη, όμως, η ουσιαστική μορφή του και η κεντρική θέση του στο σύστημα πληροφοριών δεν αναμένεται να αλλάξει, με τους βασικούς παίκτες να

παραμένουν οι ίδιοι και να επηρεάζουν τη δημόσια ζωή. Το διαδίκτυο είναι ένα πεδίο μάχης και αποτελεί πλατφόρμα για να πετύχουν τους στόχους οι δρώντες που το χειραγωγούν αποτελεσματικότερα. Η μάχη στο διαδίκτυο είναι συνεχής και η πληροφορία μεταδίδεται συνεχώς. Επίσης, στο πεδίο της πληροφορίας στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, μπορεί ένα γεγονός να κατασκευαστεί μη έχοντας συμβεί ποτέ και όλοι να πιστέψουν ότι συνέβη και αυτό να έχει την ίδια δύναμη με ένα πραγματικό γεγονός, το οποίο μπορεί να παρουσιαστεί ως να μην έχει καμία σημασία. Αυτό που καθορίζει το αποτέλεσμα ενός συμβάντος δεν είναι τα πραγματικά γεγονότα αλλά αυτά που θα υπερισχύσουν ψυχολογικά και πολιτικά, μέσα από τον αυξανόμενο αλγοριθμικό χειρισμό (Singer & Brooking 2018).

Τα κράτη θα πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι πλέον τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αποτελούν το θεμέλιο της εμπορικής, πολιτικής και κοινωνικής ζωής και ένα πεδίο διένεξης και σοβαρών συνεπειών για την ασφάλεια σε ατομικό, κοινωνικό και διακρατικό επίπεδο (Singer & Brooking 2018).³⁶

Κοινή γνώμη - Προπαγάνδα

Τα Chatbots αναμένεται να χρησιμοποιηθούν κατά κόρον για τις ανάγκες της προπαγάνδας.³⁷ Τον Αύγουστο του 2018, αποδείχθηκε, κατόπιν έρευνας, ότι αυτοματοποιημένοι λογαριασμοί Chatbots στο Twitter ήταν πίσω από πληθώρα μηνυμάτων κατά του εμβολιασμού, στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, δημιουργώντας αναστάτωση και διαφωνίες στους χρήστες. Η ικανότητά τους να κάνουν like, retweet και να απαντούν σε άλλα tweets σημαίνει ότι θα ήταν σε θέση να καταχραστούν τον αλγόριθμο του Twitter προκειμένου να ενισχύσουν αναρτήσεις που εξυπηρετούν τους σκοπούς τους, δίνοντας την ψευδαίσθηση ότι εξειδικευμένες αιτίες, όπως το κίνημα κατά των εμβολίων, θα είχαν περισσότερους ακολούθους (followers).³⁸

Σύμφωνα με την ερευνήτρια του Computational Propaganda Project, του πανεπιστημίου της Οξφόρδης, Lisa-Maria Neudert, είμαστε ακόμα στην αρχή της ιστορίας στην οποία προπαγανδιστές θα έχουν την ικανότητα να εκπαιδεύουν την ΤΝ με τα ίδια εργαλεία που χρησιμοποιούν οι προγραμματιστές, δίνοντας τη δυνατότητα στα bots να ψάχνουν για επιρρεπείς χρήστες που θα τους προσεγγίζουν μέσα από ιδιωτικά κανάλια συνομιλίας και θα τους οδηγούν σε ακραίες απόψεις και συνομιλίες. Δεν θα ξεγελούν τους ανθρώπους μόνο με την ανθρώπινη φωνή τους, αλλά θα απευθύνονται σε επιλεγμένους στόχους, σε ανθρώπους επιρροής ή πολιτικούς

αντιφρονούντες, επιτιθέμενα με ρητορική μίσους, ανεπιθύμητα μηνύματα ή κλείνοντας λογαριασμούς τους αναφέροντας το περιεχόμενό τους ως καταχρηστικό.³⁹

Η τεχνολογία έχει αλλάξει τις θεμελιώδεις αρχές των μέσων και των ειδήσεων. Καθώς η εμπιστοσύνη σε αυτά βρίσκεται σε κάθετη πτώση, η ΤΝ, η μηχανική μάθηση και οι αλγόριθμοι, παίζουν και θα παίξουν, ακόμα μεγαλύτερο ρόλο στον χώρο της επικοινωνίας, όχι μόνο ως απειλές στην ακεραιότητα και την ποιότητα των Μέσων, αλλά και ως δεξαμενή δυνητικών λύσεων προβλημάτων. Η ΤΝ μπορεί να βοηθήσει σε ζητήματα ποιότητας της πληροφορίας, με την αυτόματη ανίχνευση και επισήμανση ψεύτικων ιστοριών, την επισήμανση διορθώσεων προς τους αναγνώστες, τη χρήση με αλγοριθμικών εργαλείων που εντοπίζουν και προστατεύουν από τις επιθέσεις προπαγανδιστών κ.ά.

Όπως γίνεται αντιληπτό από τις υπάρχουσες εφαρμογές, η ΤΝ είναι αποτελεσματική στη διοχέτευση και ενίσχυση συναισθημάτων και συμφερόντων ομάδων με τα ίδια ενδιαφέροντα, βοηθά ανθρώπους που χρήζουν βοήθειας, αλλά καμία προσπάθεια δεν φαίνεται να είναι σε θέση να διαγνώσει το επίπεδο εμπλοκής της στις σημερινές εκστρατείες παραπληροφόρησης.⁴⁰

ΤΝ και πολιτική προπαγάνδα

Η προτελευταία εκλογική αναμέτρηση στις ΗΠΑ επιβεβαίωσε τον πρωτόγνωρο ρόλο της ΤΝ στο πεδίο της πολιτικής προπαγάνδας.⁴¹

Στο πρόσφατο παρελθόν, η διάδοση της πληροφορίας πριν από μια σημαντική εκλογική αναμέτρηση, γινόταν περισσότερο με έντυπα, αφίσες και τηλεοπτικά spots. Τα τελευταία χρόνια αυτό γίνεται ψηφιακά, με τη χρήση προηγμένης τεχνολογίας που έχει στόχο τον επηρεασμό του ψηφοφόρου σε πιο προσωπικό επίπεδο.

Η τεχνολογία της ΤΝ έχει δώσει τη δυνατότητα στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης να επεξεργάζονται τεράστιους όγκους δεδομένων, έχοντας τη δυνατότητα ταυτοποίησης φύλου, ηλικίας, εθνικού υπόβαθρου, χόμπι, ασχολιών, καθώς και των συναισθηματικών εμπειριών των ψηφοφόρων. Έχοντας στην κατοχή τους όλα αυτά τα στοιχεία, οι πολιτικοί υποψήφιοι έχουν πλέον τη δυνατότητα να τα χρησιμοποιήσουν ως τη βάση πάνω στην οποία θα δημιουργήσουν προσωποποιημένα μηνύματα κατά την προεκλογική τους εκστρατεία (Walsh, 2018).

Παραπληροφόρηση

Η ΤΝ προσφέρει ισχυρά όπλα και δυνατότητες στους προπαγανδιστές για χειραγώγηση. Οι ανθρώπινες γνωσιακές διεργασίες είναι ένα σύνθετο σύστημα και η ΤΝ εξειδικεύεται στην αποκωδικοποίηση σύνθετων συστημάτων. Η αλληλεπίδραση στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, όλη μας η δράση και το ιστορικό στο διαδίκτυο, δίνουν τη δυνατότητα στους ειδικούς να εκμεταλλευθούν πολλά προσωπικά δεδομένα και να οικοδομήσουν ψυχολογικά προφίλ κάθε πολίτη- χρήστη. Μέσα από την παροχή πολλών πληροφοριών από τους χρήστες, οι μηχανές γνωρίζουν την προσωπικότητά τους, τις ανάγκες τους, αυτά που τους ενοχλούν, τους φοβίζουν και τους αρέσουν.⁴²

Σύμφωνα με τον Matt Chessen (2017), τα προσεχή έτη τα MADCOMs θα έχουν την ενισχυμένη ικανότητα να επηρεάζουν με βάση την προσωπικότητα και το υπόβαθρο των χρηστών, να προβάλλουν και να προσαρμόζουν σε κάθε έναν χρήστη ρητορικές πειθούς και φόβου, να ασκούν δηλαδή μια εξατομικευμένη προπαγάνδα. Το διαδίκτυο θα μετατραπεί σε πεδίο μάχης, καθώς θα βελτιώνονται τα εργαλεία ανίχνευσης MADCOM και συγχρόνως τα ίδια τα MADCOMs θα βελτιώνονται από τους προπαγανδιστές προκειμένου να αποφύγουν τον εντοπισμό τους.⁴³

Κοινή γνώμη – Έλεγχος επιπτώσεων ΤΝ και ο ρόλος του κράτους

Η αλματώδης τεχνολογική ανάπτυξη και η ραγδαία εξελισσόμενη επικράτηση της ΤΝ σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης ζωής, θα επιβάλλει τη θέσπιση μιας θέσης στον κρατικό μηχανισμό, ο κάτοχος της οποίας θα είναι υπεύθυνος για τη διαχείριση των σημαντικών θεμάτων και των προκλήσεων που προκύπτουν από την ΤΝ και τη ρομποτική. Θα γίνει επιτακτική η ανάγκη τα κράτη να μπορέσουν να διασφαλίσουν ότι η ΤΝ χρησιμοποιείται με ηθικό τρόπο και να εγγυηθούν ότι τα οφέλη της θα είναι προσβάσιμα σε όλα τα κοινωνικά στρώματα.

Από το 2017, τα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα είναι η πρώτη χώρα παγκοσμίως που δημιούργησε θέση υπουργού ΤΝ.⁴⁴ Τον Φεβρουάριο του ίδιου έτους, η Δανία ήταν η πρώτη χώρα που θέσπισε διπλωματική θέση τεχνολογίας με βάση τη Silicon Valley.

Μετά από αυτές τις δύο πρωτοπόρες χώρες, είναι σίγουρο ότι και άλλες θα ακολουθήσουν το παράδειγμά τους, με στόχο να δημιουργήσουν μια εξειδικευμένη ηγεσία σχετικά με την τεχνολογία εντός των κυβερνήσεων, βοηθώντας τις να ενημερώνονται για τις τελευταίες τεχνολογικές εξελίξεις και να ρυθμίζουν σημαντικά θέματα όπως η ιδιωτικότητα, η ηθική χρήση και το κοινό συμφέρον.

Η ανάπτυξη σκεπτόμενων μηχανών είναι μια από τις σημαντικότερες ανακαλύψεις της ανθρωπότητας. Υπάρχουν πολλές προκλήσεις στον σύγχρονο κόσμο: κλιματική αλλαγή, τρομοκρατία, παγκόσμια οικονομική κρίση, πρόσφυγες και εσχάτως η πανδημία COVID 19. Μερικοί εντάσσουν και την ΤΝ σε μια από αυτές τις προκλήσεις με συνέπεια την απώλεια θέσεων εργασίας, ακόμα και της ίδιας της ανθρώπινης ύπαρξης μακροπρόθεσμα. Για την επιτυχή αντιμετώπιση των σύγχρονων παγκοσμίων προκλήσεων είναι απαραίτητη η ΤΝ και το πόσο αποτελεσματική μπορεί να γίνει θα εξαρτηθεί από το πώς η κοινωνία θα προσαρμοστεί στις τεχνολογίες της ΤΝ.

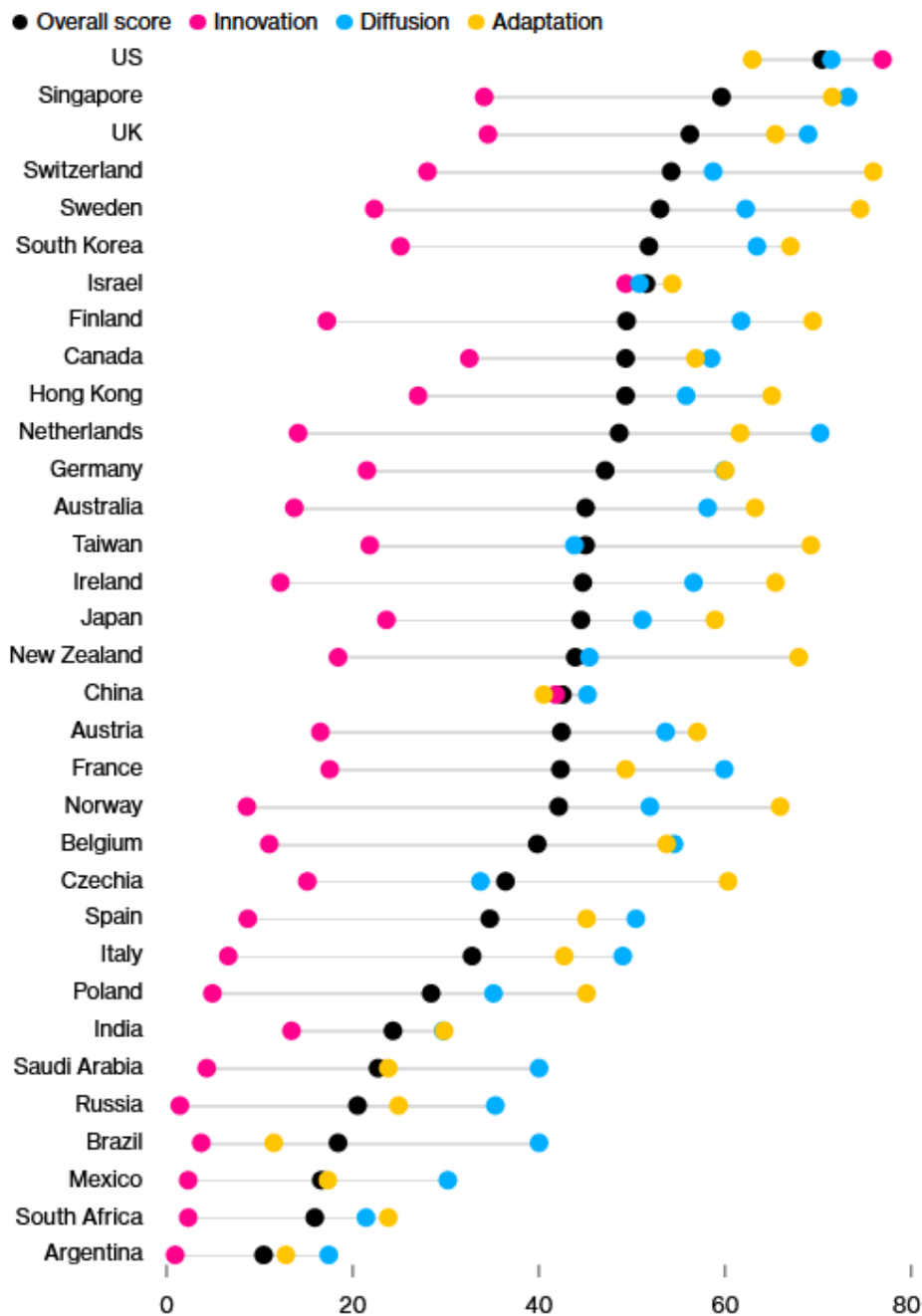
Οι οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις της χρήσης τεχνητής νοημοσύνης

Η πιο πρόσφατη μελέτη της Capital Economics (Σεπτέμβριος 2023), η οποία κατατάσσει τις χώρες ανάλογα με τις δυνατότητές τους να επωφεληθούν από την τεχνητή νοημοσύνη, υποδεικνύει πως η τεχνητή νοημοσύνη θα ενισχύσει την οικονομική ανάπτυξη στις ανεπτυγμένες οικονομίες περισσότερο από ό,τι στην Κίνα και τις αναδυόμενες οικονομίες, ενώ παράλληλα θα εντείνει τον ανταγωνισμό μεταξύ Ηνωμένων Πολιτειών και Κίνας. Ειδικότερα, στην πρώτη θέση βρίσκονται οι ΗΠΑ και ακολουθούν η Σιγκαπούρη, το Ηνωμένο Βασίλειο και η Ελβετία.

Η Κίνα βρίσκεται αρκετά πιο κάτω στην κατάταξη, περίπου στη μέση της λίστας των 33 χωρών. Η Capital Economics εξηγεί αυτή την θέση σημειώνοντας ότι παρ' όλο που η Κίνα διαθέτει ισχυρή ικανότητα στην καινοτομία και μεγάλες επενδύσεις στην ΤΝ, αυτά τα «δυνατά» χαρακτηριστικά αντισταθμίζονται από την αυστηρή ρυθμιστική προσέγγιση που θα μπορούσε να επιβραδύνει την εξάπλωση της τεχνολογίας ΤΝ.

US, Rich Nations Seen Benefiting Most From Artificial Intelligence

Index ranks economies according to potential to realise benefits of AI

Source: Capital Economics AI Economic Impact Index

Η μελέτη θεωρεί πως η τεχνητή νοημοσύνη είναι πιθανό να βοηθήσει την οικονομία των ΗΠΑ να διατηρήσει την πρωτοκαθεδρία της έναντι της Κίνας όσον αφορά στο ΑΕΠ, που μετράται με τις συναλλαγματικές ισοτιμίες της αγοράς. Εκτιμάται, επιπλέον, πως ο ανταγωνισμός μεταξύ της Κίνας και των ΗΠΑ για την ηγετική θέση

στην αγορά της ΤΝ ενδέχεται να έχει θετικές συνέπειες για τις υπόλοιπες χώρες, υπό την έννοια ότι θα μπορούσε να οδηγήσει σε ταχύτερη διάδοση παγκοσμίως της τεχνολογίας αιχμής.

Από την άλλη, πιθανολογείται πως η ευρύτερη χρήση της ΤΝ θα ενισχύσει μιαν αλλαγή στην παγκόσμια τροχιά, που έχει ξεκινήσει εδώ και λίγο καιρό: την επιβράδυνση του ρυθμού με τον οποίον τα μέσα εισοδήματα των πληθυσμών των αναδυόμενων αγορών πλησιάζουν τα εισοδήματα του αναπτυγμένου κόσμου, σε σύγκριση με την 'χρυσή εποχή' της δεκαετίας του 2000 και των αρχών του 2010.

Στο πλαίσιο αυτό, εκτιμάται ότι η ΤΝ είναι πιθανό να εμποδίσει βραχυπρόθεσμα την ανάπτυξη στην Ινδία, εν μέρει επειδή θα επιβραδύνει την ανάπτυξη της εξωτερικής ανάθεσης επιχειρηματικών διαδικασιών από ανεπτυγμένες χώρες.

Η ίδια έκθεση υπολογίζει πως η ΤΝ θα έχει επίσης μεγάλες επιπτώσεις στις οικονομίες. Είναι πιθανό να αυξήσει την ανισότητα εντός των χωρών, καθώς τα οφέλη θα καρπωθεί το κεφάλαιο και όχι η πλειονότητα των εργαζομένων.

«Με την επέκταση της χρήσης ΤΝ θα ενισχυθεί το εργατικό δυναμικό υψηλής εξειδίκευσης και οι αποδόσεις του κεφαλαίου θα συγκεντρωθούν σε έναν μικρό τεχνολογικό τομέα, πράγμα που σημαίνει ότι η ανισότητα στο εισόδημα αυξάνεται», εκτιμά η έκθεση.

Από την άλλη, θεωρείται απίθανο ότι η ΤΝ θα οδηγήσει σε μόνιμα υψηλότερη ανεργία. Είναι πιθανό να δημιουργηθούν νέες θέσεις εργασίας που σχετίζονται με την ΤΝ και η αύξηση της παραγωγικότητας μπορεί επίσης να οδηγήσει σε αύξηση της ζήτησης για αγαθά και υπηρεσίες, σύμφωνα με την έκθεση της Capital Economics.

Σε αυτό συγκλίνει και πρόσφατη μελέτη του ΟΑΣΑ (The Effects of AI on the Working Lives of Women | READ online (oecd-ilibrary.org)) η οποία θεωρεί πως ουσιαστική αντικατάσταση από μηχανές θα γίνει σε ελάχιστα επαγγέλματα και κατ' επέκτασιν η ανεργία εξ αιτίας της ΤΝ θα είναι περιορισμένη και αντιμετωπίσιμη με παραδοσιακούς τρόπους διαχείρισης της αγοράς εργασίας (επανεκπαίδευση, εργοδοτικά κίνητρα, κ.τ.λ.).

Κάποια από τα επαγγέλματα που ενδεχομένως απειληθούν είναι εκείνα στα οποία δεν απαιτείται κάποιο ιδιαίτερο μορφωτικό επίπεδο. Θέσεις εργασίας που δεν απαιτούν πολύπλοκες διαδικασίες και σκέψη μπορούν να αντικατασταθούν από μηχανές ευκολότερα.

Πολλά κράτη έχουν ξεκινήσει εσωτερικές διεργασίες για να καθορίσουν την στρατηγική τους σχετικά με τη ΤΝ. Για παράδειγμα το Ηνωμένο Βασίλειο, το οποίο

βρίσκεται σε προνομιακή θέση λόγω των μεγάλων επενδύσεων σε ερευνητικές υποδομές, ανθρώπινο δυναμικό και ψηφιακές δεξιότητες, αποβλέπει σε αύξηση του ΑΕΠ κατά 10% μέχρι το 2030 μέσω της ΤΝ.

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο μέσω της Ειδικής Επιτροπής για την Τεχνητή Νοημοσύνη σε μία Ψηφιακή Εποχή (AIDA – Special Committee on Artificial Intelligence in a Digital Age) επεξεργάζεται έναν οδικό χάρτη μελετώντας τις επιπτώσεις, προκλήσεις και κοινούς στόχους μεταξύ των κρατών μελών της Ένωσης. Αντίστοιχα η Ευρωπαϊκή Επιτροπή στην στρατηγική που παρουσίασε έθεσε ως στόχο ένα νομικό πλαίσιο το οποίο θα λαμβάνει υπ’ όψιν την ηθική και νομική διάσταση της ΤΝ συνυπολογίζοντας τις επιπτώσεις και τα ρίσκα που υπεισέρχονται στην κοινωνική και οικονομική ζωή (https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/QANDA_21_1683).

Ισορροπία ισχύος και δημόσια διπλωματία

Η πανδημία COVID 19 ανέδειξε μια νέα μορφή κρατικού ανταγωνισμού, που κάποιοι συνέκριναν με το είδος κρατικού ανταγωνισμού που χαρακτήριζε τον Ψυχρό Πόλεμο⁴⁵. Παρά τις αδιαμφισβήτητες ομοιότητες, υπάρχει μία ειδοποιός διαφορά: Στην εποχή του κορωνοϊού, ο διεθνής ανταγωνισμός είναι καθημερινός.

Έγινε προσπάθεια «οπλοποίησης»⁴⁶ της πληροφορίας, η οποία διευκολύνθηκε ασμένως από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης σε όλον τον κόσμο.

Στη συνέχεια, κυβερνητικοί αξιωματούχοι μέσα από προσωπικούς λογαριασμούς κατηγόρησαν άλλες χώρες ότι δημιούργησαν τον κορωνοϊό και τον χρησιμοποίησαν ως βιολογικό όπλο. Η υπόθεση αυτή σαφώς έφερε στο μυαλό μνήμες του Ψυχρού Πολέμου, αφού η επίκληση προβοκάτσιας βιολογικού πολέμου είναι παλιά μιν, πλην όμως ακόμη αποτελεσματική τακτική.

Η αντιμετώπιση του ιού και των συνεπειών του σε κοινωνικό, οικονομικό και γεωπολιτικό επίπεδο δημιούργησαν ένα νέο θέατρο ανταγωνισμού και αντιπαράθεσης μεταξύ διαφόρων υπηρεσιών πληροφοριών, χωρίς αυτή να αποκλείει και την δυνατότητα συνεργασίας μεταξύ των κρατών. Σε κάθε περίπτωση, ο ανταγωνισμός είναι αναπόφευκτος, διότι προκύπτει από την διαφορετικότητα των πολιτικών συστημάτων των κρατών. Μέχρις στιγμής ο ανταγωνισμός έχει εκδηλωθεί στα πεδία της επιστήμης, της τεχνολογίας και της οικονομίας. Είναι ευτύχημα ότι δεν έχει

παρουσιασθεί σε στρατιωτικό επίπεδο. Η πιο συνηθισμένη του μορφή είναι η υποκλοπή δεδομένων και πληροφοριών από εταιρείες.⁴⁷

Η πανδημία COVID 19 επέφερε επομένως και μετατοπίσεις ισχύος στο διεθνές σύστημα, που οφείλονται στην ενίσχυση ή ελάττωση της «δημοφιλίας» κρατών, ανάλογα με το αν διαχειρίστηκαν επιτυχώς την πανδημία ή όχι. Η έννοια της φήμης (δημοφιλίας) βρίσκεται στην καρδιά της Δημόσιας Διπλωματίας. Οι διεθνείς δρώντες θεωρούν τη Δημόσια Διπλωματία ως έναν από τους μηχανισμούς διασφάλισης ή ακόμη και αύξησης της φήμης τους. Η φήμη μπορεί σε μεγάλο βαθμό να ωφελήσει αλλά και να βλάψει ένα έθνος στην παγκόσμια σκηνή. Αν και η φήμη αλλάζει αργά, ενίοτε αρκεί μια πραγματικά σεισμική αλλαγή για να προκαλέσει έστω και μικρή μεταβολή στην αντίληψη του παγκόσμιου κοινού. Η πρόσφατη πανδημία COVID- 19 αποδείχθηκε ότι ήταν μια από αυτές τις στιγμές, αν λάβουμε υπ' όψιν μας τις περιπτώσεις χωρών, που δεν στάθηκαν στο ύψος των περιστάσεων μπροστά στην πανδημία.

Οι αντιδράσεις στην πολιτική του social distancing, οι δυσχέρειες στην πρόσβαση στα νοσοκομεία, οι επαμφοτερίζουσες δηλώσεις ηγετών και πολιτικών, προέβαλαν και στο εξωτερικό εικόνες κρατών στα πρόθυρα διχασμού. Ο ιός έδειξε την πραγματικότητα της ζωής και τα όρια των πολιτικών συστημάτων και τις δυνατότητες των ηγεσιών να ενεργήσουν μέσα στο πλαίσιο της νέας πραγματικότητας. Όμως, τα συστήματα άλλων χωρών απέδωσαν τα επιθυμητά αποτελέσματα, αφού αυτές υιοθέτησαν δράσεις που επενδύουν στην κοινωνική αποστασιοποίηση και προβάλλουν τον διακριτό τρόπο ζωής τους, στηρίζοντάς τον ακόμη περισσότερο, ενισχύοντας τα ήδη αποδοτικά αφηγήματά τους σε πολλούς τομείς, όπως του πολιτισμού και της βιομηχανίας. Το ίδιο συνέβη και στις χώρες, που ευφυώς συνδύασαν την αντιμετώπιση του ιού με την προϋπάρχουσα επιτυχημένη απόδοσή τους στον τομέα της τεχνολογικής νεωτερικότητας. Συνεπώς θα υπάρξουν χώρες που θα αναδυθούν με βελτιωμένη φήμη εξ αιτίας αυτού αλλά και άλλες των οποίων η φήμη θα υποστεί πλήγμα.

Οι πρώτες θα δουν τις μετοχές τους να κερδίζουν αξία στο παγκόσμιο χρηματιστήριο ισχύος, ό έστι μεθερμηνευόμενον, σε αύξηση της «ασφάλειας φήμης τους».⁴⁸

Συμπεράσματα - Προτάσεις

Οφείλουμε να προσαρμοσθούμε στις ξαφνικές αλλαγές που προέκυψαν το 2020 και να επαναπροσδιορίσουμε τα πεδία και τους σκοπούς της Δημόσιας Διπλωματίας. Η ουσία της Δημόσιας Διπλωματίας παραμένει η ίδια, διότι παρέχει συλλογικούς δεσμούς μεταξύ πολιτικής και ανθρώπων σε διεθνές επίπεδο, προσδίδοντας στη σύνδεση των εμπλεκομένων, πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις. Οι λειτουργίες της αναμφίβολα διευρύνονται.

Σε αυτήν την κρίσιμη συγκυρία, φέρει ιδιαίτερο ειδικό βάρος η προειδοποίηση του Walter Lippmann⁴⁹ ήδη από το 1943, ότι η συμπεριφορά ενός έθνους στις εξωτερικές σχέσεις, όπως σε όλες τις άλλες σχέσεις, μπορεί να επιφέρει αποτελέσματα μόνον όταν έχει επιτύχει ισορροπία μεταξύ των δεσμεύσεών του και της ισχύος του. Η ουσία είναι ξεκάθαρη: σε αυτήν την εποχή της παγκόσμιας διασύνδεσης, δεν υπάρχει χρόνος να μάθουμε από τα λάθη μας στον χειρισμό όλων των σημαντικών θεμάτων, όπως οι σχέσεις μεταξύ των κρατών. Αυτό δείχνει πως και τα έθνη πρέπει να εκπονήσουν υπεύθυνο πολιτικό σχέδιο, να διαπραγματευθούν τις προσδοκίες τους και να οικοδομήσουν μηχανισμούς για την επίλυση των διαφορών τους και την επίτευξη συμφωνίας. Η Δημόσια Διπλωματία είναι ένα εργαλείο εξωτερικής πολιτικής που συμβάλλει τα μέγιστα σε αυτές τις κρίσιμες προσπάθειες.

Είναι πρόωρο να εξάγουμε συμπεράσματα για το περίγραμμα της πρακτικής άσκησης Δημόσιας Διπλωματίας μετά την πανδημία. Όπως και σε άλλους τομείς, ορισμένες συμπεριφορές που προκαλούνται από την πανδημία θα παραμείνουν, ενώ άλλες θα αντικατασταθούν από νέες. Όμως, η πανδημία έχει τονίσει την ανάγκη να σκεφτόμαστε ευρύτερα σε ό,τι αφορά την αναζήτηση δυνατοτήτων, να επενδύουμε στρατηγικά στην οικοδόμηση σχέσεων και να ευνοούμε την δημιουργία νέων μοντέλων δράσεως.

Εξ άλλου, τείνει να καταστεί κυρίαρχη η άποψη ότι ειδικά μετά την πανδημία του COVID 19, η ανθρωπότητα εν συνόλω εισέρχεται σε μια περίοδο *permacrisis*, ήτοι σε μια περίοδο μόνιμων κρίσεων. Η Ελλάδα, προφανώς δεν θα αποτελέσει εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα. Όπως και στην περίοδο της πανδημίας, αλλά και σε πιο πρόσφατες εκδηλώσεις κρίσεων (μεταναστευτικό, πυρκαγιές, πλημμύρες, επιθετικές ενέργειες Τουρκίας κ.ο.κ.), κατέστη σαφές πως η ανάγκη νέου τρόπου αντιμετώπισης τέτοιων κρίσεων είναι εκ των ων ουκ άνευ. Το γεγονός πως ο χειρισμός τέτοιων μέγα-κρίσεων επιβάλλει την διεθνή συνεργασία, εισάγει την Δημόσια Διπλωματία στην εργαλειοθήκη της Ελληνικής Πολιτείας (προφανώς και όχι μόνον αυτής) με σκοπό την άντληση βέλτιστων αποτελεσμάτων⁵⁰.

Εκ του γεγονότος ότι η Δημόσια Διπλωματία συναρτάται άμεσα με την απόκτηση και αξιοποίηση Πληροφορίας⁵¹, καθίσταται οργανικό στοιχείο ενός ευκαίσιου μηχανισμού που θα κατασκευάσει και θα αναλύει σενάρια μελλοντικών κρίσεων (foresight).

Η όποια επιτυχία θα εξαρτηθεί από τον βαθμό στον οποίον θα εμπεδωθεί στην κρατική νοοτροπία η ανάγκη αξιοποίησης των νέων τεχνολογικών εξελίξεων στον τομέα της Δημόσιας Διπλωματίας και, φυσικά, η ανάγκη συνεργατικής σχέσης μεταξύ των εμπλεκόμενων φορέων⁵². Η εποχή των «μοναχικών καβαλάρηδων» στον χειρισμό και επίλυση κρίσεων έχει πλέον παρέλθει και, μάλιστα, με τρόπο επώδυνο.

Βιβλιογραφία

- Capital Economics, The economic and market impact of artificial intelligence: How AI will transform the global economy. [online] Διαθέσιμο στο: <https://www.capitaleconomics.com/key-issues/economic-impact-artificial-intelligence> , 2023.
- Carr, E. H., *The twenty years' crisis, 1919-1939: an introduction to the study of international relations*, Harper & Row, New York, 1964.
- Caudell T. P. and Mizell, D. W., «*Augmented Reality: An Application of Heads-Up Display Technology to Manual Manufacturing Processes*». Πρακτικά συνεδρίου από το 25^ο Hawaii International Conference on System Sciences που διεξήχθη στο Kauai, HI, των ΗΠΑ 1992, σ. 659-669 εκδ.2, IEEE, 2002. DOI: [10.1109/HICSS.1992.183317](https://doi.org/10.1109/HICSS.1992.183317).
- Chessen, M., *The MADCOM future*, Atlantic Council, 2017. Διαθέσιμο στο: https://www.atlanticcouncil.org/wp-content/uploads/2017/09/The_MADCOM_Future_RW_0926.pdf.
- Cooper, R., *The Breaking of Nations: Order and Chaos in the Twenty - First Century*, Atlantic Books, London, 2003.
- Cowan, G., Arsenault, A., «Moving from Monologue to Dialogue to Collaboration: The Three Layers of Public Diplomacy», στο *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 616 (1), σ. 10-30, 2008. DOI: [10.1177/0002716207311863](https://doi.org/10.1177/0002716207311863)
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Τεχνητή νοημοσύνη – Ερωτήσεις και απαντήσεις* [online] (14/12/2023), 2023. Διαθέσιμο από: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/QANDA_21_1683.
- Floridi, L., *The Fourth Industrial Revolution: How the Infosphere is Reshaping Human Reality*, Oxford University Press, Οξφόρδη, HB, 2014.
- Hillaire, S., Lecuyer, A., Cozot, R. και Casiez, G., «Using an Eye-Tracking system to improve

- camera motions and depth-of-field blur effects in virtual environments», Πρακτικά συνεδρίου από το 2008 [IEEE Virtual Reality Conference που διεξήχθη στο](#) Reno, NE, USA, 8-12 Μαρτίου 2008, σ. 47-50, IEEE.
DOI: [10.1109/VR.2008.4480749](#).
- Κωνσταντόπουλος Ιωάννης, *Οικονομία και Κατασκοπεία*, Ποιότητα, 2010.
- Μαζαράκη, Δ., *Η Τεχνητή Νοημοσύνη και η Επικοινωνία στην Τέταρτη Βιομηχανική Επανάσταση. Η Ρηματική κατασκευή της Τεχνητής Νοημοσύνης ως μέσον επηρεασμού της Κοινής Γνώμης*, Μεταπτυχιακή εργασία, ΑΠΚΥ, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Λευκωσία, 2019.
- Μαρσέλη Κωνσταντίνα, *Η αξιοποίηση της εικονικής πραγματικότητας σε διαδικτυακό περιβάλλον, ως εργαλείο για την τουριστική ανάπτυξη*, Μεταπτυχιακή εργασία, ΕΜΠ, Τμήμα Αγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικών, Αθήνα, 2008.
- Melissen, J., «The New Public Diplomacy: Between Theory and Practice», στο *The New Public Diplomacy - Soft Power In International Relations*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο, 2005.
DOI: [10.1057/9780230554931_1](#)
- Mueller, J.P., & Massaron, L., *Artificial Intelligence for Dummies*, John Wiley & Sons, NJ, USA, 2018.
- Nye, Joseph S., Jr., *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, Public Affairs Books, 2005.
- UNESCO/OECD/IDB, *The Effects of AI on the Working Lives of Women* [online], 2022. DOI: [10.1787/14e9b92c-en](#)
- Oikonomidis, I., Kyriazis, N. και Argyros, A., «Efficient model-based 3D tracking of hand articulations using Kinect», στο Tomaso de Paolis L., Mongelli A. (επιμ.): *Augmented Reality, Virtual Reality and Computer Graphics*, πρακτικά από το συνέδριο 3rd International Conference, AVR. Που διεξήχθη στο Lecce της Ιταλίας 15-18 Ιουνίου 2016. Φορέας διεξαγωγής: AVR Lab. Springer, 2016.
- Petridis, P., Dunwell, I., Liarokapis, F., Constantinou, G., Arnab, S., Freitas, S., Hendrix, M., The Herbert Virtual Museum. *Journal of Electrical and Computer Engineering*, H.B., 2013. DOI: 10.1155/2013/487970.
- Παπασωτηρίου, Χ., *Βυζαντινή Υψηλή Στρατηγική 6ος - 11ος αιώνας* (Β' έκδοση), Ποιότητα, Αθήνα, 2000.
- Πλατιάς, Α., *Διεθνείς Σχέσεις και Στρατηγική στον Θουκυδίδη*. ΕΣΤΙΑ, Αθήνα, 2010.
- Rouhiainen, L., *Artificial Intelligence: 101 Things You must Know Today About Our Future*, CreateSpace Publishing, San Bernardino, CA, 2018.
- Ρωσσίδης, Ζ., *Η Δημόσια Διπλωματία ως εργαλείο άσκησης ήπιας ισχύος στις Διεθνείς Σχέσεις*, Κείμενα Εργασίας, Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κ. Καραμανλής, 2019.
- Ρωσσίδης, Ζ., «Η Δημόσια Διπλωματία ως εργαλείο άσκησης ήπιας ισχύος στην Εξωτερική

- Πολιτική», στο Σωτήρης Ντάλης (επιμ.), *Mare Nostrum: Μετατοπίσεις ισχύος στον Γεωπολιτικό Χάρτη της Μεσογείου*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2020.
- Ρωσσίδης, Ζ., «Η Δημόσια Διπλωματία στην ψηφιακή εποχή: Ευκαιρίες, απειλές, προκλήσεις», στο Σωτήρης Ντάλης (επιμ.), *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική*, τ. 48-49, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2020.
- Singer, P.W., Brooking, T.E., *LikeWar: The Weaponization of Social Media*, Houghton Mifflin Harcourt Νέα Υόρκη, 2018.
- Slater, M., Usoh, M., Steed, A., *Depth and Presence in Virtual Environments*, MIT Press, Cambridge, MA, 1994.
- Τσαρδανίδης, Χ., «Οι επιδράσεις των άμεσων ξένων επενδύσεων στη χώρα προέλευσης: Ανάλυση από την οπτική της Διεθνούς Πολιτικής Οικονομίας της επέκτασης των ελληνικών επιχειρήσεων στη Νοτιοανατολική Ευρώπη», στο Κόντης, Α., Τσαρδανίδης, Χ. (επιμ.), *Διεθνής Πολιτική Οικονομία. Θεωρία, Δομή και Προκλήσεις της Παγκόσμιας Οικονομίας*, Β' έκδοση, σ. 851-867, Εκδόσεις Παπαζήση/Ινστιτούτο Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων, Αθήνα, 2012.
- Ullman, J., [Hopcroft](#) J.E. και [Motwani](#), R., [Introduction to Automata Theory, Languages, and Computation](#), Addison-Wesley, Reading, MA, 1979.
- Walsh, T., *Machines That Think: The Future of Artificial Intelligence*, Prometheus Books, ΗΠΑ, 2018.

Σημειώσεις

-
- ¹ Η ισχύς που διαμορφώνεται μέσα από τους θεσμούς, τις αξίες και τον πολιτισμό και έχει ως αποτέλεσμα την έλξη του ενδιαφέροντος άλλων χωρών, τη βελτίωση ή τη σύναψη πολιτικών σχέσεων με αυτές, την αλλαγή της στάσης τους υπέρ της χώρας που την ασκεί και την δημιουργία θετικής εικόνας
- ² Με τη χρήση αλγοριθμικών εργαλείων, όπως PMESII-PT, ASCOPE.
- ³ Χαρακτηριστικές περιπτώσεις, μεταξύ πολλών, το Σχέδιο Μάρσαλ και η Πρωτοβουλία Belt and Road.
- ⁴ Η Οικονομική Διπλωματία, ως συνιστώσα της Διπλωματίας και της εξωτερικής πολιτικής ενός κράτους, αποσκοπεί σε:
- α. Την προσέλκυση και ακολούθως την αύξηση ξένων άμεσων επενδύσεων (Τσαρδανίδης, 2012, σσ. 851-867).
- β. Την αύξηση των εξαγωγών του.
- γ. Την ισχυροποίησή του εντός πολυμερών οικονομικών οργανισμών, με απώτερο στόχο την προάσπιση και προώθηση των συμφερόντων του (Κωνσταντόπουλος, 2010, σ. 134).
- Πιο συγκεκριμένα, ένα κράτος μέσω της Οικονομικής Διπλωματίας αποβλέπει στην αύξηση των δυνατοτήτων του και της επιρροής του σε άλλα κράτη, στην αποτροπή άλλων κρατών να εφαρμόσουν επιβλαβείς για το ίδιο πολιτικές, στην υποβοήθηση ημεδαπών επιχειρήσεων να δραστηριοποιηθούν επικερδώς και με θετικό αντίκτυπο για την χώρα, στο εξωτερικό, την δραστηριοποίηση στο πλαίσιο περιφερειακών και πολυμερών οργανισμών και την οικονομική συμβολή του σε αυτούς, με σκοπό την προώθηση και εξυπηρέτηση εθνικών συμφερόντων.
- ⁵ Σελ. 4-7.
- ⁶ Σελ. 7-8.
- ⁷ Σελ. 8-13.
- ⁸ Σελ. 13-19.
- ⁹ Σελ. 19-27.
- ¹⁰ Σελ. 28-31.

¹¹ Σελ. 32-34.

¹² Σελ. 34-36.

¹³ «Η δημόσια διπλωματία αφορά στην επιρροή που έχει η δημόσια συμπεριφορά στη σύλληψη και εκτέλεση δράσεων εξωτερικής πολιτικής, περιλαμβάνοντας όψεις της διεθνούς πολιτικής, πέραν της παραδοσιακής διπλωματίας. Ο επηρεασμός της κοινής γνώμης ξένων χωρών, η διασύνδεση ιδιωτικών ομάδων και συμφερόντων της χώρας με αυτά των άλλων χωρών, η καταγραφή της επίδρασης των διεθνών σχέσεων, της επικοινωνίας και των ανταλλαγών στον σχεδιασμό της εθνικής πολιτικής και η ανάπτυξη νέων διαύλων επικοινωνίας μεταξύ επιστημόνων των διεθνών σχέσεων, ειδικών της επικοινωνίας, διπλωματών και ξένων ανταποκριτών ΜΜΕ σε μια διαδικασία διαπολιτισμικής επαφής, είναι μερικές από αυτές τις όψεις. Η διασυνωριακή ροή πληροφοριών και ιδεών αποτελεί την κεντρική έννοια της δημόσιας διπλωματίας, καθιστώντας την έναν από τους πιο κρίσιμους πυλώνες για την αντιμετώπιση προκλήσεων από ένα κράτος στη σύγχρονη εποχή» (βλ. Ρωσσίδης Ζαφείριος, *Η Δημόσια Διπλωματία ως εργαλείο άσκησης ήπιας ισχύος στις Διεθνείς Σχέσεις*, Κείμενα Εργασίας, Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κ. Καραμανλής, Οκτώβριος 2019, <https://idkaramanlis.gr/publications/i-dimosia-diplomatia-os-ergaleio-askisis-hipias-ischyos-stis-diethneis-scheseis/>)

¹⁴ Η την διατήρησή και την ενίσχυσή της εάν αυτή η εικόνα είναι θετική.

¹⁵ Σαμαράς Αθ., «Εικόνες κρατών- Θεωρητικό πλαίσιο και εφαρμογές», στο Αθ. Σαμαράς (επιμ.), *Εικόνες κρατών: Στρατηγική Επικοινωνία, Ήπια Ισχύς και Μέσα Ενημέρωσης*, Καστανιώτης, 2014.

¹⁶ Επσημαίνουν τα στοιχεία εκείνα που κάνουν πολλών ειδών περιεχόμενα δημοφιλή και ελκυστικά.

¹⁷ Έχει την ικανότητα να αναλύει δεδομένα και να δημιουργεί σε ελάχιστο χρόνο μια ιστορία δομημένη πάνω στην προηγηθείσα ανάλυση, δηλ. ουσιαστικά να μετατρέψει σπαράγματα πληροφοριών σε αναγνώσιμα άρθρα.

¹⁸ Με τη χρήση TN, μπορούν να προσαρμοστούν ανάλογα με το κοινό – στόχο και να δημιουργήσουν ειδικό περιεχόμενο άρθρου-δημοσιεύματος κλπ για αυτό.

¹⁹ Το Internet of Things είναι μία έννοια που αφορά τα αντικείμενα της καθημερινότητας μας – από βιομηχανικές μηχανές μέχρι wearable συσκευές που χρησιμοποιούν ενσωματωμένους αισθητήρες για τη συλλογή δεδομένων & την ανάληψη κάποιας δράσης σε αυτά μέσα σε ένα δίκτυο https://www.sas.com/el_gr/insights/big-data/internet-of-things.html

²⁰ <https://www.forbes.com/sites/bernardmarr/2018/02/14/the-key-definitions-of-artificial-intelligence-ai-that-explain-its-importance/>

²¹ A Definition Of AI: Main Capabilities And Disciplines, στο <https://ec.europa.eu/futurium/en/ai-alliance-consultation>

²² Το πιο πρόσφατο, ίσως παράδειγμα είναι οι “Abraham Accords”. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης έκαναν εφικτή την εξομάλυνση των σχέσεων Ισραήλ ΗΑΕ. Εδώ και χρόνια η ισραηλινή ΔΔ προσπαθούσε να πείσει την κοινωνία στα ΗΑΕ να μη θεωρούν τους Εβραίους ως φόβητρο. Γ’ αυτό και οι συμφωνίες έγιναν ενθουσιωδώς δεκτές και από τους δύο λαούς. Τα facebook, twitter, Instagram προετοίμασαν τις κοινωνίες για την αποδοχή των πολιτικών εξελίξεων.

²³ Γυαλιά, κράνη, φόρμες, γάντια κλπ.

²⁴ Ίσως το πιο διάσημο παράδειγμα τεχνολογίας AR είναι η εφαρμογή Pokemon Go για κινητά, η οποία κυκλοφόρησε το 2016 και έγινε γρήγορα ανάρπαστη. Στο παιχνίδι, οι παίκτες εντοπίζουν και καταγράφουν χαρκτήρες Pokemon που εμφανίζονται στον πραγματικό κόσμο - στο πεζοδρόμιο σας, σε ένα σιντριβάνι, ακόμη και στο δικό σας μπάνιο.

²⁵ Βλ. την ταινία *Minority Report* με τον Tom Cruise.

²⁶ Ένα από τα πιο επιτυχημένα παραδείγματα χρήσης AR στην προβολή αρχαιολογικών χώρων, είναι αυτό της Πομπηίας στην Ιταλία, όπου προβάλλονται σκηνές από την καθημερινή ζωή της ρωμαϊκής πόλης, στα ερείπια του σήμερα, ζωντανεύοντας το παρελθόν.

²⁷ <http://www.technologyrecord.com/Article/how-artificial-intelligence-is-transforming-the-media-industry-72457>

²⁸ Το διαθέσιμο πρόγραμμα είναι το Wordsmith

²⁹ Ο Lasse Rouhiainen αναφέρει το παράδειγμα του MOGIA, που λάνσαρε ινδική εταιρεία και χρησιμοποιήθηκε επιτυχώς στην πρόβλεψη των αποτελεσμάτων των τριών τελευταίων αμερικανικών εκλογικών αναμετρήσεων.

³⁰ Βλ. “Quill” και “Wordsmith”

³¹ <https://www.taylorwessing.com/download/article-robotjournalism-ai-and-the-media.html>

³² Ως παράδειγμα αναφέρεται η σύνθεση ήχων από την start-up εταιρεία Lyrebird που παρουσίασε έναν τεχνητό διάλογο μεταξύ Β. Obama, Η. Clinton και D. Trump το 2017.

³³ Deepfake.

³⁴ Η ενσωμάτωση των συστημάτων TN σε μηχανικά επικοινωνιακά εργαλεία επικοινωνίας με σκοπό τη χρήση τους για προπαγάνδα από τους υπολογιστές

³⁵ Η διαδικτυακή ταυτότητα που χρησιμοποιείται για σκοπούς εξαπάτησης και χειραγώγησης έχει ονομαστεί *sockpuppet*. Πρόκειται για ψεύτικη ταυτότητα που δημιουργείται από ένα μέλος διαδικτυακής ταυτότητας παριστάνοντας κάποιο άλλο άτομο. Ο όρος περιλαμβάνει επίσης και άλλες παραπλανητικές χρήσεις του διαδικτύου που χρησιμοποιούνται για τον εγκωμιασμό, την υποστήριξη ατόμου ή οργανισμού, την παράκαμψη ή την απαγόρευση εισόδου σε μια ιστοσελίδα.

³⁶ Οι πρώτες χώρες που ανέπτυξαν ολοκληρωμένο εθνικό σύστημα κατά των πληροφοριακών απειλών ήταν οι χώρες της Βαλτικής, η Σουηδία και η Φινλανδία για να αντιμετωπίσουν πληροφοριακές επιθέσεις από τη Ρωσία (στο ίδιο).

³⁷ Είναι απαραίτητο στο σημείο αυτό να επισημανθεί η διαφορά μεταξύ Δημόσιας Διπλωματίας και Προπαγάνδας. Το θεμέλιο χαρακτηριστικό της Δ.Δ. είναι η αξιοπιστία, την οποία η Προπαγάνδα στερείται παντελώς. Σε αντίθεση, λοιπόν, με την Δ.Δ. η Προπαγάνδα έχει έλλειμμα «εσωτερικής νομιμοποίησης». Η Δ.Δ. ερείδεται στην διαφάνεια, διάδραση, διάλογο με τελικό σκοπό την πειθώ. Εν τούτοις, η Δ.Δ. και η Προπαγάνδα έχουν τον ίδιον τελικό σκοπό: το εθνικό συμφέρον (Ρωσσίδης Ζ., διάλεξη στο ΠΑ.ΠΕΙ, Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, 10 Ιανουαρίου 2024)

³⁸ <https://www.outerplaces.com/science/item/18969-chatbots-propaganda-politics-ai>

³⁹ Στο ίδιο.

⁴⁰ Στο ίδιο.

⁴¹ Βλέπε υπόθεση Cambridge Analytica

⁴² <https://www.atlanticcouncil.org/publications/reports/the-madcom-future>

⁴³ Στο ίδιο.

⁴⁴ Ο πρώτος υπουργός ΤΝ είναι ο Omar Al Olama

⁴⁵ Seth Jones | Harold Brown Chair; Director, Transnational Threats Project; and Senior Adviser, International Security Program | USA, σε webinar με θέμα “COVID-19 AND MALIGN INFLUENCE EFFORTS”, DCN SOUTHEAST EUROPE HUB, 28.5.2020.

⁴⁶ Weaponization.

⁴⁷ Μία χαρακτηριστική περίπτωση είναι τα «χακάρισμα» αμερικανικής εταιρείας που διέθετε προσωπικά δεδομένα πιστωτικών καρτών πελατών της.

⁴⁸ Ελεύθερη απόδοση στα ελληνικά του όρου *reputational security*, που εισήγαγε ο N. Cull (*The Quest for Reputational Security: The Soft Power Agenda of Kazakhstan, The Soft Power 30, A Global Ranking of Soft Power*, Portland and USC Center of Public Diplomacy, 2018).

⁴⁹ Ο Walter Lippmann (1889 – 1974) ήταν Αμερικανός συγγραφέας, δημοσιογράφος και πολιτικός σχολιαστής, γνωστός για το ότι ήταν από τους πρώτους που εισήγαγαν την έννοια του Ψυχρού Πολέμου, ο οποίος επέδωσε στον όρο «στερεότυπο» τη σύγχρονη ψυχολογική του έννοια. Άσκησε κριτική στα μέσα μαζικής ενημέρωσης και την δημοκρατία στις στήλες του σε εφημερίδες και κυρίως στο βιβλίο του *Public Opinion*

⁵⁰ Την προβολή στο διεθνές κοινό των εθνικών συμφερόντων και την άσκηση επιρροής, ώστε αυτά να τύχουν ευνοϊκής αποδοχής από τα επιλεχθέντα «κοινά-στόχους».

⁵¹ Το δίκτυο των Γραφείων Δημόσιας Διπλωματίας του ΥΠΕΞ στις Αρχές Εξωτερικού καλείται να διαδραματίσει ρόλο OSINT (Open Sources Intelligence).

⁵² Άμα τη συγγραφή του παρόντος άρθρου, το ΥΠΕΞ αποφάσισε να υιοθετήσει την πρόταση (βλ. Ρωσσίδης, Ζ., *Η Δημόσια Διπλωματία ως εργαλείο άσκησης ήπιας ισχύος στις Διεθνείς Σχέσεις, Κείμενα Εργασίας, Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κ. Καραμανλής*, 2019, καθώς και την προς κρίση Διδακτορική Διατριβή του ίδιου: «Η Δημόσια Διπλωματία ως όχημα προώθησης της Οικονομικής Διπλωματίας. Οι περιπτώσεις της U.S.I.A. και της Κίνας», Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών) για συνέργεια της Οικονομικής και της Δημόσιας Διπλωματίας, ώστε να παράξει βέλτιστα αποτελέσματα σε ό,τι αφορά την προώθηση εθνικών συμφερόντων. Η εν λόγω απόφαση θα αποτυπωθεί και θεσμικά, με την κατάθεση σχετικού Σχεδίου Νόμου.

Ο Σταυρός και η Γροθιά: Επιδράσεις της Εκκλησίας στα εργατικά συνδικάτα

Θεόδωρος Α. Κουτρούκης*

Περίληψη

Το άρθρο αυτό συνιστά μια απόπειρα να αποτιμηθούν οι επιδράσεις της χριστιανικής Εκκλησίας στο συνδικαλιστικό κίνημα. Παραθέτοντάς την ιστορική πλαισίωση του θέματος, μελετάμε αρχικά την καθολική κοινωνική διδασκαλία για την εργασία. Στη συνέχεια προσεγγίζουμε τις εκφάνσεις του χριστιανικού σοσιαλισμού και της χριστιανοδημοκρατίας στα εργατικά συνδικάτα και μελετούμε τις επιρροές που δρομολόγησαν στις εργασιακές σχέσεις των χωρών της Δύσης. Τέλος, στα συμπεράσματα της εργασίας επιχειρείται η ανατοποθέτηση των κρίσιμων ερωτημάτων επιβίωσης του χριστιανικού συνδικαλισμού στο σύγχρονο οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον.

Λέξεις-κλειδιά: Εκκλησία, Χριστιανισμός, Εργατικά Συνδικάτα.

* Καθηγητής, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
e-mail: tkoutro@econ.duth.gr

Εισαγωγή

Το άρθρο αυτό συνιστά μια απόπειρα να αποτιμηθούν οι επιδράσεις της χριστιανικής Εκκλησίας στο συνδικαλιστικό κίνημα. Παραθέτοντάς την ιστορική πλαισίωση του θέματος, μελετούμε αρχικά την καθολική κοινωνική διδασκαλία. Στη συνέχεια προσεγγίζουμε τις εκφάνσεις του χριστιανικού σοσιαλισμού και της χριστιανοδημοκρατίας στα εργατικά συνδικάτα και μελετούμε τις επιρροές που δρομολόγησαν στις εργασιακές σχέσεις των χωρών όπου εφαρμοστήκαν, Τέλος, στα συμπεράσματα της εργασίας επιχειρείται η ανατοποθέτηση των κρίσιμων ερωτημάτων επιβίωσης του χριστιανικού συνδικαλισμού στο σύγχρονο οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον.

Στο έργο του *«Η ιδέα μιας χριστιανικής κοινωνίας»* ο Eliot σημείωνε πως η θρησκεία πρέπει να ενσωματώνεται στην κοινωνική ζωή του ανθρώπου (1991). Ακόμη υπογράμμισε ότι θα πρέπει «να αποδεχτούμε το σύγχρονο κόσμο όπως είναι και να προσπαθήσουμε να προσαρμόσουμε τα χριστιανικά κοινωνικά ιδανικά σε αυτόν, αλλά και «να αντιμετωπίσουμε προβλήματα όπως είναι *«η υπερτροφία του κινήτρου του κέρδους μέσα σε ένα κοινωνικό ιδανικό τη χρήση της εργασίας και την εκμετάλλευση της»* (Eliot, 1991).

Σε κάθε περίπτωση η συγκρότηση της Δυτικής Ευρώπης ως κοινότητας της λατινικής και της προτεσταντικής χριστιανοσύνης σε μια περιοχή που ανέδειξε σε υψηλό βαθμό τις κοινωνικές και πνευματικές ανάγκες του ανθρώπου, σηματοδοτήθηκε από την εδραίωση ενός χριστιανικού πολιτισμού που έθεσε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος του τα κοινωνικά δικαιώματα των εργαζομένων (Philpot and Shah, 2006:36).

Αλλά και η προσέγγιση της *Ορθοδοξίας* στο θέμα των εργασιακών δικαιωμάτων είναι κατηγορηματική. Ενδεικτικά, ο *Άγιος Ισίδωρος ο Πηλουσιώτης* ήδη από τον 5ο αιώνα μ.Χ., τόνιζε (προς Εβραίους, κε, γ') πως *«η αποστέρηση του (δίκαιου) εργατικού μισθού θεωρείται ενέργεια βαρύτερη από φόνο»* (Πσνσιγωτιδης, 2019). Σε αυτό το πνεύμα εμφανίστηκαν και τα χριστιανικά συνδικάτα ως θεματοφύλακες των θρησκευτικών αξιών στην κοινωνική ζωή.

Ιστορικά στοιχεία

Την εποχή που ακολούθησε την Βιομηχανική Επανάσταση οι Εκκλησίες κράτησαν αρχικά μια μάλλον αδιάφορη ή και αρνητική στάση έναντι των νεοεμφανιζόμενων εργατικών συνδικάτων. Μάλιστα οι αντιδράσεις μέρους του κλήρου

στις δυναμικές απεργιακές κινητοποιήσεις των εργατών είχαν ως αποτέλεσμα να απωλέσουν ένα μέρος της επιρροής τους στην συγκροτούμενη εργατική τάξη προς όφελος των σοσιαλιστών ιδεών, κυρίως στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα. Αργότερα όμως τόσο οι καθολικοί, όσο και οι προτεστάντες άλλαξαν θέση και διακρίνοντας τα φλέγοντα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα του κόσμου της εργασίας ξεκίνησαν να εκπέμπουν μεταρρυθμιστικά μηνύματα (Kauufman, 2004).

Πολύ σημαντικό ρόλο σε αυτή την εξέλιξη έπαιξε η Εκκλησία των Μεθοδιστών στην Αγγλία. Οι Μεθοδιστές επηρέασαν καθοριστικά τη δημιουργία εργατικών ενώσεων στα πρώτα βήματα του συνδικαλισμού και μπόλιασαν τα παραδοσιακά θεμέλιά του αγγλοσαξονικού κοινοτισμού με τις δικές τους ηθικές αξίες (Davis and Dhaliwal, 2017). Όπως άλλωστε έγραψε και ο Thompson η βρετανική εμπειρία της ειρηνικής μετάβασης από την αγροτική στην βιομηχανική κοινωνία οφείλεται κατά την άποψη του Halévy σε πολύ μεγάλο βαθμό στους Μεθοδιστές (Thompson, 1979:41). Πράγματι, ο *αντικομφορμισμός* των Μεθοδιστών διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην προώθηση του χριστιανικού σοσιαλισμού με την υποστήριξη των συνδικάτων και την εμπύχωση του κινήματος των συνεταιρισμών παραγωγών. Ο χριστιανικός σοσιαλισμός ιδίως στην *Εκκλησία της Αγγλίας* συνδέθηκε με τη διδασκαλία του *F.D. Maurice*, που πρέσβευε τη συνεργασία των εργαζομένων τάξεων, ενώ στις ΗΠΑ ενεργοποιήθηκε η *Χριστιανική Λίγκα για τη Βιομηχανική Δημοκρατία*. Στη Γαλλία οι ιδέες του *Saint-Simon* έναν σοσιαλισμό, που θα εδραζόταν σε χριστιανικές αξίες που θα προωθούσαν την υποχώρηση του εγωϊσμού και του ανταγωνισμού προς όφελος της κοινωνικής ανάπτυξης και της συνεργασίας (Williams, 2016).

Πιθανότατα, ο τρόπος τον οποίο χρησιμοποίησαν οι Μεθοδιστές για την εξοικείωση των κατώτερων τάξεων με τη συνεργασία σε ενώσεις, τη θέσπιση κανόνων για την αυτοδιαχείριση τους, τη δημιουργία ταμείων αλληλοβοήθειας και την επικοινωνία μεταξύ απομακρυσμένων περιοχών του Ηνωμένου Βασιλείου, συνέβαλε σε αυτή την εξέλιξη (Thompson, 1979:46). Η Εκκλησία αυτή προώθησε έναν ορθόδοξο *Ουεσλεϊανισμό* (Wesley) με αποτέλεσμα ο Μεθοδισμός να θεωρηθεί ως η *Θρησκεία των Φτωχών* (Thompson, 1979:41). Πολλοί θεωρούν, αλώςτε, πως υφίστανται αρκετές ομοιότητες μεταξύ χριστιανισμού και κολεκτιβισμού. Διαπιστώνεται σύμπτωση στους στόχους και εκκινούν από την πεποίθηση ότι το Κακό στην κοινωνία πηγάζει από την αδιάκοπη συσσώρευση πλούτου και τον ανταγωνισμό των ατόμων (Poole, 1981; Sagar, 2012). Κοντολογίς, ο Μεθοδισμός ήταν εν μέρει υπεύθυνος για την

ανάπτυξη της αυτοπεποίθησης και της ικανότητας οργάνωσης της βρετανικής εργατική τάξης (Thompson, 1979:41).

Πολλοί εργατικοί ηγέτες αλλά και μαχητικοί κληρικοί απεύθυναν έκκληση για μια χριστιανική κοινωνική μεταρρύθμιση, όχι ως μέρος ενός σοσιαλιστικού σχεδίου, αλλά ως μια εναλλακτική μέση οδό. Επιπροσθέτως, απαίτησαν την καθιέρωση νομοθετικού πλαισίου για την προστασία της εργασίας, την ενθάρρυνση των εργατικών συνδικάτων, την καθιέρωση επιδομάτων ανεργίας, και την υιοθέτηση κάποιων στοιχείων κολεκτιβισμού (Williams, 2016).

Ανάλογη πρωτοβουλία στο Ηνωμένο Βασίλειο ήταν το κίνημα της *Εκκλησίας των Εργατών*, η οποία ήταν μια πολυσήμαντη έκφραση του *Βρετανικού Ηθικού Σοσιαλισμού*. Πρόκειται για μια οργάνωση που θέλησε να γίνει η θρησκευτική έκφραση του εργατικού κινήματος και ονομάστηκε *Θεολογικός Σοσιαλισμός*. Η πρώτη Εκκλησία των Εργατών (Labour Church) ιδρύθηκε στο Μάντσεστερ το 1891 από τον ουνιταριανιστή (και πρώην καλβινιστή) κληρικό John Trevor (Bevir, 1999; Johnson, 2015).

Είναι ενδιαφέρον το γεγονός πως το ιδρυτικό συνέδριο του *Ανεξάρτητου Εργατικού Κόμματος της Βρετανίας*, που έγινε στο Bradford το 1893, συνοδεύτηκε από μια θεία λειτουργία της Labour Church στην οποία συμμετείχαν περί τις πέντε χιλιάδες άτομα (Bevir, 2011:278).

Οι κύριες αρχές της Εκκλησίας των Εργατών ήταν οι εξής:

α) Το εργατικό κίνημα είναι θρησκευτικό κίνημα β) η θρησκεία του εργατικού κινήματος δεν είναι ταξική αλλά ενώνει μέλη από όλες τις τάξεις που εργάζονται για την κατάργηση του δουλεμπορίου γ) η θρησκεία του εργατικού κινήματος δεν είναι σεκταριστική ή δογματική αλλά ελεύθερη θρησκεία που αφήνει κάθε άνθρωπο ελεύθερο να αναπτύξει τις δικές του σχέσεις με τη «*Δύναμη*», που τον δημιούργησε δ) η χειραφέτηση της εργασίας θα πραγματοποιηθεί, όταν οι άνθρωποι μάθουν τους οικονομικούς και ηθικούς νόμους του Θεού και τολμήσουν να τους εφαρμόσουν με την καρδιά τους και ε) η ανάπτυξη του προσωπικού χαρακτήρα και η βελτίωση των κοινωνικών συνθηκών είναι εξίσου ουσιαστική για τη χειραφέτηση του ανθρώπου απο ηθικά και κοινωνικά δεσμά (Bevir, 2011:283).

Σε πολλές αποχρώσεις εκφάνσεις του κοινωνικού χριστιανισμού στην Ευρώπη δραστηριοποιήθηκαν έντονα τα (καθολικά) ιδεολογικά κινήματα της Χριστιανικής Δημοκρατίας και του Χριστιανικού Σοσιαλισμού. Στις ΗΠΑ έκαναν την εμφάνιση τους οι *Κοινωνικοί Ευαγγελιστές*, που ήταν προτεστάντες (Social Gosper Movement) και

διακήρυξαν πως οι ηθικές αρχές και πρακτικές του Ευαγγελίου δεν μπορούν να διαχωριστούν από τη μελέτη των οικονομικών και εργασιακών προβλημάτων της ανθρωπότητας (Kaufman, 2004:75).

Η ανάπτυξη των εργατικών συνδικάτων στη Βρετανία και την Αμερική επιταχύνθηκε μετά την εποχή του Πάπα Λέοντα ΙΓ'. Οι καθολικοί δραστηριοποιήθηκαν σε φίλιες οργανώσεις υπό τον Terence Powderly (Aspinwall, 1997). Μια τέτοια οργάνωση ήταν οι *Ιππότες της Εργασίας*, που συγκροτήθηκαν το 1869 στη Φιλαδέλφεια αλλά αναπτύχθηκαν κυρίως μετά την ιστορική απεργία του 1877 (Φόστερ, 1956).

Η προσέγγιση του Ρωμαιοκαθολικισμού

Η μεγάλη καμπή στη σχέση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας με την εργατική τάξη συντελέστηκε το 1891 με την Εγκύκλιο *Rerum Novarum* του Λέοντα ΙΓ' που διαδραμάτισε τεράστια σημασία. Πολλώ μάλλον όταν ο Ρωμαίος Ποντίφικας σημείωνε ότι «τα συνδικάτα φέρνουν κεφάλαιο και εργασία πιο κοντά και είναι ιδιαίτερα επιθυμητό να πολλαπλασιαστούν και να γίνουν πιο αποτελεσματικά» (Kaufman, 2004:76).

Με την εγκύκλιο αυτή αναγνωρίστηκε ο θεμελιώδης ρόλος των εργατικών ενώσεων, που συνδέεται με τα δικαιώματα του *συνεταιρίζεσθαι*, ώστε να προωθηθεί η σύσταση ενώσεων που θα προωθούν τα ζωτικά συμφέροντα των εργαζομένων στα διάφορα επαγγέλματα. Τα συνδικάτα αναπτύσσονται από την ανάγκη των εργαζομένων, ιδίως των βιομηχανικών, να προστατεύσουν συλλογικά τα δικαιώματα τους έναντι των επιχειρηματιών ή των ιδιόκτητών των μέσων παραγωγής (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004).

Καθώς τα εργατικά συνδικάτα προωθούν τους σκοπούς τους έχοντας μέλημα το *κοινό καλό*, ασκούν γενικότερα θετική επίδραση στην κοινωνία και την αλληλεγγύη και είναι αναγκαίο στοιχείο του κοινωνικού βίου (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004:175).

Το εκκλησιαστικό κοινωνικό δόγμα –μετά την *Rerum Novarum*- διδάσκει πως οι σχέσεις εντός του κόσμου της εργασίας πρέπει να χαρακτηρίζονται από συνεργασία των κοινωνικών εταίρων. Τα συνδικάτα αγωνίζονται για την προώθηση της κοινωνικής δικαιοσύνης, για τα δικαιώματα των εργαζομένων, αλλά δεν πρέπει να μάχονται εναντίον κανενός άλλου (δηλ. δεν πρέπει να στρέφονται κατά π.χ. των εργοδοτών κι

αυτό είναι μια σαφής απόρριψη της μαρξιστικής προέλευσης έννοιας της «πάλης των τάξεων»).

Κατά την παπική Εγκύκλιο, οι εργατικές ενώσεις οφείλουν να δρουν ως αντιπρόσωποι των μισθωτών για την κατάλληλη ρύθμιση της οικονομικής ζωής, αλλά και να εκπαιδεύσουν την κοινωνική συνείδηση των εργαζομένων, ώστε εκείνοι να αισθάνονται πως συμμετέχουν ενεργά στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη και συνδράμουν το οικουμενικό καλό (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004:175-176).

Τα συνδικάτα και οι λοιπές μορφές εργατικής συναδέλφωσης οφείλουν να εργαστούν σε συνεργασία με άλλες κοινωνικές οργανώσεις/συλλογικότητες και να ενδιαφερθούν ζωηρά για τη διοίκηση των δημοσίων πράγματων (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004:176).

Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις οφείλουν, επιπλέον, να ασκήσουν επιρροή στο πεδίο πολιτικής αντιπαράθεσης και διαλόγου, καθιστώντας τον πολιτικό κόσμο πιο ευαίσθητο για τα εργατικά προβλήματα και βοηθώντας τον να εργαστεί, ώστε τα δικαιώματα των εργαζομένων να γίνονται σεβαστά (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004:176).

Ωστόσο, τα εργατικά συνδικάτα δεν μπορούν να προσλάβουν τα χαρακτηριστικά πολιτικού κόμματος, ώστε να αγωνίζονται για την κατάκτηση της εξουσίας. Ούτε πρέπει να προωθούν τους στόχους πολιτικών κομμάτων, που συνδέονται μαζί τους, γιατί τότε θα απωλέσουν το ρόλο τους στην προώθηση του γενικού καλού ολόκληρης της κοινωνίας (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004).

Επιπλέον, οι εργατικές οργανώσεις καλούνται να αναπτύξουν δράσεις αλληλεγγύης προς τους εργαζομένους επισφαλούς, ευέλικτης, εποχικής και μερικής απασχόλησης και να αναλάβουν την ευθύνη που τους αναλογεί, ώστε να ασκήσουν το δικαίωμα τους στην αξιοπρεπή εργασία (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004:176).

Η Εγκύκλιος *Rerum Novarum* προσέγγισε το εργατικό ζήτημα με ένα υποδειγματικό τρόπο, που επηρέασε τη μετέπειτα κοινωνική διδασκαλία του Καθολικισμού. Οι θεμελιώδεις αρχές που υποστηρίχτηκαν από τον Λέοντα ΙΓ' εξειδικεύτηκαν αργότερα σε άλλες κοινωνικές εγκυκλίους. (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004:49-50),

Στις αρχές της δεκαετίας του '30, ο Πάπας Πίος ΙΑ΄ δημοσιεύει την εγκύκλιο «*Quadragesimo anno*», σε ανάμνηση των σαράντα χρόνων της «*Rerum novarum*». Ήταν η μεταπολεμική περίοδος, όταν στην Ευρώπη εδραιώνονταν τα ολοκληρωτικά καθεστώτα και οξύνονταν οι ταξικοί αγώνες. Η Εγκύκλιος προειδοποίησε για τις συνέπειες της έλλειψης σεβασμού της συνδικαλιστικής ελευθερίας και υπογράμμισε την αξία της αλληλεγγύης και της συνεργασίας για να ξεπεραστούν οι οικονομικές και κοινωνικές αντιθέσεις. Η ίδια Εγκύκλιος σημείωσε πως ο μισθός πρέπει να είναι ανάλογος με τις ανάγκες του εργαζόμενου και της οικογένειάς του, ενώ το κράτος, στις σχέσεις του με τον ιδιωτικό τομέα, οφείλει να εφαρμόσει την αρχή της επικουρικότητας. Η Εγκύκλιος αρνήθηκε τον φιλελευθερισμό, με την έννοια του αχαλίνωτου οικονομικού ανταγωνισμού και επιβεβαίωσε την αξία της ιδιωτικής ιδιοκτησίας (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004:51).

Σε μια εποχή που στροβιλιζόταν από την οικονομική κρίση του 1929 ο Πάπας Πίος ΙΑ΄ προώθησε την εφαρμογή ενός ηθικού νόμου που εμπότιζε τις ανθρώπινες σχέσεις με δικαιοσύνη και αγάπη, ώστε να υπερβούν τη σύγκρουση των κοινωνικών τάξεων (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004).

Το 1981, ο Ιωάννης Παύλος Β΄ εξέδωσε την «*Laborem exercens*». Η εγκύκλιος αυτή περιέγραψε την πνευματικότητα και την ηθική της εργασίας στο πλαίσιο ενός έντονου θεολογικού και φιλοσοφικού στοχασμού (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004:58).

Με την εγκύκλιο «*Sollicitudo rei socialis*» του 1987, ο Ιωάννης Παύλος Β΄ γιόρτασε την εικοστή επέτειο της «*Populorum progressio*», αντιμετώπισε εκ νέου το θέμα της υπανάπτυξης του Τρίτου Κόσμου και υποστήριξε μια ανάπτυξη αντάξια του ανθρώπου (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004:58).

Το 1991, ο Πάπας Ιωάννης Παύλος Β΄ δημοσίευσε μια τρίτη κοινωνική εγκύκλιο, την «*Centesimus annus*», στην οποία επιβεβαίωσε τις βασικές αρχές της χριστιανικής αντίληψης για την κοινωνική και πολιτική οργάνωση και διατύπωσε την εκτίμηση του για τη δημοκρατία και την ελεύθερη οικονομία στο πλαίσιο της αναγκαίας αλληλεγγύης. Στο κέντρο του ποιμαντικού ενδιαφέροντος της Καθολικής Εκκλησίας τέθηκε ακόμη η σχέση ανάμεσα σε εργασία και κεφάλαιο, όπως εκφράζεται διαμέσου της συμμετοχής των εργαζομένων στην ιδιοκτησία, τη διαχείρισή και τους καρπούς της (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004:59).

Η κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας απαρίθμησε μερικά δικαιώματα των εργαζομένων που θα έπρεπε να νομοθετηθούν (Beckett,2021): α) το δικαίωμα σε μια

δίκαιη ανταμοιβή, β) το δικαίωμα της ανάπαυσης, γ) το δικαίωμα σε περιβάλλοντα εργασίας και σε παραγωγικές διαδικασίες που δε θα πλήττουν τη σωματική υγεία των εργαζομένων και την ηθική τους ακεραιότητα, δ) το δικαίωμα να διαφυλάσσεται η προσωπικότητά τους στο χώρο εργασίας, δίχως να θίγεται η συνείδηση ή η αξιοπρέπειά τους, ε) το δικαίωμα σε αξιοπρεπείς επιδοτήσεις για την επιβίωση των ανέργων και των οικογενειών τους, στ) το δικαίωμα στη σύνταξη αλλά και στην ασφάλεια για τα γηρατειά, την ασθένεια και την περίπτωση ατυχημάτων, που συνδέονται με τις εργασιακές επιδόσεις, ζ) το δικαίωμα σε κοινωνικά μέτρα, που συνδέονται με τη μητρότητα και η) το δικαίωμα να συναθροίζονται και να συνεταιρίζονται. Η κοινωνική διδασκαλία αναγνωρίζει τη νομιμότητα της απεργίας, όταν εμφανίζεται ως αναπόφευκτο ή τουλάχιστον αναγκαίο μέσο, εφόσον αποδείχθηκαν ανεπαρκείς όλοι οι άλλοι τρόποι για να ξεπεραστούν οι συγκρούσεις (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004:174).

Η Καθολική Εκκλησία, επίσης, αναγνώρισε ότι οι συνδικαλιστικές οργανώσεις, που επιδιώκουν τον ιδιαίτερο σκοπό τους στην υπηρεσία του κοινού καλού, συνιστούν ένα στοιχείο απαραίτητο της κοινωνικής ζωής. Σε κάθε κοινωνικό σύστημα είναι απαραίτητα στη διαδικασία παραγωγής τόσο η εργασία, όσο και το κεφάλαιο. Τα συνδικάτα είναι οι πρωτεργάτες των αγώνων για την κοινωνική δικαιοσύνη και τα δικαιώματα των ανθρώπων της εργασίας στα ιδιαίτερα επαγγέλματά τους (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004:175).

Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις επιπλέον, οφείλουν να επηρεάσουν την πολιτική εξουσία, ώστε να την ευαισθητοποιήσουν δεόντως για τα προβλήματα της εργασίας και να την παροτρύνουν να σέβεται τα δικαιώματα των μισθωτών (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004:176).

Τα ποικίλα πρόσωπα του κοινωνικού χριστιανισμού

Το κίνημα των καθολικών εργαζομένων εκκίνησε το 1817 αλλά διογκώθηκε μετά την παπική εγκύκλιο *Regum Novarum* και δρομολογήθηκε η ίδρυση καθολικών συνδικάτων, κυρίως σε ευρωπαϊκές καθολικές χώρες στο διάστημα 1890-1910 (Φόστερ, 1956:180).

Τα καθολικά συνδικάτα υιοθέτησαν μια πολιτική που εδραζόταν σε θρησκευτικές αξίες, διακήρυξαν την συνεργασία των τάξεων, αποδέχτηκαν τον καπιταλισμό ως

κοινωνικοοικονομικό σύστημα και ζήτησαν την δρομολόγησή μεταρρυθμίσεων, όπως: αναγνώριση εργατικών ενώσεων, καθιέρωση συλλογικών συμβάσεων, θεσμοθέτηση της Επιθεώρησης Εργασίας στις βιομηχανίες, επιβολή του οκταώρου, θέσπιση ειδικής νομοθεσίας για τις γυναίκες (Φόστερ, 1956:180-181). Σκοπός του κοινωνικού καθολικισμού ήταν η δημιουργία μιας καλής κοινωνίας (good society), που θα χαρακτηριζόταν από μια ειρηνική σταθερότητα στο χώρο εργασίας και σεβασμό των εργατικών δικαιωμάτων από τις επιχειρήσεις (Abbott, 2006). Ωστόσο, αρκετοί διαφωνούσαν με το θετικό ρόλο που μπορούν να διαδραματίσουν τα καθολικά συνδικάτα σε μια οικονομία της αγοράς (Dijkema, 2014). Επιπλέον, καθοριστικοί ήταν και οι αγώνες που έδωσαν τα χριστιανικά συνδικάτα για την καθιέρωση της Κυριακάτικης αργίας, αγώνες, που ασφαλώς βρήκαν ισχυρούς συμμάχους και στο κοινωνικό πρόσωπο της Εκκλησίας. κόλπους της (Patch, 2021).

Τα μέλη του Καθολικού Εργατικού Κινήματος αναδείχθηκαν σε «απόστολοι» των παπικών εγκύκλιών, μεταλαμπαδεύοντας πνευματική δύναμη, κοινωνική δικαιοσύνη, χριστιανικές αρχές, αδελφότητα, με άλλα λόγια προσπαθούσαν να προσφέρουν το «*Μυστικό Σώμα του Χριστού*» (*Mystici Corporis Christi*) στους εργάτες (Lubienecki, 2015).

Σε πολλές περιπτώσεις τα χριστιανικά συνδικάτα είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με τις προσπάθειες της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας να κατασχέσουν τη διείσδυση των σοσιαλιστικών/ κομμουνιστικών ιδεών στην εργατική τάξη. Ενδεικτικά κατά το Μεσοπόλεμο η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία επηρεασμένη από τις διώξεις εναντίον κληρικών και μοναχών και τις θρυλούμενες ωμότητες εναντίον καθολικών στη Σοβιετική Ένωση, το Μεξικό και την Ισπανία εν μέσω του Εμφυλίου έπεισαν πολλούς πιστούς ότι ο κομμουνισμός συνιστούσε μεγαλύτερη απειλή από τον καπιταλισμό του laissez faire. Ο Πάπας Πίος ο ΙΑ΄ ισχυρίστηκε πως η ισπανική εμπειρία έδειξε πως «για πρώτη φορά στην ιστορία είμαστε μάρτυρες ενός αγώνα στοχοθετημένου εν ψυχρώ και σχεδιασμένου λεπτομερέστατα ανάμεσα στον άνθρωπο και σε όλο εκείνο που καλούμε Θεό» (Doody, 2011).

Ο Κοινωνικός Μεσσιανισμός στο πνεύμα του *Gaudium of Spes*, όπως τον βίωσε η Εκκλησία της Ρώμης πρόσφερε μια νέα χριστιανική οπτική σε σύγχρονα προβλήματα όπως η δικαιοσύνη και η ανάπτυξη (Kerel, 1992) και υποστήριξε την διευθέτησή των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων (Poole, 1981).

Οι εργάτες-ιερείς (labour priests) ανέπτυξαν έντονη κοινωνική δράση και στη Λατινική Αμερική, όπως τους βίωσε η Θεολογία της Απελευθέρωσης. Στη Γερμανία η

Καθολική Εκκλησία διοργάνωνε *Κοινωνικούς Κύκλους* για τους εργάτες (Erdman, 1913), ενώ αξιοσημείωτο είναι το παράδειγμα της Nowa Huta, μιας πόλης πιστών καθολικών στην Πολωνία, που αντιστάθηκε στον εφαρμοσμένο σοσιαλισμό (Kerel, 1992).

Στις μη καθολικές χώρες οι καθολικές εργατικές ενώσεις επιχείρησαν να θέσουν το συνδικαλιστικό κίνημά υπό τη δική τους επιρροή. Επομένως, ίδρυσαν οργανώσεις όπως η *Ένωση Καθολικών Συνδικαλιστών* (ACTU), ενώ μαζί με ορισμένους προτεστάντες ίδρυσαν τη Διεθνή Γραμματεία των Χριστιανικών Συνδικάτων (1908), αλλά και Διεθνείς Γραμματείες για τα διάφορα επαγγέλματα και τους βιομηχανικούς κλάδους (Φόστερ, 1956:181; Cywinski, 2011). Η Ένωση Καθολικών Συνδικαλιστών αποσκοπούσε στην προώθηση του συνδικαλισμού στους κόλπους του αμερικανικού εργατικού δυναμικού με βάση τις χριστιανικές αξίες εκπαιδεύοντας τους συνδικαλιστές και τους καθολικούς εργάτες σε αυτές τις αρχές και εφαρμόζοντας τις στην πράξη. (Dayyani, χ.χ.). Επίσης, παρότρυναν τους καθολικούς μισθωτούς να συμμετέχουν σε εργατικές ενώσεις στον εκάστοτε χώρο εργασίας, αλλά παράλληλα απέτρεπαν τη συμμετοχή τους σε συνδικάτα μαρξιστικού προσανατολισμού (Dayyani, χ.χ.). Η Ένωση Καθολικών Συνδικαλιστών προωθούσε τη σύσταση *Εποπτικών Συμβουλίων* στη Βιομηχανία (Industrial Councils/ Industrial Guilds) στα οποία θα συμμετείχαν αντιπρόσωποι εργατικών και εργοδοτικών ενώσεων κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας με σκοπό την προώθηση της παραγωγής και της παραγωγικότητας προς όφελος όλων (Dayyani, χ.χ.). Οι βασικές δράσεις της Ένωσης αυτής ήταν (Dayyani, χ.χ.): α) Προώθηση σχημάτων συμμετοχής του προσωπικού στα κέρδη στη βιομηχανία, β) Δημιουργία Γραφείων Ομιλητών (speakers bureau) και διοργάνωση εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων των μισθωτών σε *εργατικά σχολεία*, γ) αντιμετώπιση της διαφθοράς και της καταπίεσης στα συνδικάτα, δ) προώθηση της *Catholic Labour Defense League*, που βοηθούσε τους εργάτες στην (νομική) διευθέτηση των παραπόνων και εργασιακών προβλημάτων τους και ε) απόκρουση της κομμουνιστικής επίδρασης στο συνδικαλισμό.

Ωστόσο, περιορισμένη συμμετοχή είχαν οι καθολικοί συνδικαλιστές στη *Διεθνή Ένωση για την Εργατική Νομοθεσία* (International Association for Labour Legislation) που ιδρύθηκε το 1900 στο Παρίσι και θεωρείται ο πρόδρομος της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (Zaragori, 2012)

Τηρουμένων των αναλογιών στις ΗΠΑ έκαναν την εμφάνιση τους οι *Κοινωνικοί Ευαγγελιστές* που ήταν προτεστάντες (Social Gosper Movement).

Παράλληλα σε ένα πιο ομοκεντρικό πνεύμα, ο κοινωνικός χριστιανισμός εφάρμοσε στην πράξη προγράμματα ενός *καπιταλισμού της ευημερίας* προωθώντας αξίες που οι εργοδότες θεωρούσαν επιθυμητές για τους εργάτες τους όπως ήταν η εγκράτεια, η λιτότητα, η πειθαρχία, η αφοσίωση, στην επιχείρηση και η ανεξαρτησία από τα συνδικάτα. Σε αυτό το πνεύμα ένας μεγάλος αριθμός επιχειρήσεων απασχολούσαν *βιομηχανικούς εφημέριους* (industrial chaplains) και, βέβαια, οι περισσότερες ήταν «απαλλαγμένες» (union free) από εργατικές ενώσεις (Fones and Fones, 2015)

Ο ορισμός εφημέριων στα εργοστάσια ήταν εν μέρει ένα πνευματικό πρόγραμμα παρακίνησης που αποσκοπούσε στην διατήρηση ενός παραγωγικού και αφοσιωμένο εργατικού δυναμικού, ενώ θεωρούσε τα συνδικάτα ανεπιθύμητα ή πάντως μη αναγκαία. Επομένως, ενώ τα συνδικάτα επιδίωκαν με συλλογικά μέσα να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα των εργατών, πολλοί βιομηχανικοί εφημέριοι κήρυσαν μια προσέγγιση του Ευαγγελίου, που υποβάθμιζε τη συλλογική αλληλεγγύη των κοινωνικών ομάδων και έδινε έμφαση στις ατομικές λύσεις (Fones and Fones, 2015).

Σε διαφορετικό πνεύμα έδρασε ο ριζοσπαστικός κοινωνικός καθολικισμός. Στις απεργίες που οργάνωνε η Doris Day, μια καθολική πνευματική και κοινωνική ακτιβίστρια που ηγούνταν του κινήματος *Catholic Worker* στις ΗΠΑ, οι συμμετέχοντες κρατούσαν πανό και χαρτόνια με αποσπάσματα από τις παπικές εγκυκλίους (Dayyani, χ.χ.). Το κίνημα των καθολικών εργαζομένων αντιτάχθηκε στον υλισμό της αμερικανικής κοινωνίας αλλά και στον κομφορμισμό της επίσημης Καθολικής Εκκλησίας. Το κίνημα αυτό ήταν καθολικό, αναρχικό, πασιφιστικό και συνδύαζε την άμεση βοήθεια προς τους φτωχούς και τους άστεγους με δράσεις κατά της βίας (Dayyani, χ.χ.). Οι προσπάθειες της Day και των συναγωνιστών της να θεμελιώσουν καλύτερες συνθήκες εργασίας δυστυχώς παρεξηγήθηκαν, ιδίως σε εκείνες τις εποχές, που το δικαίωμα των εργατών για συνδικαλιστική οργάνωση αύξανε τους φόβους της κομμουνιστικής απειλής ή προξενούσε αντι-συνδικαλιστικά αντανακλαστικά (Lubienecki, 2013:).

Ο κοινωνικός χριστιανισμός βρήκε την πολιτική του έκφραση στα πολιτικά κόμματα της χριστιανικής Δημοκρατίας. Τα κόμματα αυτά υιοθέτησαν χριστιανικές αρχές που αποσκοπούσαν στη δημιουργία μιας κοινωνίας, που θα προωθεί την προσωπική ανάπτυξη, την κοινωνική δικαιοσύνη και συναδέλφωση, τη δέσμευση για πολιτική τη δημοκρατία και την μικτή οικονομία, τον οριζόντιο και κάθετο πλουραλισμό,

τις αρχές της επικουρικότητας και της κοινωνικής αλληλεγγύης, και τα συστήματα κοινής διαβούλευσης στη βιομηχανία.

Τα χριστιανοδημοκρατικά κόμματα είχαν οργανωτικούς δεσμούς τόσο με τα εργατικά συνδικάτα, όσο και με τις εργοδοτικές ενώσεις. Μολαταύτα, η οικονομική κι εργατική πολιτική του Χριστιανοδημοκρατικού Κόμματος της Γερμανίας (CDU) συχνά οδήγησε σε συγκρούσεις με τα συνδικάτα. Τα χριστιανοδημοκρατικά κόμματα έδρασαν στο *πολιτικό κέντρο*, απόλαυσαν αξιοσημείωτη υποστήριξη της εργατικής τάξης και συνήθως υποστηρίζονταν από τα καθολικά συνδικάτα (Kalyvas, and van Kersbergen, 2010).

Η χριστιανική συνδικαλιστική δράση σε άλλες χώρες

Η επιρροή του χριστιανισμού δεν περιορίστηκε στις ανεπτυγμένες βιομηχανικές χώρες της Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής. Σε πολλές ακόμη χώρες η επίδραση ήταν καταλυτική ή αξιοσημείωτη.

Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στην Ινδία, την Ιαπωνία και τη Λατινική Αμερική οι καθολικοί ιεραπόστολοι ήταν οι πρώτοι που μίλησαν για τον συνδικαλισμό και τα δικαιώματα των εργατών. Ειδικά στην Ιαπωνία, οι πρώτοι συνδικαλιστές είχαν νωρίτερα βαπτιστεί ρωμαιοκαθολικοί (Kaufman, 2004).

Στην Πολωνία, η ειρηνική και αποφασιστική αντίσταση των εργατών-μελών της Αλληλεγγύης στα ναυπηγεία του Γκντάνσκ αλλά και σε άλλους χώρους εργασίας επηρεάστηκε καθοριστικά από τη θρησκευτική εμπειρία που βίωσαν κατά την επίσκεψη Πάπα Ιωάννη Παύλου ΙΒ' (Tomskey, 1981).

Στο Βέλγιο το χριστιανικό συνδικαλιστικό κίνημα υπηρέτησε έναν μαχητικό καθολικισμό (Barnes, 1964; CSC, χ.χ.). Σύμφωνα με τις βασικές διακηρύξεις του βελγικού χριστιανικού συνδικαλιστικού κινήματος το 1980 η Οικονομία πρέπει να υπηρετεί τον Άνθρωπο και την Κοινωνία. Αντίστοιχα στο Συνέδριο του 1985 υποστηρίχθηκε ότι ο συνδικαλισμός θα πρέπει να υπηρετεί τη δημοκρατία και την αλληλεγγύη (CSC, χ.χ.).

Στη Βραζιλία, η Εκκλησία δεν αρκέστηκε στην υπεράσπιση των πολιτών από τις ακρότητες του δικτατορικού καθεστώτος, αλλά επιπλέον ευνόησε νέες κοινωνικές στρατηγικές (Meszáros, 1991). Σε αυτό το πλαίσιο η ισχυρή αντισυστημική σχέση της Καθολικής Εκκλησίας με τα συνδικάτα αποτέλεσε τον πολιορκητικό κριό του κινήματος για την οικοδόμησή της κοινωνίας πολιτών (Amaral Camargo, 2012).

Αλλά και στην Ελλάδα πριν το 1982 λειτουργήσαν δύο –μάλλον περιορισμένου βεληνεκούς- συνομοσπονδίες χριστιανικού προσανατολισμού. Πρόκειται για τις: α) *Πανελλήνια Συνομοσπονδία Ορθοδόξων Χριστιανικών Εργατοϋπαλληλικών Συνδικάτων*, που ιδρύθηκε το 1963 και το 1976 περιλάμβανε 4 εργατοϋπαλληλικά κέντρα (Σαλαμίνας, Νίκαιας, Αττικής, Δυτικής Αττικής) και 7 ομοσπονδίες (Εργατών και Φορτοεκφορτωτών, Εργατοτεχνιτών Οικοδομικών Έργων, Ιδιωτικών Υπάλληλων, Μισθωτών Αγγειοπλαστικής, Εργατών Μεταφορών, Κλωστοϋφαντουργών και Εργατοτεχνιτών Μετάλλου) με 24,6 χιλιάδες ψηφίσαντα μέλη και β) *Χριστιανική Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος*, που ιδρύθηκε το 1960 και το 1975 περιλάμβανε 9 εργατοϋπαλληλικά κέντρα (Πατρών, Αθηνών, Λευκάδας, Πειραιά, Αιγίου, Έδεσσας, Νέας Ιωνίας Αττικής, Π. Φαλήρου, Αιγάλεω) και 11 ομοσπονδίες (Εργατών Δέρματος, Υπάλληλων Τουριστικών Επαγγελματιών, Υπάλληλων Αυτοκίνητων, Κλωστοϋφαντουργών, Ξενοδοχοϋπάλληλων, Οικιακού Υπηρετικού Προσωπικού, Προσωπικού ΕΕΣ, Νοσοκομείων και Ιδιωτικών Κλινικών, Ιδιωτικών Υπάλληλων, Εργατοτεχνιτών Μετάλλου, Ελαστικού, Πλαστικού και Δομικών Υλών) με 54,4 χιλιάδες ψηφίσαντα μέλη (Φακιολάς, 1978: 161, Κατσανέβας, 1985:29-30, Κοπιάρης, 1976:108). Ωστόσο, μετά την εκ βάθρων αναδιοργάνωση που επέφερε ο νόμος 1264/82 στον εργατικό συνδικαλισμό η δράση τους ατόνησε.

Ασφαλώς, η Ορθόδοξη Εκκλησία είχε μια πολύ διαφορετική προσέγγιση στα εργασιακά ζητήματα που την οδηγούσε σε πολύ περιορισμένη ανάμειξη στις εργασιακές υποθέσεις, ωστόσο, δε λείπουν και μεμονωμένα παραδείγματα στα οποία τοπικές Εκκλησίες επέλεξαν να παρέμβουν σε συλλογικές διαπραγματεύσεις (π.χ. η επιστολή-παρέμβαση μιας Ιεράς Μητρόπολης της Βόρειας Ελλάδας, με την οποία ζητούσε να καθιερωθεί ως αργία η ημέρα του πολιούχου Αγίου της έδρας του εργατικού σωματείου, κατά τη διάρκεια των διμερών τοπικών ομοιοεπαγγελματικών διαπραγματεύσεων (προσωπικό αρχείο του συγγραφέα).

Σήμερα, τα χριστιανικά εργατικά συνδικάτα εξακολουθούν να διαθέτουν μια συστηματική παρουσία και δραστηριότητα σε ορισμένες χώρες (Βέλγιο, Ολλανδία, Λουξεμβούργο κ.α.), επιχειρώντας να συνδράμουν τις προσπάθειες την εργαζομένων για τη βελτίωση των όρων αμοιβής και εργασίας στους χώρους παραγωγής. Ωστόσο, η διακριτή παρουσία του χριστιανικού συνδικαλισμού στο διεθνές επίπεδο έχει περιοριστεί δραστικά μετά την συγχώνευση της Παγκόσμιας Συνομοσπονδίας Εργασίας (WCL) στην Διεθνή Συνδικαλιστική Συνομοσπονδία (ITUC) το 2006.

Συμπεράσματα

Τα έντονα κοινωνικά προβλήματα που προέκυψαν στη βιομηχανική κοινωνία προσέλκυσαν το ενδιαφέρον των Εκκλησιών είτε γιατί ήθελαν να βοηθήσουν τους εργάτες, αναζητώντας ένα νέο ρόλο στην καθημερινή ζωή του βιομηχανικού πολιτισμού, είτε από ένστικτο αυτοσυντήρησης έναντι της ανόδου του σοσιαλιστικού και κομμουνιστικού κινήματος, που ήταν εμπορούμενο από τις ιδέες του κοινοτισμού. Το χριστιανικό εργατικό κίνημα τάχθηκε εξ αρχής στην ρεφορμιστική πλευρά της *Εργατικής Ιστορίας* και υποστήριξε τη συνεργασία των κοινωνικών τάξεων, αντίθετα με την επαναστατική προοπτική, που πρέσβευαν τα φιλο-μαρξιστικά κινήματα. Οι χριστιανοί εργάτοσυνδικαλιστές καλλιέργησαν την ανάπτυξη ενός συναινετικού εργατικού δυναμικού, που αποστρεφόταν τις κομμουνιστικές ιδέες και ήταν αφοσιωμένο και πειθαρχημένο και φρόντισαν για την εκπαίδευση του. Και ενώ η αρχική διελκυστίνδα στους κόλπους του εργατικού κινήματος ανάμεσα σε χριστιανικές και αριστερές οργανώσεις συνεχίστηκε μέχρι τις ημέρες μας, στην χριστιανή πλευρά δεν έλειψαν και οι διαφορές μεταξύ καθολικών και προτεσταντών. Αντίθετα σε ορθόδοξες χώρες η παρουσία των χριστιανικών συνδικάτων ήταν πολύ περιορισμένη λόγω της διαφορετικής -πιο πνευματικής- προσέγγισης της Ορθόδοξης Εκκλησίας- στα θέματα των εργασιακών σχέσεων. Αυτό ενδεχομένως, συνέβη λόγω της διαφορετικής κοινωνικής δομής της οικονομίας και της απασχόλησης αλλά και της αναιμικής εκβιομηχάνισης στις ορθόδοξες χώρες της Ευρώπης.

Μολαταύτα ο κοινωνικός χριστιανισμός τις τελευταίες δεκαετίες δείχνει πως πειθαναγκάστηκε να αναμετρηθεί με οικουμενικά ζητήματα του συνδικαλιστικού κινήματος καθώς οι νέες ισχυρές οικονομικές δυνάμεις, ήταν εκτός της εμβέλειας των ισχυρών Εκκλησιών και απειλούσαν το κοινωνικό οικοδόμημα στις μεταβιομηχανικές χώρες αλλά και στον Τρίτο Κόσμο. Το χρηματιστικό κεφάλαιο, οι πανίσχυρες παγκόσμιες εταιρίες, οι μεταναστευτικές ροές, η αναρρίχηση μη χριστιανικών χωρών στην ομάδα των οικονομικά κυρίαρχων του κόσμου (Κίνα, Ινδία κ.λπ.), έχει υποχρεώσει πλέον το χριστιανικό κίνημα να αναθεωρήσει τη θέση του στα αχαρτογράφητα ύδατα του αναδυόμενου κόσμου.

Και μπορεί μεν τα χριστιανικά συνδικάτα να αποδέχτηκαν την ελεύθερη οικονομία (ως οικονομικό σύστημα) και την συνεργασία των παραγωγικών τάξεων, όμως ο παγκοσμιοποιημένος χρηματοπιστωτικός καπιταλισμός, που πρεσβεύει και προωθεί ο νεοφιλελευθερισμός, απειλούν την παραδοσιακές αξίες των χριστιανικών

χωρών. Το μέλλον θα δείξει αν ο χριστιανικός εργατικός συνδικαλισμός θα στραφεί κατά του μετα-βιομηχανικού καπιταλισμού ή θα αναζητήσει μια νέα ισορροπία μεταξύ του Θεού και του Μαμωνά.

Βιβλιογραφία

- Abbott, K. (2006), *Industrial Relations and Catholic Social Doctrine, 21st Century Work: high road or Low Road*, Proceedings of the 20th Conference of AAIRANZ, 1, 7-15.
- Amaral Camargo, W. (2012), The Marriage Between the trade union and the Catholic Church in Brazil, *Revista Ciências Sociais em Perspectiva*, 11(20) διαθέσιμο στο <http://saber.unioeste.br/index.php/ccsaemperspectiva/article/view/7060> (27/3/2020)
- Aspinwall, B. (1997), Rerum novarum and the Church in the Transatlantic World. In: «*Rerum novarum*». *Écriture, contenu et réception d'une encyclique*, Rome, École Française de Rome, 1997, 465-495.
- Barnes S. (1964), Political Culture and Christian Trade Unionism: The Case of Belgium, *Relations Industrielles*, 19(3), 287-415.
- Beckett, Π. (2021), *Labour Rights and the Catholic Church: The International Labour Organisation, the Holy See and Catholic Social Teaching*, Abingdon: Routledge.
- Bevir, M. (1999), The Labour Church Movement: 1891-1902, *Journal of British Studies*, Berkeley, UC.
- Bevir, M. (2001), *The making of British Socialism*, New Jersey: Princeton University Press.
- CSC (χ.χ.), *Christian Unionism in Belgium*, Brussels: CSC.
- Cywinski, A. (2011), *Christian Labour Association of Canada- competing from the Outside: An analysis of the Competitiveness of a small alternative union*, (Master Thesis) MacMaster University. Hamilton, Ontario.
- Davis M. and Dhaliwal, S. (2017), *The impact of religion on trade union relations with black workers*, Working Lives Research Institute, London Metropolitan University, London.
- Dayyani, P. (χ.χ.), *The Association of Catholic Trade Unionists*, at <http://www.catholichistory.net/Events/ACTUFounding.htm> (29/3/2020)
- Dijkema, B. (2014), Catholic Social Thought on Unions: A response to Baird, *Journal of Markets and Morality*, 17(2): 533-538.
- Doody, C. (2011), Grappling with secularism: Anti-Communism and Catholicism in Cold-War Detroit, *American Communist History*, 10(1): 53-72 DOI: 10.1080/14743892.2011.561953
- Eliot, T.S. (1991), *Η ιδέα μιας χριστιανικής κοινωνίας*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Erdman, A. (1913), *Church and Trade Unions in Germany* (written for the General Commission of Trade Unions in Germany), Berlin: Generalkommission der Gewerkschaften.
- Φακιόλας, Ρ. (1978), *Ο εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα: Παπαζήσης.

- Φόστερ, Ο. (1956), *Ιστορία του Παγκόσμιου Συνδικαλιστικού Κινήματος*, Αθήνα: Μόρφωση, τομ. Α'.
- Johnson, N.W. (2015), *'So Peculiarly Its Own': the Theological Socialism of the Labour Church* (Ph.D. Thesis), Department of Theology and Religion, University of Birmingham.
- Kalyvas, S. and van Kersbergen K. (2010), Christian Democracy, *Annual Review of Political Science*, 13, 183-209.
- Κατσανέβας, Θ. (1985), *Το σύγχρονο συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Αθήνα: Αιχμή.
- Kepel, G. (1992), *Η επιστροφή του Θεού*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνη.
- Koniaris, T. (1976), *A century of Greek Trade Unions 1875-1975: Structure, Behaviour and International Relations* (Ph.D.Thesis), Wilrijk, Universiteit Antwerpen, Universitaire Instelling Antwerpen, Department Rechten.
- Lubienecki, P.E. (2013), *The American Catholic Diocesan Labor Schools: an Examination Of Their Influence On Organized Labor in Buffalo And Cleveland*, (Ph.D. Thesis), Department of History, Case Western Reserve University.
- Lubienecki, P.E. (2015), Catholic Labor Education and the Association of Catholic Trade Unionists: Instructing Workers to Christianize Workplace, *Journal of Catholic Education*, 16(2), 99-124.
- Meszáros, G. (1991), *The Catholic Church and Trade Unions in Brazil: A Case Study of the Relationship Between the Dioceses of Sao Paulo and Santo Andre and the Metalworkers of Greater Sao Paulo, 1970-1986*, (Ph. D. Thesis) London School of Economics and Political Science, University of London.
- Παναγιώτιδης, Γ.Ν. (2019), *Πολιτική Θεολογία και Κοινωνική Διδασκαλία Αγίου Ισίδωρου του Πηλουσιώτη*, Αθήνα: Χριστιανική.
- Patch, W.L. (2021), Defending the "Peace of Sunday": The Debate over Sunday Labor in the West German Steel Industry after the Second World War, *Central European History*, 54, 646-669. doi:10.1017/S0008938921000066 .
- Philpot D. and Shah, T.S. (2006), Faith, freedom, and federation: the role of religious ideas and institutions in European political convergence in T.A. Byrnes and P.J. Katzenstein, *Religion in an Expanding Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pontifical Council for Justice and Peace (2004), *Compendium of the social doctrine of the Church*, Citta del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana.
- Poole, M. (1981), *Theories of trade Unionism: A sociology of industrial relations*, London: Routledge & Keagan Paul.
- Sagar, P. (2012), *The free churches and the growth of trade unions in North-east England*, διαθέσιμο στο https://www.alivingtradition.org/uploads/1/1/3/8/11381120/the_free_churches_and_the_growth_of_trade_unions_in_north.pdf (23/3/2020)

- Thompson, E.P. (1979), *The making of English Working Class*, Harmondsworth: Penguin.
- Tomsky, A. (1981). *Poland's Church on the road to Gdańsk, Religion in Communist Lands*, 9(1), 28-39.
- Williams, A (2016), *Christian Socialism as a Political Ideology*, Ph.D Thesis, University of Liverpool: Liverpool.
- Zaragori, A. (2012), *Christians in Global Labour: International Labour Organization and Christian milieux (1919-1969)*, Instituto Sturzo, CDI Project workshop, 27.9.2012

Nikos Christofis and Anthony Deriziotis (Eds) (2024) *A Century of Greek–Turkish Relations. A Handbook*. London: Transnational Press

Αν υπάρχει κάτι που μετά από τόσα χρόνια ενασχόλησης με τις διεθνείς σχέσεις και ειδικότερα τις ελληνοτουρκικές σχέσεις μου έχει εντυπωθεί περισσότερο από οτιδήποτε άλλο είναι ο φόβος όσων ασχολούνται με αυτές να θίξουν ζητήματα με διαφορετικό τρόπο από αυτόν που ενδημεί στις κυρίαρχες προσλαμβάνουσες των δύο κοινωνιών. Ακριβώς αυτός ο φόβος είναι που τυγχάνει εκμετάλλευσης από πολιτικούς, δημοσιογράφους και ακαδημαϊκούς προκειμένου να διοχετεύσουν το μίσος των ανθρώπων απέναντι σε αυτούς που διαφωνούν μαζί τους ή στέκονται εμπόδιο στις επιδιώξεις τους.

Η καλλιέργεια του φόβου, η εμπέδωση αναληθών πληροφοριών, στρεβλών εκτιμήσεων και η οικοδόμηση διαφόρων εθνικών μύθων οδηγούν στη σταθερή άρνηση κάθε διαλόγου με στόχο την επίλυση των διαφορών στη λογική του κοινού οφέλους. Αντίστροφα, η αυτάρεσκη εσωστρέφεια τροφοδοτεί την εθνική ανασφάλεια, η οποία δικαιολογεί με τη σειρά της υπερμεγέθη εξοπλιστικά προγράμματα, που περιοδικά υπερχρεώνουν την οικονομία των δύο κρατών και υποθηκεύουν την ανάπτυξη και την ευημερία των δύο λαών. Ακόμα και η αναφορά ενός πολιτικού, όπως του Πρωθυπουργού Κυριάκου Μητσοτάκη το καλοκαίρι του 2023, ότι προτίθεται να συζητήσει ένα σύνολο θεμάτων με την Τουρκία και ότι η διαχείριση του μεταναστευτικού – προσφυγικού προβλήματος μπορεί να είναι μια ευκαιρία για τη βελτίωση των ελληνοτουρκικών σχέσεων προκάλεσε οξείες αντιδράσεις και την εμφάνιση ευφάνταστων ευφυσολογημάτων. Αντίστοιχες αντιδράσεις είχαν αντιμετωπίσει ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στα μέσα της δεκαετίας του 1970, ο Ανδρέας Παπανδρέου στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης στις αρχές της δεκαετίας του 1990.

Ο συλλογικός τόμος *A Century of Greek–Turkish Relations. A Handbook*, που επιμελήθηκαν οι Νίκος Χριστοφής και Αντώνης Δεριζιώτης που κυκλοφορεί από τις εκδόσεις transnational press εδώ κα λίγους μήνες βρίσκεται στον αντίποδα αυτής της παγιωμένης προσέγγισης καλλιέργειας φόβου και μόνο γι' αυτό έχει ιδιαίτερη αξία και αξίζει τόσο να διαβαστεί όσο και να

μεταφραστεί άμεσα στα ελληνικά και του τουρκικά. Συγκεντρώνοντας εγνωσμένης αξίας ακαδημαϊκούς καταξιωμένους στη διεθνή ακαδημαϊκή σκηνή για την ενασχόληση τους με τα ελληνοτουρκικά αλλά και νέους/νέες πολλά υποσχόμενους/νες επιστήμονες από Ελλάδα και Τουρκία, οι συνάδελφοι Χριστοφής και Δεριζιώτης κατόρθωσαν να επιτύχουν κάτι ιδιαίτερα απαιτητικό και δύσκολο, να καλύψουν με ενάργεια όλες τις διαστάσεις των ελληνοτουρκικών σχέσεων από την ίδρυση της Τουρκίας το 1923 μέχρι σήμερα.

Με οξυδέρκεια και νηφαλιότητα οι συντελεστές του τόμου αναλύουν τις βασικότερες πτυχές των ελληνοτουρκικών σχέσεων αυτά τα 100 χρόνια και κυρίως τα ζητήματα που προκαλούν αντιπαραθέσεις αποφεύγοντας με δεξιοτεχνία τον σκόπελο να αποδείξουν πως η Ελλάδα ή η Τουρκία έχουν δίκιο ή άδικο στο ένα ή το άλλο ζήτημα. Αντίθετα, αναδεικνύουν το διακύβευμα και τις ιδιαίτερες συνιστώσες του κάθε ζητήματος και πως αυτές επέδρασαν και επιδρούν στο γενικότερο πλέγμα σχέσεων των δύο χωρών και δύο κοινωνιών. Θα έλεγε κανείς ότι γράφουν πασχίζοντας να επικυρώσουν την περίφημη ρήση του Charles de Gaulle's "that politics is too serious a matter to be left to the politicians".

Το βιβλίο χωρίζεται σε τρία μέρη: στο πρώτο μέρος που εκτείνεται από το ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1919-1922 έως και το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Το μέρος αυτό καλύπτει, εκτός από τον ελληνοτουρκικό πόλεμο, την επώδυνη ανταλλαγή πληθυσμών, τις συνθήκες που υπογράφηκαν ανάμεσα στις δύο χώρες, την ελληνοτουρκική φιλία από τη δεκαετία του 1930 και μετά, την πολιτική της Τουρκίας απέναντι στους ελληνικούς πληθυσμούς στην Τουρκία και την αντίστοιχη της Ελλάδας απέναντι στη μουσουλμανική μειονότητα καθώς και τις ελληνοτουρκικές σχέσεις στη σκιά του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Το δεύτερο μέρος αρχίζει το 1950 και τελειώνει με τους καταστροφικούς σεισμούς στις δύο χώρες το 1999 που εγκαινίασαν τη λεγόμενη διπλωματία των σεισμών καθώς και την έλευση του στην εξουσία του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης (Adalet ve Kalkinma Partisi, AKP) το 2002. Πρόκειται για μια περίοδο που χαρακτηρίστηκε από ριζικές αλλαγές στις

σχέσεις των δύο χωρών που μετέτρεψαν τις διμερείς σχέσεις σε ένα κλασικό πρόβλημα ασφάλειας. Σε αυτό το πλαίσιο αναλύονται ο αμερικανικός ρόλος στις ελληνοτουρκικές σχέσεις, οι απελάσεις των ελληνικών πληθυσμών (ρουμ) από την Τουρκία και η αντίστοιχη περιοριστική πολιτική του ελληνικού κράτους προς τη μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης, το Κυπριακό, οι ελληνοτουρκικές σχέσεις κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των Συνταγματαρχών στην Ελλάδα (1967-1974), η δίενεξη του Αιγαίου, ο ρόλος της κοινωνίας των πολιτών και, τέλος, η χαμένη ευκαιρία του Ελσίνκι.

Τέλος, το τρίτο μέρος του βιβλίου καλύπτει τις δύο τελευταίες δεκαετίες και περιλαμβάνει συνεισφορές για το προσφυγικό/μεταναστευτικό ζήτημα, την κλιματική αλλαγή που πλήττει με ιδιαίτερη σφοδρότητα την Μεσόγειο, την ενεργειακή πολιτική, το ρόλο των μέσων ενημέρωσης, τα νέα ζητήματα ασφάλειας, την εξέλιξη του Κυπριακού Ζητήματος και κλείνει με ένα κεφάλαιο για τις επαφές Ελλήνων και Τούρκων στη συνοικία Kadıköy στην ασιατική ακτή της Κωνσταντινούπολης που καταδεικνύουν τη δυνατότητα ειρηνική συνύπαρξης των δύο λαών.

Το βιβλίο έχει τη μορφή εγχειριδίου, αποτελείται δηλαδή από όχι αμιγώς ερευνητικά κείμενα, απολύτως τεκμηριωμένα με πρωτογενή έρευνα, υποσημειώσεις και βιβλιογραφία. Αυτό, ωστόσο, ουδόλως αφαιρεί από την αξία του βιβλίου καθώς στόχος των συντελεστών είναι να παρουσιάσουν όχι μόνο σε ακαδημαϊκούς αλλά και στο ευρύ κοινό νέα ερευνητικά πορίσματα και να τον εξοικειώσουν με εκείνες τις πτυχές των ελληνοτουρκικών σχέσεων που δεν αναφέρονται συχνά στις εθνικές αφηγήσεις, οι οποίες όπως σοφά επισημαίνεται στον τόμο είναι περισσότερο ιδεολογία παρά ιστορία, και πάντα εμπόδισαν τους δύο λαούς να έρθουν σε μια μόνιμη, αδιατάρακτη από αντιθέσεις, κακοπιστία και εντάσεις σχέσεις.

Όπως είναι αναμενόμενο ένα τέτοιο βιβλίο με τόσους πολλούς συντελεστές και από τις δύο γείτονες χώρες, περιέχει κείμενα που μετά βεβαιότητας θα προκαλέσουν έντονες διαφωνίες και αντιδράσεις. Αυτός ο κίνδυνος ελλοχεύει πάντα όμως όταν κανείς ασχολείται με εθνικά θέματα και δεν πρέπει ποτέ να αποθαρρύνει κάποιον να εκφράσει την άποψη του, ανεξάρτητα από το πόσο αιρετική αυτή μπορεί να φαντάζει σε κάποιους. Αυτή

είναι άλλωστε η πεμπουσία της επιστήμης. Ο πραγματικός επιστήμονας δεν μπορεί να διαπραγματεύεται την ακαδημαϊκή του ελευθερία και στην ακαδημία ελευθερία σημαίνει να μπορείς να αποσιωπάς αυτό που οι άλλοι θέλουν να ακούσουν και να μπορείς να λες αυτό που οι άλλοι δεν θέλουν να ακούσουν.

Καθηγητής, Ανδρέας Στεργίου

Abstracts

Narratives for immigration/refugee issues in parliament: Construction of identities and national discourse

Nikoletta Panagaki, Kyriakoula Tzortzatou, Vasia Tsami

Abstract

In this study, we analyze critically parliamentary narratives referred to immigration/refugee issues in the Plenary of the Greek Parliament from July 2015 to January 2020. Particularly, we study two narratives recounted by two leaders of opposite political parties: one by Kyriakos Mitsotakis and the other by Yanis Varoufakis. Their narratives concern the past immigration/refugee movement of Greeks to the USA (late 19th - early 20th century) and these narratives are used as arguments for what kind of immigration/refugee policy Greece should pursue today. According to our findings, Mitsotakis promotes mainly the exclusion of the “others”, while Varoufakis promotes their assimilation, intending each one to enhance the national homogenizing discourse.

Keywords: narrative, parliament, immigration/refugee issues, national homogenizing discourse

The role of sectoral composition on economic growth, inequality and poverty: The case of PIIGS during the period 2000-2021

Trifonas Lemontzoglou

Abstract

This study seeks to empirically investigate the existence of long-run relations between the sectoral composition, economic growth, inequality and poverty by giving a particular emphasis on the so-called PIIGS group (made up of Portugal, Italy, Ireland, Greece and Spain) over the 2000-2021 period. Our data have been collected from the World Bank and OECD databases, while Eviews software was used for performing our econometric analysis. According to our results, the contribution of the industry sector to GDP was found to be a positive and statistically significant predictor of economic growth in the long run. Conversely, a negative long-term relationship was found between the service sector and economic growth. At the same time, the service sector was found to be a causal factor of further boosting both inequality and poverty in the long-run.

Abstracts

Keywords: inequality, sectoral composition, economic growth, poverty.

Key determinants of tax evasion in Greece

Konstantinos N. Fotiadis, Vasileios Vlachos, Aristeidis Bitzenis, and Prodromos Chatzoglou

Abstract

The purpose of this study is to highlight the main determinants of tax evasion in Greece through the analysis of primary data collected from 2,653 questionnaires on "Citizens' Tax Compliance". The data refer to the period before the pandemic crisis and after the multi-year economic crisis and their analysis using structural equations highlights the importance of citizens' tax morale, and the performance and corruption of tax authorities in justifying the phenomenon of tax evasion. The findings are different from those of previous studies and provide useful guidance for policy making to reduce the informal economy.

Keywords: Informal/shadow economy, tax compliance, tax evasion, tax morale

Public Diplomacy in the 21st Century: Artificial Intelligence-Its Implications for the Economy and the International relations

Zafeirios Rossidis

Abstract

The paper examines the role of Public Diplomacy as a tool of foreign policy in the 21st century, the opportunities it faces with the emergence of the Fourth Industrial Revolution and the leaping development of Artificial Intelligence and, in this context, its interaction with international economic relations. It also studies and analyzes the challenges Public Diplomacy has to face, as well as the risks inherent in its combination with unprecedented technological developments. Furthermore, the paper examines the performance of the "tools" of Public Diplomacy during the COVID 19 pandemic and indulges in the new balances that have emerged in international politics.

Keywords: Public Diplomacy, Reputational Security, Artificial Intelligence, Digital Economy

Abstracts

The Cross and the Fist: Implications of the Church on Trade Unions

Theodore A. Koutroukis

Abstract

This paper aims to assess the impact of Christianity on trade union movement. Using an historical framework, we study, initially, the roman-catholic teaching on labour. Then, we approach the various versions of Christian socialism and Christian democracy within trade unions and study their implications on employee relations in the Western countries. In conclusion, we discuss the perspectives of Christian unionism in current socio-economic environments.

Keywords: Church, Christianity, Trade Unions.